

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Kadınların Coğrafyası

Prof.Dr.Nazmiye ÖZGÜÇ

ÇANTAY KİTABEVİ
İstanbul 1998

ISBN 975-7206-18-0

ÇANTAY KİTABEVİ
Büyük Reşit Pa a Cad. No.44/C
34470 LALEL / STANBUL
TEL. (0212) 513 79 68-522 74 45
FAX. 528 58 51

Hocam
Prof.Dr.Erol Tümertekin için

İçindekiler

Kadınların Coğrafyası: Giriş	1
I. Coğrafyada Kadınlar	7
<i>"Yirminci yüzyılın en ünlü kadın coğrafyacısı: Ellen Churchill Semple"</i>	12
"Feminist Başkaldırıları"	15
Amaç	18
Coğrafya Mesleğinde Kadınların Durumu	20
Değişik Ülke Üniversitelerinde Kadınların Coğrafyadaki Durumu	23
Kadınların İncelenmesinde "Feminist Coğrafya Akımı"	29
Feminist Coğrafyayla İlgili Yayınlar	33
Örgütlenme	41
Metodolojik Gelişmeler	43
II. Kadın ve Mekân: Coğrafyada Kadınlar Üzerine Yapılan Yayınlar	51
Kadınların İhmali ve Nedenleri	52
Kadın Coğrafyasının Üzerinde Odaklandığı Konular	57
Kadınlar ve Çevre	58
Konut	62
Yaşam Kalitesi ve Kadınların Statüsü	70
Toplumsal ve Demografik Özellikler	75
Ortalama Ömür ve Sağlık	76

<i>"Bangladeş: Bir gecekondu evinde ayrımcılık"</i>	79
Kız Çocuk Ölümleri	81
Doğurganlık ve Başka Demografik Özellikler	83
<i>"Cinsiyet oranının coğrafyası"</i>	84
Eğitim	89
Yaşlanma	93
Kadın Aile Reisi	97
Kadınlar ve Çalışma	99
Kalkınmakta Olan Ülkelerde Kadın ve İş	100
Kalkınmakta Olan Ülkelerde Kırsal Alanda Kadın	101
<i>"Trinidad'da bir kadın tütü çiftçisi"</i>	109
<i>"Sri Lanka'da kadın plantasyon işçileri"</i>	110
Kırsal Kalkınma Projelerinde Kadın	114
<i>"Konuşma sırası bizde"</i>	116
<i>"Her şey güllük-gülistanlık değil"</i>	117
Kırsal Alanlarda Tarım Dışı Uğraşlar	121
Şehirsel Alanlarda Kadın	124
Cinslere Göre İş Bölünümü: Teoriler	125
<i>"Malezya'da fabrika işçisi kadınlara karşı davranışlar"</i>	132
Şehirlere Göç Olgusu	134
<i>"Cinslere göre göç ve Lesotho'daki etkisi"</i>	135
<i>"Bogotá'da (Kolombiya) topraksız tarım"</i>	139
<i>"Bomonti'de şehir tarımı"</i>	139
Sanayileşmiş Ülkelerde Kadınlar ve İş	141
Kırsal Uğraşlar	142
<i>"Kadınların uzay mekânına açılmasına engeller"</i>	147
Şehirsel Yaşam	153
Sonuç	156
Bibliyografya	159

Fotoğraf ve Şekiller

Fotoğraflar

Foto 1: Njago'nun evi.	65
Foto 2: Nijer'in başkenti Niamey'de bir Tuareg kadını ve evi.	66
Foto 3: Otobüs durağında bekleyen kadınlar (Londra).	73
Foto 4: Nijerya'da doktor kuyruğunda bekleyen çocuklu kadınlar.	86
Foto 5: Angola'da okuryazarlık kursundaki kadın ve erkekler.	90
Foto 6: Avrupa Topluluğu'nda yaşlılık.	94
Foto 7: Gelişmekte olan bölgelerde yaşlılık: Filipinler.	94
Foto 8: Burkino Faso'da yakacak odun taşıyan kadınlar.	104
Foto 9: Odun taşıyan küçük kız.	104
Foto 10: Ajagusi'de (Nijerya) akarsudan su toplayan kadınlar.	105
Foto 11: Nijer'de Fulani kadın göçebe hayvancı ve küçük kızları.	106
Foto 12: Hindistan'da Ganj Nehri'nden su taşıyan kadınlar.	107
Foto 13: Taç Mahal'in önünde çamaşır yıkayan kadınlar.	108
Foto 14: Nijer'de piring hasadı yapan kadınlar.	110
Foto 15: Sri Lanka'da çay toplayıcısı kadınlar.	111
Foto 16: Hindistan'da çay plantasyonu ve çalışan kadın işçiler.	112
Foto 17: Afrika'da Yeşil Devrim istasyonlarından birisi (Kamerun).	115
Foto 18: Hindistan'da bir baraj projesinde görev alan kadınlar.	119
Foto 19: Çin'de (Sincan) yol projesinde çalışan kadın.	120
Foto 20: Tendan'da (Flores adası, Endon.) dokuma yapan kadın.	120
Foto 21: Van Gölü kıyısında dokuma yapan Kırgız göçmen genç kız.	121

Foto 22: Taş taşıyan iki Hui-An kadını.	122
Foto 23: Burkino Faso'da altın arayan kadınlar.	124
Foto 24: Segou şehrinde (Mali) bir pazar yerindeki kadın satıcılar.	128
Foto 25: Kuzey Kamerun'da pazardan dönen kadınlar.	129
Foto 26: Topladıkları fındığı pazarda satan kadınlar (D. Karadeniz).	129
Foto 27: Güney Kore'de elektronik imalatında çalışan kadınlar.	131
Foto 28: Lima (Peru) sokaklarında kitap satan kadın.	137
Foto 29: Lima'da gecekondü mahallesinde kadınlar.	137
Foto 30: Şehir tarımı: Bomonti, İstanbul.	140
Foto 31: Avustralya'da <i>part-time</i> pamuk işçisi bir genç kadın.	143
Foto 32: Pamuk tarlalarında çalışan ücretli işçiler	144
Foto 33: Hizmet faaliyetlerinde kadınlar (Filipinler).	150
Foto 34: Köprü inşaatında gönüllü çalışan bir kadın.	152

Şekiller

Şekil 1: Birisi yoksul diğeri zengin iki Fulani evi (Kamerun).	64
Şekil 2: Doğurganlığın dünya ülkelerindeki dağılışı kalıbı.	83
Şekil 3: Okuryazar olmayan kadın nüfusun dağılışı kalıbı.	91
Şekil 4: Sierra Leone'de kadının bir günü.	103
Şekil 5: Suyu erişimde gözlenen farklılıklar.	107
Şekil 6: Türkiye'de tarım işçisi kullanımı, 1991.	123
Şekil 7: Avrupa Topluluğu'nda bölgelere göre faal kadın oranı.	145

Önsöz

İnsanla ilgili her bilim dalında, geçmişten bu yana, kadın konusunda önemli yayınlar yapılmış, kadınların psikolojisi, kadınların sosyolojisi, kadınlar ve ekonomi, tarihte kadın, kadın ve hukuk, daha yakın zamanlarda jeolojide kadın gibi konularda kitaplar yazılmıştır. Fakat coğrafyada 1980'lere kadar kadınlara dikkat çeken, onların da incelenmesi gerektiğinde ısrar eden parmakla sayılacak kadar az sayıda ve dar kapsamlı makale yayınlanırken, ilk kitap da ancak 1983'de çıkmıştır. Günümüzde ise, toplumsal bilimlerdeki diğer ilgi alanları ve metodolojik gelişmelere paralel olarak, kadınlar üzerine yapılan yayınların sayısı artık sayılamayacak kadar artmıştır. Binlerce değilse bile, yüzlerce yayın ya kadınları konu almakta ya da incelenen konuya bakış açısı içine artık kadın ve erkekleri ayrı ayrı yerleştirmektedir. Çünkü kadınlarla erkeklerin çevresel algıları ve davranış kalıpları birbirinden çok farklıdır; coğrafyacılar da yerkürenin kullanımıyla ve kaynaklara karşı olan davranışlarla ilgilendiklerinden, kadın ve erkeklerin farklı algı ve davranışları da onların varacakları sonuçları etkileyecektir. Coğrafi araştırmalarda yakın zamanlardaki bu değişim ve büyüme, aynen küresel ölçekteki gelişmeler gibi, kadınların koşullarına, bakış açılarına ve belki de sayılarına (dünya nüfusunun yarıdan fazlasını oluşturuyorlar) karşı uyanan ilginin de bir yansımasıdır. Yirmibirinci yüzyıla damgasını vura-cağı kesin olan kadınların coğrafyada gereken ilgiyi görme zamanı gelmiş ve geçmektedir.

Coğrafya, doğası gereği, sürekli ve hızlı değişimler yaşar. Geçmişte hiç dikkati çekmeyen olaylar birdenbire önem kazanıp yeni inceleme alanları haline gelirken, geçmişte önemli bazı konular ise durağan kalıp artık çekiciliklerini yitirirler. Bazen de çok sıkıcı ya da hafif gibi görünen konuların küresel ölçekteki önemi, yarattığı mekansal farklılıkların ölçeği ortaya çıktığında coğrafyacıların da ilgisi artar. Örneğin "*rekreasyon coğrafyası*" bunun en açık örneğidir. Benzer bir başka örnek olarak verilebilecek *ev işleri* de böyle sıkıcı ve hafif bir konu gibi görünmüştür hep. Ancak, dünyaca ünlü ekonomist John K. Galbraith (1974) *Evişlerinin Sosyolojisi* (The Sociology of Housework) adıyla bunu bir kitabına konu yapmış ve kitap en çok referans verilen eserler

arasına girmiştir. Kadınlarla ilgili konular da bazen önemsiz bazen hafif bazen de gereksiz gibi görülebilir. Ancak, “*Giriş*” kısmında bazı başlıkları vurgulanan konuların yarattığı birikimli etkilerin ölçeği ve olayların mekansal kalıp ve özellikleri (benzerlik ve farklılıkları) göz önüne alındığında, bunların coğrafi açıdan incelenmeyi çoktan hak ettikleri de daha iyi anlaşılacaktır. Buna, bir de, kadınlar gibi ihmal edilen, fakat bu ihmalin hâlâ daha sürdürüldüğü çocukları da eklemek gerekir.

Önce makale olarak hazırlanan bu yazıyı yazmaya başladığımda, yukarıda belirtildiği gibi, kadınların coğrafyada ele alınışı ya da “*kadın bakış açısı*”nın coğrafyaya girişi henüz çok yeniydi. O kadar ki, az sayıda makalede kadınlarla ilgili çalışmaların ihmalinden, coğrafyada ele alınan olaylara erkek bakış açısıyla bakılmasından ve coğrafya akademik dünyasında çok az kadının yer almasından yakınılıyordu. Yazının tamamlanmasına doğru geçen yıllar içinde, bibliyografyadan da izleneceği gibi, coğrafyada kadınlarla ilgili çalışmalar bir çığ gibi büyümüş, bazıları çeşitli olaylara *cinsler* (gender) açısından yaklaşırken, bazıları *feminist* bazıları ise *radikal feminist* yaklaşımları benimseyen yüzlerce yazı çıkmış, tek başına feminist coğrafya dergileri belirmeye, bazı yayınevleri de (Routledge gibi) yalnızca coğrafyada kadınları ele alan kitap dizileri yayınlamaya, hatta coğrafya metodolojisinde (sosyal bilimlerdeki metodolojilerden bazıları benimsenerek) feminist yaklaşımlar geliştirilmeye, bir feminist epistemoloji (bilgi bilim) ortaya çıkmaya başlamıştır. Üstelik de bunlar yalnızca coğrafya bilim dalı için geçerlidir; sosyal bilimlerde kadın olgusunun ne kadar önem kazandığını buradan bakarak bile tahmin etmek kolay olacaktır.

“*Kadınlar*”ı ele alan böyle bir çalışma yapmaktaki amacım kadınlarla ilgili coğrafi yayınlara bir başlangıç yapmak, bu konudaki gelişmelerden ülkemizdeki coğrafya alemini bir ölçüde haberdar kılmaktır. Henüz yabancı olduğumuz bu konuda yalnızca bibliyografik bir çalışma yapmanın bile, yazının sonuna -erişebildiklerimi- eklediğim “*Bibliyografya*”dan da anlaşılacağı gibi, önemli bir katkı olacağı düşüncesindeyim. Bu bağlamda: (1)kadınların coğrafya mesleğindeki durumlarına ve bu konudaki metodolojik gelişmelere kısaca değinilecek ve (2)kadınlar üzerine yapılan çalışmaların ne gibi konulardan oluştuklarına ve coğrafyada kadınların uzun zamandır ihmal edilmelerindeki nedenlere dikkat çekilecektir. Kadınlar üzerine yapılan çalışmalar yanında, örnek olaylara da (metodolojik anlamda “*narrative*” denilen, kişisel deneyimlerin hikayelerine) yer vermenin çalışmanın amacını daha da vurgulayacağı kanısındayım. Bu örnekler, aslında, belirli ülke ya da toplumla-

rın kadınlarının yaşamlarına ait olsalar da, başka ülkelerin kadınlarının yaşamlarını da bazen aynen bazen de büyük ölçüde yansıtan örneklerdir. Bir Sri Lankalı çay toplayıcısı kadının Karadeniz’de çay tarlalarında çalışan kadının yaşamıyla büyük bir benzerlik gösterebileceği; yağmur ormanlarında orman ıslah çalışmalarına katılan ve karar verme mekanizması içinde hak ettiği yeri edinmeye başlayan (çok yetersiz de olsa) kadınlarla, Türkiye’deki toplumsal orman projelerinde yer alan kadınlarımızın birçok ortak noktaları, ortak sorunları olabileceği kanısındayım. Ya da şehirlerimizde yaşayan her toplumsal sınıftan kadının hem diğer gelişmekte olan ülkelerdeki şehirlerde yaşayan kadınlarla büyük bir mekansal davranış benzerliği gösterdikleri, onlarla benzer sorunları paylaştıkları ve hem de gelişmiş ülke kadınlarıyla aynı deneyimleri geçirdikleri, gittikçe daha çok onlarınkilerle aynı sorunlarla yüzyüze geldiklerini düşünüyorum.

Bir hususu da önemle vurgulamak gerekir: Bu çalışmada kadınların gelişmekte olan ya da gelişmiş toplumlardaki statülerinden sorumlu geniş toplumsal, kültürel, psikolojik ve siyasal faktörlerin neler olduğuyla ya da çağdaş “Kadın Hareketi”nin kendisiyle değil, fakat *coğrafya*daki “*kadın bakış açısı*” ve ona bağlı olarak önce “*kadın coğrafyası*” olarak başlayıp sonra “*cinslere göre*” ve daha sonra da “*feminist coğrafya*” halinde gelişen bakış açılarıyla ilgilenilecektir. Feminist coğrafya, artık, yalnızca kadınlarla ilgili, kadınların coğrafyası değildir; tümüyle bir yaklaşım ve daha çok da bir toplumsal-ekonomik teoriler bütünü haline gelmektedir. Bu çalışma, coğrafya bilim dalındaki kadınların durumuyla ilgilenmek yanında, literatür bakımından, özel ilgi uyandıran alanlarda kadınlarla ilgili coğrafya dışındaki az sayıda başka bazı yayınları da kapsamakla birlikte, amacına uygun olarak, büyük ölçüde coğrafyacıların kullandıkları malzemeyle ve coğrafi çalışmalarla sınırlı kalacaktır. Bu açıdan bakıldığında görüleceği gibi, özellikle 1990’lı yıllara doğru ve bu yıllarda kadınlarla ilgili ve kadınlar tarafından yapılan yayınlarda erişilen hacim, coğrafyada kadınlara olan ilginin eriştiği düzeyin de bir kanıtıdır.

Özetle, bu kitap bir deneme, bir ilk yayındır. Bu bakımdan kadınlarla ilgili her konuyu kapsamaması da olanaklı değildir. Kitabın yayına hazırlanması sırasında, her zamanki gibi, bana yardımcı olan Yard.Doç. Dr.Ayşe Nur TİMOR’a ve yayın sırasında emeği geçen Sayın Yılma ÇANTAY’a teşekkür ederim.

Prof.Dr.Nazmiye ÖZGÜÇ

Kadınların Coğrafyası: Giriş

“Dünyanın herhangi bir yerinde her dakikada bir, yılda 585,000 kadın doğumla bağlantılı bir nedenden dolayı ölüyor; hemen tümü de gelişmekte, çoğu da Sahra-altı Afrika ve güney Asya’da yaşayan bu kadınların doğumla bağlantılı ölüm olasılıkları İskandinav kadınlarınınkinden 500 kez daha yüksektir”.

21. yüzyıla doğru kadının durumu tek cümleyle Birleşmiş Milletler’in *Dünya Nüfusunun Durumu 1997* adlı yayınından alınan bu bilgiyle özetlenebilir. Birleşmiş Milletler Kalkınma Fonu’nun (UNDP) her yıl yayınladığı *İnsani Kalkınma Raporu*’nda dünya nüfusu yalnızca kişi başına gelir değil, *yaşamı katlanabilir kılacak* diğer kolaylıklar ve olanaklardan yararlanabilme bakımından da değerlendirilirken, kadınların durumu ayrıca ele alınmaktadır. Birleşmiş Milletler Kalkınma Fonu, belirlediği *İnsani Gelişme İndisi HDI* (Human Development Index) yanında, kadınların durumunu ölçmek için de birkaç yıldır iki ayrı indis *GDI* (Gender-Related Development Index) ve *GEM* (Gender Empowerment Measure) kullanmaktadır.

İnsani Kalkınma İndisi (HDI), ortalama ömür, eğitim düzeyi (ilk-orta), hizmetlerde çalışanlar ve yaşam standardı (satın alma gücüne göre kişi başına gelir) bakımından ülkelerin durumunu gösteren kriterdir. *Cinsiyet Bağlantılı Gelişme İndisi* (GDI=Gender-Related Development Index) ise HDI ile aynıdır; fakat her iki cinsi ayrı ayrı alarak kadınlarla erkekler arasındaki eşitsizliği hesaba katar. *Cinsiyete Göre Güçlenme İndisi* (GEM=Gender Empowerment Measure) de kadınların ekonomik ve siyasal yaşama ne ölçüde katılabildiklerini ölçer; ekonomik ve siyasal katılım ve karar verme olgusunda kadının katkısı üzerinde durur.

Dünya nüfusunun yarıdan fazlası kadınlardan oluşmaktadır: Bazılarına göre ise kadın “*dünyanın en büyük azınlığı*”dır. *İnsani Kalkınma Raporu 1997*’de de kadınların durumunda (dünyanın

2 Giriş

birçok yerinde çocukların ve erkeklerin durumunda da) küresel ölçekte büyük bir gelişme meydana gelmediği görülüyor. Raporda da vurgulandığı gibi, kadınlar son 20-30 yıl içinde eğitimde önemli ilerlemeler kaydettilerse de, hâlâ büyük bölgesel farklılıklar vardır: Okuryazarlık oranı çoğu Latin Amerika ve Karayip ülkesinde, bazı doğu ve güney Asya ülkelerinde de yüzde 70'lerin üzerine kadar çıkmış; fakat Afrika'nın büyük kısmında Asya'nın bazı kesimlerinde hem okuryazar olmayan nüfusun oranı hem de kadınlarla erkekler arasındaki fark yüksek kalmıştır. Halen en yüksek okuryazar olmayan nüfus oranı kadınlarda yüzde 93 ile Nijer'dedir. Erkekler için de bazı ülkelerde durum farklı değildir. Siyasal ve ekonomik istikrarın sağlandığı bazı Afrika, Latin Amerika ve Karayipler ve Doğu Avrupa ülkelerinde ise ilkokuldan sonraki öğretime devam söz konusu olduğunda kız çocuklar öne geçebilmekte; ama Sahra-altı Afrika'da hâlâ 100 erkeğe karşılık kızların ancak 30-35'i yüksek öğretime devam edebilmektedir -Türkiye'de de bu oran ancak yüzde 38.1'dir.

Bununla birlikte, gelişmekte olan ülkelerde yalnızca kız çocuklar değil, erkek çocuklar da ağır bir yük altındadırlar ve eğitimlerine devamda zorlanmaktadırlar. Örneğin Bangladeş'te 12 yaşında bir erkek çocuğu kendi tükettiğinden daha fazlasını üretmek, kazanmak zorundadır; 15 yaşa gelinceye kadar da kendisini yetiştiren ailesine olan maliyetinden daha fazlasını karşılamış olmaktadır (Barke 1990). Bundan başka, 1994'deki savaş ve sonraki kıyımların yıktığı Rwanda'da, halen, 300,000 çocuğu temsil eden 60,000 ailenin reisi çocuktur; bunların çoğu da 10-18 yaş arasındaki kız çocuklardır. Bu çocuklar kendilerinden küçük kardeşlerine herhangi bir şekilde bakmak zorundadırlar (UNICEF 1998b). Aile reisinin kadın olduğu hanelerin sayısı da gittikçe artmaktadır.

Dünya çapında doğurganlıkta büyük azalmalar olmuştur ama dünya kadınları arasında yine de büyük farklılıklar vardır. Bu konuda da halen gelişmiş dünyada kadın başına düşen çocuk sayısı 1.9'dan biraz daha azken, Afrikalı kadınlar hâlâ ortalama 6'dan fazla çocuk sahibi olmaktadır. Son yirmi yıl içinde ortalama ömür de hem kadınlar ve hem de erkekler için hemen her yerde uzamıştır. Kuzey Afrika'da, güney, doğu ve batı Asya'da ve Orta Amerika'da kadınlar için önemli gelişmeler meydana gelmiştir. Ortalama ömürde yakın zamanlı en az yükselme ise bazı do-

ğu Avrupa ülkelerinde meydana gelirken, bu bölgede erkeklerin ortalama ömürlerinde önemli düşüşler de gözlenmektedir. Uganda ve Zambiya’da ise AIDS yüzünden ölümler artmıştır, 8 Sahra-altı ülkesinde de önümüzdeki yıllarda tıkanma ya da ortalama ömürde düşüşler beklenmektedir.

Kötü beslenme dünya çapında hastalık ve ölümleri belki de bütün başka faktörlerden daha çok etkilemektedir. 1990’da 5 milyon ölüm olayı ile hastalıkların yüzde 15.9’u kötü beslenme sonucunda meydana gelmiştir. Bu vakaların çoğu da Afrika ve Güney Asya’da görülmüş, en çok etkilenen grup henüz bir yaşını doldurmamış çocuklar olurken, kız çocuklar kıyaslanamayacak kadar büyük oranda etkilenmişlerdir. Birçok ailede kız çocuklar ve kadınlar beslenme kuyruğunun en gerisinde yer almaktadırlar. Üstelik kız çocukların kötü beslenmesi onların gelecekteki yaşamlarını da etkilemektedir: Gelişmekte olan ülkelerde demir yetersizliği 15-44 yaş arasındaki kadınlarda üçüncü önemli ölüm nedenidir; toplam ölümlerin yüzde 4’ünü meydana getirirken, savaşlardan dolayı ölümleri aşmakta; sanayileşmiş ülkelerde de trafik kazalarından biraz daha az, yüzde 1.5 oranında etkili olmaktadır.

Kadınlar için ulus ve ülke tanımayan bir sorun da şiddet olgusudur. Fiziksel bakımdan genelde daha az güçlü olan kadınların hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerde aile içi ve dışı tehlikelerle karşı karşıya olma olasılıkları çok yüksektir. Örneğin Avusturya’da (Birleşmiş Milletler araştırmalarına göre) 1500 boşanma olayının yüzde 60’ında kadına karşı şiddet rol oynamıştır. Tayland’da Bangkok gecekondu alanlarında yaşayan kadınların yüzde 50’den fazlası eşlerinden düzenli dayak yemektirler. Türkiye’de de durum çok farklı değildir. Hindularda evlilikte “*drahoma ölümleri*” (ödemenin gecikmesi durumunda kadının “mutfak kazası” gibi nedenler gösterilerek öldürülmesi) modern zamanların kanayan yarasıdır ve üstelik de artma göstermektedir: Resmi kayıtlara geçebilenlerin sayısı 1985’de 999 olan bu tür ölümlerin 1989’da da 2,436 olduğu görülmüştür. Bunlar yalnızca doğrulanlardır; mutfak kazası olarak gösterilenler değil! Ancak kadına ve çocuğa uygulanan şiddet konusundaki verilerin dağınık ve belirsiz olması, bilinen gerçeklere rağmen, coğrafyacıları güvenilir *haritalar* yapmaktan alıkoymaktadır.

4 Giriş

Erkeklerin ekonomik bakımdan faal olma oranları (15 yaş ve yukarısı) yüzde 72 ile 83 arasında değişmektedir. Kadınlarınki ise doğu ve orta Asya'da yüzde 56-58'den başlayıp kuzey Afrika'da yüzde 21'e kadar değişen mekânsal farklılık gösterir. Ancak gelişmekte olan ülkelerin kırsal alanlarında geçim türü tarım resmi kayıtlarda gösterilmez; milyarlarca kadın ve çocuğun buradaki emekleri hesaba katılmaz. Kadınların –ve çocukların- şehirlerde informal sektördeki ve aile işletmelerindeki çalışmaları da kayıtlara geçmez. Aslında, dünyada yetiştirilen tarımsal ürünlerin yarısından fazlasını kadınlar üretmekte, dünya gıda üretimini güvenceye alan “*Kadınlar Dünyayı Beslemektedir*” (FAO 1996). Sahra-altı Afrika'da ve Karayipler'de tarımsal üretimin daha da fazlasını, %80'ini kadınlar üretmekte; Asya'da pirinç tarımındaki işgücünün %50-90 arasında kalan kısmını kadınlar oluşturmaktadır.

Dünya açlarının en büyük kısmının yaşadığı kırsal alanlarda bir kadının işi çok ağırdır: Birçok bölgede günün yaklaşık 5 saati odun ve su toplamak ve taşımakla, 5 saati yiyecek bulmak, hazırlamak ve pişirmekle geçerken, toprağın hazırlanmasından hasata kadar olan tarımsal işlemlerin çoğu; hasattan sonra da ürünün stoklanması, pazarlanması vb. işlemleri, erkekler şehirlerde iş aramaya gittiği için, yine kadınların üzerine kalmaktadır. Bütün bunlara ek olarak da çocuk bakımı, ürünün ve hayvanların gözetilmesi ve evin ihtiyacı olan örgü-dikiş ve elişleri de yine kadının sorumlulukları arasında bulunmaktadır.

GDI ve GEM bakımından önde gelen ülkeler 1997'de de, yerleri değişmekle birlikte, ekonomik ve demokratik bakımdan ileri bazı ülkeler olmuştur. Ancak bunlar arasında da büyük farklılıklar gözlenmektedir. Örneğin GDI'ye göre başta gelen on ülke Kanada, Norveç, İsveç, İzlanda, A.B.D, Fransa, Yeni Zelanda, Avustralya ve Danimarka olurken, yani bu ülkelerde gelir, eğitim, yaşam standartları vb. bakımdan kadın ile erkek arasında yaklaşık eşitlik sağlanmışken, GEM bakımından, yani kadınların parlamentoda temsilleri ve üst düzey yönetim kademelerinde yer almaları bakımından örneğin Fransa 40. sırada yer almaktadır. Bu konuda hiçbir ülkede eşitlik bulunmamakta, fakat Norveç, İsveç, Danimarka, Finlandiya, Yeni Zelanda, Kanada, A.B.D., Avustralya, Almanya ve Hollanda diğerlerine göre daha önde gelmektedirler (Türkiye HDİ'de 74, GDI'de 58 ve GEM'de de 82. sırada). İsveç,

bakanlar kurulunda kadınlara yüzde 50 oranında yer veren ilk ülke olarak tarihe geçmiştir.

Eğitimle ilgili ilerlemelere rağmen, kadınlar bulundukları toplum içindeki üst düzey konumlara erişmede hâlâ engellerle karşı karşıyadır. Devlet kademelerinde en üst düzeyde yer alan kadınlar bütün dünyada istisna sayılmaktadırlar. 1996'da yalnızca 10 kadın devlet ya da hükümet başkanıydı ve bunun altı düzeylerde de çok az kadın çalışıyordu. Yine 1996'da bakanlık ya da altı düzeyde en yüksek oranlar olan yüzde 30 sınırının üzerine Andorra (yüzde 38.5), A.B.D. (33.1) ve İsveç'te (30.3) rastlanırken, Kosta Rika (27.2), El Salvador (26.8), Yeni Zelanda (26.4) ve Norveç (24.1) de bu üç ülkeyi izliyordu. Suudi Arabistan, Bahreyn, Yemen, Birleşik Arap Emirlikleri, Nepal, Irak, Lübnan, Myanmar ve Katar gibi çoğu Müslüman olan ve bazılarında kişi başına gelir düzeyinin de çok yüksek olduğu ülkelerle az gelişmiş bazı ülkelerde ise bu kademelerde hiç kadın bulunmuyordu (*Worldwide Government Directory* 1996).

Kadınlar iş yaşamında da eğitimleriyle orantılı ölçüde görülmemektedirler. Özel sektörde de üst düzeylerde kadınlar küresel ölçekte ancak yüzde 1-2 oranında yer alabilmektedir. Bu oranın A.B.D.'ndeki 500 büyük şirkette yüzde 10'u aşması büyük başarı sayılmaktadır. Türkiye'nin bazı en büyük şirketlerinde çalışan kadınlar önemli oranlara erişmişlerdir ama bu da belirli şirketlerle sınırlıdır: Örneğin 1990'da işveren, işçi, ücretli gibi her düzeyde çalışan kadınların oranı Eczacıbaşı'nda %80, Pamukbank'ta %43, Koç Holding'de %34.9, ENKA'da %24, Sabancı Holding'de %22 ve Alarko'da %22 (*Kapital Dergisi* Kasım 1990) şeklinde verilmişti. Bu şirketlerden ilk üçü kadınlar için aşılmaya çalışılan sınır olan yüzde 30'u geçmişlerdi.

Birçok ülkede kadınlar sağlık ve eğitimle ilgili mesleklerde bazen ezici bir çoğunlukla da yer alabilmektedirler. Örneğin birbirinden çok farklı iki ülkede, Avusturya'da da Suudi Arabistan'da da ana okulu öğretmenlerinin yüzde 100'ü kadındır. Fakat küresel ve ülkesel ölçeklerde büyük çoğunluk hâlâ daha alt düzeylerdeki konumlarda ve daha düşük ücretle çalışmaktadırlar. Çok gelişmiş ülkelerde bile kadın hâlâ eşit işe eşit ücret alamamaktadır: A.B.D. de dahil, birçoğunda kadınların ücretleri erkeklerinin dörtte üçü kadardır.

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi 1948’de kabul edilmişti ve beyanname kadın ve erkeklerin eşit haklara sahip olduklarını bir kez daha doğruluyordu. Fakat üzerinden 50 yıl geçtikten sonra bile cinsler arası eşitsizlikler ısrarla durmaktadır. Kadınlar için eşitliğin dünyanın birçok yerinde vaat edilenden çok daha az olduğu görülmektedir. Bu eşitsizlik mekânsal bakımdan da kendisini çeşitli şekillerde göstermektedir. Dünya ülkeleri arasında farklılıklar olduğu gibi, herhangi bir ülke içinde de farklılıklar vardır –farklılık kadınla erkek arasında olduğu gibi, kadınlar arasında vardır ve bazen kadınlar arası eşitsizlik kadınla erkek arasındakinden daha da büyük olabilmektedir. Küresel ölçekte kadınların uğraşlarıyla ilgili çeşitlilikler de coğrafyacılara açısından ilginçtir: Örneğin Martinik’te daktilo ve stenografların çok büyük çoğunluğu kadinken, Madras’da böyle bir şey gözlenmez; Lima’da hizmetlilerinin büyük bir çoğunluğu kadındır fakat Lagos’da erkek; Akra’da pazarcıların neredeyse yüzde 90’ı kadinken, Ceza-yir’de bu oran ancak yüzde 1’dir.

Kadınların durumuna bazı çarpıcı başlıklar halinde dikkat çekilen yukarıdaki hususlar ve başka birçokları zaten coğrafyacıların da inceleme alanları arasında yer almaktadır; fakat kadınlar açısından değil, genel ve nötr olarak. Aslında coğrafyacılar uzun zamandır küresel eşitsizliğin mekânsal kalıpları, süreçleri ve sorunları üzerinde duruyorlardı. Kendisini etrafındaki dünyayı anlamaya, gözlemlemeye, olayları kaydetme ve analiz etmeye ve sonunda da önerilerde bulunmaya adanmış bir bilim dalının bu tür mekânsal dengesizlik ve farklılıkları ihmal etmesi de söz konusu olamazdı. Öyleyse, *“bize, başkalarının mücadelesi, yaşam tarzları, inançları ve onların kendi doğal ve yapılaşmış çevrelerini algılayış biçimlerini öğreterek başka halklara karşı anlayışlı olma-mızı sağlayan”* (1890’da Eğitim Bakanlığının Fransa’da coğrafya öğretmenlerine yayınladığı tebliğden) coğrafyacılar **neden** çalışmalarında kadınlarla ilgili sorunlar ve fikirlere uzun zaman gözle-rini kapamışlardı?

I. Coğrafyada Kadınlar

Dünyamız bir ırksal ayrılıklar, kültürel çeşitlilikler ve ekonomik eşitsizlikler dünyasıdır. Coğrafyacılar bu çeşitliklere mekânsal olarak bakar, etnik yerleri, kültür ocaklarını ve bölgesel zıtlıkları incelerler. Böyle yaparken de genelleştirmelere gitmeleri gerekir. Etnik yerlerin genellikle azınlıklarla özdeşleştiğini, kalkınmış ülke ve bölgelerin de gelişmemişlik “*cepleri*”ni içinde barındırdığını da biliyoruz. Bununla birlikte, daha az sıklıkla hatırlanan bir başka eşitsizlik de vardır ki bu da cinsler arasındaki, *cinslere göre eşitsizlik*dir. Dünyamız yalnızca ırklara göre değil, aynı zamanda da cinslere göre ayrılmıştır. Öteden beri ırklarla ilgili farklılıklar ve bu durumun doğurduğu olumsuzluklara tanındık olduğumuz halde, cinslere göre bölünümün etkilerinden pek haberdar olmadık. Bu durum coğrafyada yakın zamanlara kadar pek ele alınmamıştır; hatta ders kitaplarında kadın bakış açısına 1990’lı yılların ortalarına kadar hiç yer verilmemiştir.

Kadınlar, yaşamları ve çeşitli katkıları üzerine edebiyat ve tarih alanında yazılanların geçmişi çok eskilere kadar izlenebilmektedir. Toplumsal bilimlerin ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısındaki yükselişiyle birlikte, antropoloji, sosyoloji ve iktisat gibi alanlarda bu kez cinslerin rolleri araştırma konusu haline geldiyse de, kadın incelemelerinin eğitim ve öğretim alanları arasına katılması, bu incelemelerin bilim dallarının yöntemlerine göre yapılması ve daha da önemlisi, olaylara *kadın bakış açısıyla* bakılması tamamen yeni bir durumdur ve kadın hareketinin zorlamasıyla ortaya çıkan kadın incelemeleri ancak 1960’ların sonlarında bir akademik eğilim kazanmıştır. Coğrafyada da kadınlarla ilgili çalışmalar, aynı şekilde, esas olarak A.B.D.’nde ivme kazanan 1960’lı yılların “*kadın hareketi*”nin akademik ifadesi şeklinde belirmiş; coğrafya dernek ve kurumlarındaki ayrımcılığı fark edenlerin (hem

kadın hem de erkek coğrafyacıları bunlar) bunun nedenlerini araştırmak üzere yola çıkmaları ve 1970'lerde de kadınlarla ilgili çalışmaların bir "feminist coğrafya" akımı halini almasıyla süregelmiştir.

Kadın çalışmalarının 1960'lı yıllardaki başlangıcından itibaren önce A.B.D.'nde çeşitli kurs ve programlar hızla yayılmış ve onu İngiltere, Kanada, Avustralya, Yeni Zelanda, Almanya, Hollanda ve özellikle de İskandinav ülkeleri gibi gelişmiş ülkelerdeki hareketler izlemişti. Kadın incelemelerinin özellikle Gelişmekte Olan Dünya'ya sıçramasında ve yayılmasında esas rolü Birleşmiş Milletler'in 1975-1985 arasını "Kadın Onyılı" seçmesinin oynadığı söylenebilir. 1975'de Mexico City'de yapılan *Uluslararası Kadın Yılı Konferansı*¹ ile başlayan bu Onyıl'ın konuları Eşitlik, Kalkınma ve Barış idi. *Eşitlik* Batılı kadınların egemen ilgi alanı, *barış* Doğu Blok'u kadınlarının önde gelen konusu ve *kalkınma* da Üçüncü dünya kadınlarının en büyük kaygısıydı. Kadın çalışmaları, özellikle de kalkınma siyasetleri, kalkınmada kadının rolü vb. üzerine çalışmalarda büyük etki yapacak olan Mexico City'deki konferanstan sonra, Onyıl'ın ortasında, 1980'de Kopenhag'da konusunu bu kez kadınlara *tam eşitlik* sağlanmasının oluşturduğu *Mid-Decade World Conference on Women* toplandı. Bu toplantıyla eşzamanlı olarak da NGO (Non-Governmental Organizations-Sivil Örgütler) Forumu 6,000'in üzerinde katılımı kadınların çok daha çeşitli konularını bir dizi oturumlar halinde, "forum içinde forum" halinde (*Women's Studies International* başlığı altında) ele alıyordu. Aslında, Birleşmiş Milletler'in Kopenhag'daki bu *Onyıl-Ortası Konferansı*'nın geliştirmekte olan ülkelerdeki kadın incelemelerinin evriminde bir kilometre taşı görevi gördüğü tartışmasız kabul edilmektedir. Gerçekten de, örgütlenme (*Women's Studies International Network*) ve uluslararası yayınlar (*Women's Studies Quarterly* gibi) bu toplantının hemen ardından başlamıştır. Eğitim ve araştırmada kadın incelemeleri hakkındaki bilgi alışverişinin bu şekilde sağlanması 1985'de Nairobi'de yapı-

¹ Bu konferansa, yüzde 75'ini kadınların oluşturduğu, 133 ülkeden 1000 resmi delege katılmıştı; ayrıca Konferansa paralel düzenlenen resmi olmayan *Tribune*'e de 80 ülkeden 6,000 katılım olmuştu. Gerek Konferans gerekse *Tribune*, Batılı kadınların geliştirmekte olan ülkelerdeki hemcinsleriyle görüş ve fikir alışverişinde bulunabilecekleri bu ölçekteki ilk büyük fırsatı oluşturmuştur (Chamberlain ve Howe 1995).

lan Üçüncü Kadın Konferansı ve NGO Forumu'nun planlanması da kolaylaştırmıştı. Gelenlerin çoğunluğunu Afrikalı, Asyalı ve Latin Amerikalıların oluşturduğu Nairobi Konferansı Kopenhag'dakinin dört misli katılımı ile gerçekleşmiş ve tartışılan kadın sorunları çok daha fazla başlık altında toplanmıştı.

Kadın Onyılı'nın bitimine işaret eden bu toplantıdan sonra, bildirildiği gibi, Birleşmiş Milletler'in düzenlediği en büyük kadın konferansı Çin'de yapıldı. *NGO Forum on Women* 30 Ağustos-8 Eylül 1995 tarihleri arasında Çin Seddi'ne yakın eski bir garnizon kasabası olan Huairou'da (anlamı: *barbarlara nazik ol !*; Sykes 1995) toplanırken, BM'in Kadınlar Üzerine Dördüncü Konferansı (*Fourth World Conference on Women*) da Beijing'de gerçekleştirildi (Çin'in NGO Forumu'nu Beijing'den ayırarak Hairou'ya kaydırmasına örgütler uzun zaman itirazlarını sürdürdülerse de sonuç alamadılar). Forum ve Konferansa katılanlar konusunda tahminler 20,000-40,000 arasında değişmekle birlikte, Birleşmiş Milletlere göre NGO Forum'a 30,000, Dördüncü Kadın Konferansı'na da 16,921 kişi katılmıştı ve bu da BM tarihindeki küresel konferansların en büyüğü oluyordu. Konferansa Birleşmiş Milletler'e üye ülkelerin 181'i katılmış, yalnızca ikisi, Grenada ve Suudi Arabistan katılma talebinde bulunmazken, iki ülke ise (Somali ve Yugoslav Federal Cumhuriyeti) BM tarafından davet edilmemişlerdi. BM üyesi olmayan 8 ülke de gözlemci statüsündeydi; bunların çoğu Cook Adaları, Kiribati, Tonga, Nauru, Niue ve Tuvalu gibi Güney Pasifik ada ülkeleriyle, İsviçre gibi herhangi bir bloka üye olmayan ülkelerdi ("How it happened - From day to day", *Women's Studies Quarterly* 1996: 1 ve 2, s.18-39).

Kadınların ve sorunlarının uluslararası düzeyde tartışıldığı konferanslar yalnızca BM şemsiyesi altında yapılmamıştır. Mexico City'den itibaren çok çeşitli kurum ve örgütlerce kadınlar üzerine toplantılar düzenlenmiştir: Örneğin, üniversitelerin düzenledikleri arasında 1982'de Montreal'de Concordia Üniversitesi'ndeki konferans ile 1981'de Haifa Üniversitesi, 1984'de Groningen Üniversitesi, 1987'de Dublin'de Trinity College, 1990'da New York Hunter College ve 1993'de Costa Rica Üniversitesi'nin düzenledikleri "*Kongre*"ler sayılabilir (Chamberlain ve Howe 1995).

Coğrafyada da kadınlar üzerine yapılan çalışmaların geçmişi çok gerilere gitmez. Kadın hareketinin yaygınlaşmasında, yukarıda etkili olduğu belirtilen gelişmeler coğrafyayı da etkilemiştir.

Coğrafyada da 1960'lı yıllarda başlayan, yani oldukça yakın zamanlı olan gelişmenin birdenbire meydana gelmediğini, uygun bir toplumsal-ekonomik ve entelektüel geçmiş içinde yer aldığını da kabul etmek gerekir. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında coğrafyaya *etnografik yaklaşımın* girmesi kadının ekonomik faaliyetler içinde kabulünü de güçlendirmiştir (bazılarına göre “*dönemin cinsiyetle ilgili Batılı kültürel görüşünün sunulması*” şeklinde olsa bile; Monk 1994). Ancak bu durum, coğrafya mesleğinde kadınların kolaylıkla benimsendiği ve hak ettikleri yeri buldukları anlamına gelmemelidir. Gerçekten de, bu devrelerde, kadınların örneğin keşif seyahatleri yoluyla dünyanın tanınması, bilinmesi yolundaki çalışmalara önemli katkıda bulunmaları onların coğrafya derneklerine bile kabulünü mümkün kılamamıştı. İngiltere’de *Royal Geographical Society* (Kraliyet Coğrafya Derneği), Isabella Bird, Kate Marsden ve May French Sheldon gibi kadın kaşiflerin başarıları üzerine, Derneğe ilk kez kadın üye (*Fel-lou*) katılımı için 4 Temmuz 1892’deki toplantıda oybirliğiyle karar almış ve 28 Kasım 1892’de “üstün nitelikli” 15 hanım üye (ikiye karşı beş oyla) seçilmişti. Fakat, bu seçimin Derneği “*garden party society*” haline getireceğini ileri sürerek bazı üyeler karşı çıkmışlar ve özellikle de George Nathaniel Curzon:

“kadınların cinsiyet ve eğitimlerinin keşif seyahatlerine uygun düşmediği ve Amerikalıların İngilizlere tanıttıkları kadın seyyahlar olgusunun 19uncu yüzyıl sonlarının en korkunç olaylarından birisi olduğu”

yolunda itirazlar ileri sürerek bu seçimi yok saydırmıştı². Bu olaydan ancak 21 yıl sonra, 1913’de yapılan referandumla, bire karşı üç oyla, kadınların da derneğe üye seçilebilecekleri yolunda bir karar verilebilmişti (*The Geographical Magazine* 9, 1992, s.5). A.B.D.’nde de kadın kaşifler o kadar güçlüklerle karşılaşmışlardı ki, bu ülkede erkek mesleği olarak tanımlanan bu iş alanında, 20

² Blunt’ın (1994a) Mary Kingsley’in Batı Afrika’daki keşif seyahatlerini ele alan çalışmasının başlığı “*Seyahat, Cinsler ve Emperyalizm*” bu hususu vurguluyor! Blunt, Kingsley üzerine yazmayı bir başka yazısında da sürdürmüştür (1994b). Aslında antropolog olan ve Kamerun Dağı’na tırmanan Mary Kingsley’nin (1862-1900) seyahatleri, Kenya Dağı’na tırmanan coğrafyacı Halford Mackinder’inki ile (1861-1947) birlikte, bu kez bir erkek ve bir kadının seyahatlerinin cinslere göre karşılaştırması halinde, yeniden ve yine “*emperyal bir konu*” olarak Kearns (1997) tarafından da ele alınmaktadır.

yüzyıl başlarındaki Arktik araştırmalar yapmış önemli kâşiflerden birisi olan Louise Arner Boyd, o zamana kadar bir gelenek haline geldiği halde, adının herhangi bir yere verilmemesini vasiyet etmişti³ (Domosh 1992; çeşitli dönemlerde ve ülkelerdeki kadın kâşifler hakkında yapılan yayınlardan bazıları için bakınız: Robinson 1990; Rössler 1992; Holcomb 1992; Monicat 1992 ve 1994; Hall ve Kinnaired 1994).

Bununla birlikte, o kadar kolay olmasa da, A.B.D.'nde 20inci yüzyıl başlarında kadınların mesleki uğraşlara daha fazla katkılarına ilişkin cesaret verici işaretler de olmuştu: Bu ülkede bir "Kadın Coğrafyacılar Derneği" (*Society of Women Geographers*) daha 1925'de kurulmuştu. Kurulma nedeni de, bu tarihlerde araştırmaların tamamen erkeklerin elinde olması ve bunların kurdukları "Explorer's Club"a (*Kâşifler Klubü*) kadınların alınmamasıydı. Erkeklerin kadınlara "kendi araştırmanızı kendiniz yapın!" demeleri, esas olarak dünyanın çeşitli yerlerinde keşif gezileri ya da araştırmalar yapan kadınların kabul edildiği böyle bir derneğin kuruluşuna yol açmıştı (Afrika'da yaptığı çalışmalardan dolayı bu derneğe kabul edilen, A.B.D.'deki ilk "Kadın Coğrafyası Profesörü" Prof.Dr.Ann Larimore ile kişisel söyleşi -Temmuz 1994). Fakat derneğin fonksiyonu temelde toplumsal nitelikli kalmış, öğretim ve araştırma ile ancak sınırlı bağlantılar kurulmuştur. Bu derneğe seçilebilen, A.B.D.'nde coğrafyanın gelişmesinde öncü olmuş bazı kadın coğrafyacılar da derneği sürekli desteklemişlerdi: Örneğin Mary Viola Phillips (1913-1978); Marie Melvina Svec (1901-ölüm tarihi belirsiz) ve Türkiye'yi de iyi tanıyan (1984'de National Council for Geographic Education Slide Library'ye Türkiye üzerine renkli slayt takımı hazırlamıştı) Mamie Louise Anderzhon (1906-1988) *Society of Women Geographers*'a seçilebilen az sayıdaki kadın coğrafyacı arasında yer almışlardı. Bununla birlikte, halen üyelerinin %10 kadarını coğrafyacıların oluşturduğu söz konusu dernek 1949'dan itibaren kadın coğrafya mezun-

³ Dünyaca tanınan hemen hemen ilk kadın coğrafyacı İngiliz *Mary Somerville*'in adı da arkadaşı gezgin Edward Perry tarafından Kanada'nın kuzeyinde bir adaya verilmişti. Mary Somerville 1780-1872 tarihleri arasında oldukça uzun bir ömür yaşamış; Alexander von Humboldt ile de dostluk kurmuştu. 1848'de yayınladığı "Fiziki Coğrafya" (*Physical Geography*) adlı kitabıyla ünlenmiş ve "coğrafyanın bir ilişkiler bilimi" olduğunu vurguladığı bu kitabı yedi baskı yapmıştı.

12 Coğrafyada Kadınlar

ları için seçilmiş kurumlardaki burs programlarını sürekli desteklemiştir.

Janice Monk'a göre, 1950'den önceki bu dönem kadınların A.B.D.'nde birçok görevler üstlendikleri dönemdi ve şimdikinden bile daha fazla önem taşıyordu. 1940'lardan sonra kadınların yaşamları, büyük bir olasılıkla da coğrafyadaki "etnografik" yaklaşımdan "ekonomik" yaklaşıma geçiş nedeniyle, mesleki konulardaki değişimlerin bir yansıması olarak, Amerikan coğrafya literatüründen birdenbire silindi. Yine bu tarihlerden itibaren "akademik dünya da gittikçe artan bir şekilde erkekleşmişti; çünkü kadın coğrafyacı istihdam eden başlıca kurumlar olan öğretmen kolejleri ve kadın kolejleri eyalet üniversiteleri ve tamamlayıcı başka eğitim kurumları haline dönüşmüşlerdi" (Monk 1992). 1950'den sonra ise bir gerileme dönemi başladı.

Yirminci yüzyılın en ünlü kadın coğrafyacı: Ellen Churchill Semple
(8 Ocak 1863-11 Mayıs 1932)

Ellen Churchill Semple'in coğrafya dünyasına girişi, 1897 yılında "The influence of the Appalachian Barrier upon collonial history" adlı, Amerika'nın sömürge dönemi tarihi üzerinde Appalaşlar'ın engelleyici rolünü ele alan makalesiyle olmuştu. Son çalışması ise 1931'de çıkan *The Geography of Mediterranean Region* adlı kitabı idi. Bütün bu yıllar boyunca, Semple, A.B.D.'ni bir kıyıdan

diğerine dolaşp konferanslar ve dersler vererek, yayınlar yaparak coğrafyanın gelişmesine kendisini adanmıştı. Semple, yalnızca yirminci yüzyılın en seçkin Amerikalı kadın coğrafyacısı olmakla kalmamış, aynı zamanda da dünyanın en büyük antropocoğrafyacısı olarak tanınmıştı.

E.C.Semple Amerikan İç Savaşı sırasında Louisville, Kentucky’de varlıklı bir ailenin çocuğu olarak doğmuştu. Kendisi doğduğunda oldukça geç yaşlarına gelmiş olan anne ve babası (babası 58, annesi 41) 5 çocuğuna en iyi eğitimi vermeyi, onları bol kitapla tanıştırmayı gelenek edinmiş bir çizgiden geliyorlardı. Ellen da en çok seyahat ve tarih kitaplarına merak sarmıştı. Zekası ve birikimli bilgisi sayesinde, 19 yaşında üniversite eğitimini kolayca tamamladı (Vassar College’de). Eve döndüğünde doğduğu şehirdeki toplumsal yaşama uyum sağlayamaması, onun sosyoloji, ekonomi ve coğrafya okumak üzere Yüksek Lisans (Master) çalışmaları için yeniden üniversiteye dönmesine neden olmuştu; 1891’de de tarih dalında tezini tamamladı.

Gerek Master çalışmaları gerekse üniversite eğitimi sırasında, o sıralar Leipzig’de dünya çapında ilgi çekmeye başlamış olan *Friedrich Ratzel*’in yazılarıyla karşı karşıya gelmişti. İngiltere yolculuğu sırasında Ratzel ile çalışan bir Amerikalı öğrencinin heyecanına da kapıldı ve ülkesine dönmek yerine Ratzel ile çalışmak üzere Leipzig’e gitti. O sıralar Alman üniversitelerine kadın öğrenci alınmıyordu ve Semple’in da kaydı yapılmadı. Fakat Ratzel’in konferanslarını dinledi, seminerlerine katıldı. Ratzel’le çalışması onun kariyerinde ve de yaşamında bir dönüm noktası olmuştur. Bir usta düşünürle karşı karşıya gelmek, birdenbire, onun uzun süredir aradığı bilim dalının coğrafya olduğunu anlamasını sağlamıştı. Birbuçuk yıl yoğun ve ilgiyle çalıştığı Leipzig’de kaldı. Bir süre için gittiği A.B.D.’nde fazla kalamadan 1895’de yeniden Leipzig’e döndü. Fakat artık bu kez bir meslektaş ilgisıyla karşılanmıştı. Dokuz yıl sonra, 1904’de Ratzel’in ölümü üzerine, A.B.D.’ne geri döndü.

1897’de ilk makalesinin çıkmasından sonra yılda ortalama bir makalesi ülke çapında tanınmış dergilerde yayınlanmıştı. 1901’de de, halen en eski dergilerden birisi olarak yayını süren) *Geographical Journal*’da “Anglo-Saxons of the Kentucky Mountains” adlı, coğrafi yazılar arasında daima üst sıralarda gösterilen makalesi çıkmıştı. İki yıl sonra da ilk kitabı, *American History and Its Geographic Condition* yayınlandı. Bu kitabın Birleşik Devletler tarihi coğrafyası ders kitabı olarak da okutulmak üzere kabul görmesi Semple’a geniş çaplı bir ün kazandırmıştı. Bu kitaptan sonra önemli bir kişi haline gelen Ellen Semple A.B.D.’nde kuru-

lan ilk coğrafya bölümü olan Şikago Üniversitesi Coğrafya Bölümü'ne 1906'da misafir okutman olarak davet edildi. Burada o kadar ilgi gördü ki 1924 yılına kadar iki yılda bir Şikago'daki derslerini sürdürdü.

Semple, üniversite öğretim üyeliğinden memnundu; fakat yazmaya da zaman ayırmak istiyordu: 1904-1911 arasında 11 makalesi ve ikinci kitabı çıktı. Makalelerin ikisi arazi çalışmalarına dayanırken, üçü de tarih ile coğrafya arasındaki karşılıklı ilişkiyle ilgili felsefi çalışmalardı. İkinci kitabı olan ve 1911'de yayınlanan *Influences of Geographic Environment*'in hikayesi de oldukça ilginçtir: Bu kitap, aslında, Ratzel'in *Anthropogeographie* adıyla yayınladığı ve tüm dünyaya anthropocoğrafyayı bir bilim olarak tanıttığı ünlü eseri idi. Ratzel, 1904'deki ölümünden önce Ellen Semple'dan kitabı İngilizce'ye çevirmesini istemişti. Semple ise birkaç nedenden ötürü bu isteğin karşılanmasını güç bulmuştu. Bazı çalışmalar yaptıktan sonra da, çeviri yapmak yerine, Ratzel'in kitabını genel çizgilere sadık kalarak fakat çok büyük ölçüde değiştirerek, tamamen yeniden İngilizce yazmaya karar verdi. Bu kitabın yayınlanmasının ardından Ellen Semple bir dünya turuna çıktı -Japonya, Çin, Filipinler, Cava ve Hindistan'ı ziyaret edecekti. Kişi olarak bu deneyimden çok hoşlandığı halde, bir bilim insanı olarak ülkesini terk etmemesi gerektiğini anlamıştı. Japonya'da, üniversite yıllarından bir Japon arkadaşı sayesinde sıradan bir ziyaretçinin asla göremeyeceği bir ilgiyle karşılanmıştı. Böylece, ayrıntılı arazi çalışmalarına dayanan iki makaleyle döndü Japonya'dan.

Dünya turundan dönüşünde *Influences of Geographic Environment*'in hem ülkesinde hem de ülkesi dışında ününe ün kattığını gördü. 1912'de İngiltere'de Oxford Üniversitesi'ne davet edildi ve davet 1914'de tekrarlandı. İngiltere'de Royal Geographical Society'de ve çeşitli İngiliz şehirlerinde konferanslar verdi. Akdenizle ilgili ilk makalesi de 1915'de çıktı ve bu tarihten itibaren de Akdeniz onun bütün ilgi alanını oluşturmaya başlamıştı; Roma, Paris ve Londra'daki kütüphaneleri ziyaret edip malzemeler topladı. Fakat savaş onun çalışmalarına da akademik anlamda ara verdimişti. 1917'den itibaren Akdenizle ilgisini Peace Terms Commission'ın Araştırma Bürosu için özel araştırmalarla sürdürdü. Savaştan sonra Şikago'daki araştırma, öğretim ve yazım çalışmalarına geri döndü; 1921'de de, ölümüne kadar kalacağı Clark Üniversitesi'nde "*antropocoğrafya profesörü*" oldu. Yine 1921'de Association of American Geographers'ın *ilk kadın başkanı* seçilmiş ve kurumdan en yüksek şeref madalyasını almıştı.

Ömrünün 1915 yılından sonraki yıllarını adadığı Akdeniz’le ilgili çalışmalarını tamamlamak üzere konferans ve derslerine ara veren Semple, 1929’da, aylar boyunca etkisini sürdürecektir ağır bir kalp krizi geçirdiğinde arkadaşları ve meslektaşları onun yaşamı kadar bu eseri için de çok kaygılanmışlardı. 1931’de büyük kısmı yatağa bağlı olarak geçen günlerinde *The Geography of Mediterranean Region* adlı dev eserini tamamladı ve aynı zamanda *American History and Its Geographic Conditions*’ı da yeniden gözden geçirmişti. 1931 Ekimi’nde daha sıcak bir yere göç etmeye karar verdi ve 1932’de, yaşama gözlerini kapayacağı, Florida’daki West Palm Beach’e yerleşti (Whitbeck 1932; Colby 1933; Ber- man 1974; Barton ve Karan 1992).

“Feminist Başkaldırı”

Toplumsal ve kültürel coğrafyada yakın zamanlarda yeniden gözlenen canlanışın geçmişi, bu başlığın da işaret ettiği, 1960’lara kadar uzanan belirli bazı siyasal gelişmelerden izlenebilir: Bu gelişmeler insan hakları, medeni haklar, kadın eşitliği ve eşcinsel hakları gibi taleplerin yarattığı hareketler gibi toplumsal olgulardır. Bu örnek olayların her birinin büründüğü siyasal hareket, Jackson’a göre (1992) “inceleme şeklimizi, öğretim ve araştırma yollarımızı olduğu kadar, hayatlarımızı yaşama şeklimizi dönüştürme uğratan bir dizi entellektüel mücadeleyi de ortaya çıkarmıştır”. Bu toplumsal hareketler kişisel olarak değişimden yana olmayı gerektirirken, aynı zamanda da kurumsal düzeyde temelden değişiklikleri de zorunlu kılmaktadır. Bu toplumsal hareketler arasında “feminizm” ise *kişisel siyasal olma uzantısını* (ne dereceye kadar siyasal olunabileceğini) hatırlatmaktadır: Yani, Jackson’ın (1992) vurguladığı gibi, “kültürel ve toplumsal coğrafyacıların hakkını vermekte ağır davrandıkları bir derstir bu.”

Coğrafya mesleğinde, özellikle de yüksek öğretim düzeyinde, kadınların büyük ölçüde ihmal edildiği olgusunun ortaya konulmasıyla başlayan (Zelinsky 1973; McDowell 1979) toplumsal ve kültürel coğrafya içindeki feminist mücadeleye gelince: İngiltere ve A.B.D.’nde üniversite mezunlarının yaklaşık yarısı kadar tutan kadınların oranı, yüksek öğretim kadroları arasında asistandan profesöre doğru olan hiyerarşide iyice azalmaktadır. En çok kısa süreli araştırma görevlilerinde yoğunluk gösteren kadınların payı üst derecelere doğru ise iyice aşağılara inmektedir –ek olarak da iş güvenliği, mesleki gelişme fırsatları ve bağımsızlıkları da sınır-

lanmaktadır. Bu şiddetli eşitsizliğe ve kadınların azınlık durumuna kurumsal tepki ancak yakın zamanlarda gelmiş ve bu da Institute of British Geographers'ın kendi içinde bir eşit fırsatlar siyaseti formüle etmesi şeklinde gerçekleşmişti (Jackson ve diğ. 1988). 1970'li yıllarda başka önemli gelişmeler de bunu izledi: Dünyanın en büyük coğrafya derneği olan (1990'ların ortasında toplam üye sayısı 7200'ün üzerindedir) Association of American Geographers tarafından "*Kadın Coğrafyacıların Durumu*" ile ilgili bir komite (*Committee on the Status of Woman Geographers*) 1972 yılında göreve başlatıldı (Renwick ve Cutter 1979). Kanada Coğrafyacılar Derneği de ulusal ve bölgesel toplantılarda özel oturumlar düzenledi ve kadın coğrafyacıların ilgi alanlarına dernek vasıtasıyla ciddi biçimde eğilmeye başladı (Pemberton 1976).

Association of American Geographers, bilim dalının -yani coğrafyanın- bütün faaliyetleri, olanakları, fırsatları ve yapılarıyla tam bütünleşmesi sağlanıncaya kadar "*kadınlar*"la ilgili olarak oluşturduğu adı geçen *Komite*'yi ayakta tutmak gerektiğine inanmaktadır (Janelle 1992). Ayrıca, AAG'nin kendi içinde oluşturduğu 49 uzmanlık grubundan birisi de GPOW (*Geographic Perspectives on Women-GPOW*) adını taşımakta ve yayınladığı bültende grubun "kadınlar ve cinsler üzerine coğrafi araştırmaları arttırmaya kendini adanmış" belirtmektedir. Bu gruba, "her tür cinsiyetin toplumsal mekânda nasıl yer aldıkları, kontrol edildikleri; heteroseks ve homoseks terimlerinin yalnızca modern (ya da Batılı) toplumlara mı özgü olduğu; zamana, kültüre ve mekâna göre cinsiyetlerin nasıl kendi konumlarını bulduğu" konularına eğilmek üzere 1997'de bir ikincisi daha eklenmiştir: "*Sexuality and Space*" (*Cinsellik ve Mekân*) (*GPOW News* Fall 1997). IGU da (International Geographical Union) 1988'de Sydney'deki toplantısı sırasında kurduğu *Cinsler ve Coğrafya Komisyonu* (*Commission on Gender and Geography*) vasıtasıyla 1989'da "Gender and Geography" başlığı altında bir konferans düzenleyerek 40 ülkeden bilim adamlarını ilk kez bir araya toplamıştı. Bu grup tarafından çeşitli yayınlar da yapılmaktadır (örneğin Meusbürger ve Schmu- de 1991; García-Ramón ve Caballe 1997 gibi).

1970'lerin "*feminist coğrafya*" akımı başlamadan önce de, doğal olarak, coğrafyada da çok az olmakla birlikte, birkaç kadının adı gerek yaşamları sırasında gerekse ölümlerinden sonra birer anıt halinde kalmıştır. Bunların başında da *Ellen Churchill Semp-*

le (Whitbeck 1932; Colby 1933), *Mary Sommerville* (Sanderson 1974), *Gladys Wrigley* (Fairchild 1976) ve *Millicent Todd Bingham* (Berman 1980) ve daha önce, yukarıda, adları sıralanan başka kadın coğrafyacılar gelir. Bu kadın coğrafyacılar ölümlemlerinden sonra yazılan, (parantez içinde belirtilen) yazılarda onların karşılarına dikilen, üstesinden gelmek zorunda oldukları cinsiyetle ilgili engellere ya çok az değinilmiş ya da hiç atıfta bulunulmamıştır. Bununla birlikte, daha yakın zamanlarda yapılan daha ayrıntılı çalışmalar, erkek egemenliğindeki coğrafya mesleğinde *Miss Semple* (Berman 1974; Bushong 1975) ve *Lucia Harrison* (Horst 1981) gibi bazı kadın coğrafyacıların göz kamaştırıcı *kahramanlıklarını* ortaya koymaktadırlar. Her ne kadar birkaç “süper” kadının başarısı çok büyük olmuşsa da, coğrafya mesleğinde bunlarla sık sık karşılaşamaması ve sayılarının hâlâ süregelen azlığı ise üzücüdür. Coğrafya bilim dalının en çok geliştiği ülkelerden A.B.D. ve Kanada’da kadınların kısa süre de olsa yönettikleri okul ya da enstitülerin sayısının parmakla sayılacak kadar az olduğu, dünyanın en büyük coğrafya derneği Association of American Geographers’ın da 76 yıllık geçmişinde yalnızca bir kez kadın başkan (1921’de Ellen Churchill Semple) seçtiği de bilinmektedir. Ancak, AAG, kadınların özellikle 1990’lara doğru hızlanan çabalarıyla, şimdi 90 yıla yaklaşan geçmişinde, bu kez daha sık olarak kendisine üç kadın başkan (Risa Palm, Susan Hanson ve sonuncusu 1995 yılında Judy M.Olson) daha seçmiş bulunmaktadır. İngiliz Kraliyet Coğrafya Derneği’nde (*Royal Geographical Society*; İngiltere’deki iki coğrafya derneği artık birleşmiştir: RGS ile IBG –*Institute of British Geographers*) de artık tabular yıkılmış ve ilk kez bir kadın direktör atanmıştır (Hemming 1996; Gardner 1996).

Günümüzde kadın coğrafyacıların sayısı, birazdan da belirtileceği gibi, henüz doyurucu bir düzeye erişmemişse de, geçmişle kıyaslanamayacak kadar artmıştır. Coğrafyada ister fiziki isterse beşeri olsun, kadınlarla ilgilenen coğrafyacıların da sayısı çok artmıştır. Ancak bu grupta yer alan kadın coğrafyacıların yalnızca kadınlarla ilgili olduğu yanlışına da düşmemek gerekir. Bunlar coğrafyanın belirli bir ya da daha çok konusunda uzmanlaşmış; fakat gerek kendi uzmanlık konularına kadınları katan gerekse kadınlar üzerine ayrı çalışmalar da yapan coğrafyacılarıdır. Örneğin İngiliz Kraliyet Derneği ve İngiliz Coğrafyacıları Enstitüsü’nde-

ki “Kadın Uzmanlık” grubunda bulunan 222 coğrafyacının yüzde 11’i aynı zamanda da şehir coğrafyacısıdır; diğerleri de ekonomik coğrafya, turizm ve rekreasyon, kalkınma coğrafyası ve benzeri gibi çok sayıda uzmanlık alanında yetişmişlerdir. Örneğin kadın araştırmalarının A.B.D.’nde temellerini atan coğrafyacılar Janice Monk göçler üzerinde, Susan Hanson ulaşım coğrafyası ve kantitatif coğrafya konusunda, Geraldine Pratt konut coğrafyası ve kültürel coğrafya, Kanadalı Audrey Kobayashi ve Avustralyalı Ruth Fincher şehir coğrafyası, Kanadalı Joni Seager haritalar ve çevre konularında uzmanlaşmışlardır. Kadınlarla ilgili çalışmalarda erkek coğrafyacıların da katkısı büyük olmuştur; bunlardan bazıları ise “*radikal feminist*” bakış açısını benimsemişlerdir (Örneğin David Lee gibi).

Amaç

“Kadınlar”ı ele alan böyle bir çalışma yapmaktaki amacımın kadınlarla ilgili coğrafi yayınlara bir başlangıç yapmak, bu konudaki gelişmelerden ülkemiz coğrafya alemini de bir ölçüde haberdar etmek olduğu “Önsöz”de de belirtilmişti. Bu konuda yalnızca bibliyografik bir çalışmanın bile, yazının sonuna -erişebildiklerimi eklediğim “*Bibliyografya*”dan da anlaşılacağı gibi, önemli bir katkı olacağı açıktır. Kadınlarla coğrafyanın ilgisi konusunda ise ikili bir bakış açısıyla yaklaşmak gerektiği anlaşılmaktadır: (1)Kadınların coğrafya mesleğindeki durumlarını çok genel olarak değerlendirmek; coğrafyada kadınlara bakış açısındaki metodolojik gelişme ve eğilimleri, kısaca da olsa, ele almak; ve (2)coğrafyada kadınlar üzerine yapılan çalışmaların ne gibi konulardan oluştuklarını, yine anahatlarıyla, ortaya koymak. Bununla birlikte, bu çalışmada kadınların gerek gelişmekte olan gerekse gelişmiş toplumlardaki statülerinden sorumlu geniş toplumsal, kültürel, psikolojik ve siyasal faktörlerin neler olduğuyla ya da çağdaş “Kadın Hareketi”nin kendisiyle değil, fakat **coğrafya**daki “*kadın bakış açısı*” ve ona bağlı olarak gelişen “*feminist coğrafya*” akımıyla ilgilenileceğini de ayrıca vurgulamak gerekir. Yine bu çalışma, coğrafyada akademik olarak kadınların durumuyla ilgilenmek yanında, literatür bakımından, coğrafyacılar için özel ilgi uyandıran alanlarda kadınlarla ilgili coğrafya dışındaki bazı çalışmaları da kapsamakla birlikte, büyük ölçüde coğrafyacıların kullandıkları malzemeyle ve coğrafi çalışmalarla sınırlı kalacaktır. Bu açıdan

bakıldığında görüleceği gibi, özellikle 1990'lı yıllara doğru ve bu yıllarda kadınlarla ilgili ve kadınlar tarafından yapılan yayınlarda erişilen hacim, coğrafyada kadınlara olan ilginin eriştiği düzeyin de bir kanıtı olmaktadır.

“*Kadınların Coğrafyası*” başlıklı bu yazıda esas temeli iki kesimin oluşturduğu belirtilen (1)*kadınların coğrafya bilim dalındaki durumu/statüsü* ve (2)*kadınlarla ilgili yapılan çalışmalar*, ilk bakışta, birbirinden bağımsız, ayrı ayrı iki yazı olarak görülebilir; fakat dikkatli bir yansıtmayla iki bölümün tek bir konunun birbirine bağımlı iki yüzünü oluşturduğu anlaşılabacaktır. Coğrafya mesleğindeki kadınların sayıca azlığı yanında, dünyada sosyal bilimlerin diğer alanlarında kadınlarla ilgili çok sayıda çalışma yapıldığı halde, coğrafyada “*özel*” olarak kadınları konu alan çalışmaların sayısı da, yakın yıllara kadar, oldukça düşük düzeyde kalmıştır. Ülkemizde ise, tezlerde ya da başka araştırmalarda özellikle kadın nüfusa zaman zaman değinilmiş olmakla birlikte, esas konusunu “*kadın*”ın oluşturduğu “*coğrafya*” çalışmalar istatistiksel incelemeler şeklinde ve bir tek kişi tarafından yazılmış birkaç makaleden oluşmaktadır (Tümertekin 1958; 1958-1959; 1959; 1964a ve 1964b). Buna karşılık, ülkemizde başka bilim dallarında kadının genelde din ya da toplum içindeki yeri ve hukuksal hakları açısından daha fazla ele alındığı görülmekte ve bunların sayısı gittikçe daha da artmaktadır.

Ülkemizde kadınlar üzerine yayınların yakın yıllarda sayısının daha da artması sevindiricidir. Özellikle kadınların çeşitli örgütlenmelere gitmeleri bu konuda ilerleme sağlanmasına katkıda bulunmaktadır: Örneğin, Kadın Kütüphanesi kurulması; İstanbul Üniversitesi, Ankara Üniversitesi, Çukurova Üniversitesi ve ODTÜ’de *Kadın* ya da *Kadın Araştırmaları Merkezlerinin* kurulması ve İ.Ü.Kadın Araştırmaları Merkezi’nin ilk dergisini çıkarması (1993) gibi. Belirtildiği üzere, Türkiye’de kadınlarla ilgili yayınların çok büyük bir bölümü kadının toplumsal statüsü ve hukuksal hakları üzerine yapılmıştır. Türkiye’de kadın haklarıyla ilgili yayınların geçmişi, küresel kadın hareketinin ivme kazandığı yıllara, 1970’lere gider: Örneğin Tezer TAŞKIRAN’ın *Cumhuriyet’in 50. Yılında Türk Kadın Hakları* (Ankara, 1973) ve Afet İNAN’ın *Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması* (Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1975) çalışmaları gibi. Türkiye’de kadınların durumu üzerine yapılan yayınlar arasında Nermin ABADAN-UNAT’ın derlediği ve ilk 1979’da çıkan sonra 1982’de tekrarlanan *Türk Toplumunda Kadın* (Araş.-Eğit.-Ekin

Yay.) adlı eser öncü olmuştur (İngilizcesi de Hollanda'da Brill tarafından yayınlandı: *Women in Turkish Society*, 1981). Mübeccel KIRAY'ın *Küçük Kasaba Kadınları* (1979); Necla ARAT'ın *Kadın Sorunu* (1980) ve Şirin TEKELİ'nin *Kadınlar ve Siyasal Hayat* (1981) adlı çalışmaları da kadınlara dikkati çekmeye çalışan öncü yayınlar arasında yer alırlar (Arat 1996).

Emel DOĞRAMACI'nın *Türkiye'de Kadının Dünyası ve Bugünü* (İş Bankası Kültür Yay. 1992); Şirin TEKELİ'nin derlediği *Kadın Bakış Açısından 1980'ler Türkiye'sinde Kadın* (İletişim Yayınları, İstanbul) ve Necla ARAT'ın derlediği, İstanbul Üniversitesi'nin yukarıda adı geçen merkezin çalışmalarına dayanarak yayınlanan *Türkiye'de Kadın Olgusu* (İstanbul 1992 Say Yayınları) adlı kitaplar da yakın zamanlı önemli yayınlardır. Bu yayınlar yanında, çok sayıda makale de kadınlarla ilgili hem genel literatüre hem de coğrafi çalışmalara katkıda bulunmaktadır: Örneğin, Çiğdem KAĞITÇIBAŞI'nın "Status of women in Turkey" (*International Journal of Middle East Studies* 18, No. 4, s.485-499, 1986); Nermin ABADAN-UNAT'ın "Implications of migration on emancipation and pseudo-emancipation of Turkish women", (*International Migration Review* 11, s.31-57, 1977; Deniz KANDİYOTİ'nin "Women and rural development policies: the changing agenda" (*Development and Change* 21, s.5-22, 1990) adlı makaleleri gibi.

Coğrafya Mesleğinde Kadınların Durumu

1960'larda hızlanan kadın hareketinin 1970'lerde coğrafyaya yansmasıyla birlikte, 1970-1980 arasında kadınlarla ilgili çalışmaların birdenbire göreceli bir artış gösterdiği, en azından Kuzey Amerika ve Batı Avrupa'da "*coğrafya mesleğinde kadınların rolü*" üzerine ciddi bir biçimde eğilen çalışmalar yayınlanmaya başlandığı görülmektedir. Geçmişteki -yukarıda kısmen adlarına değinilen- güçlü kadın coğrafyacılar dışında, günümüzdeki kadın coğrafyacıların, özellikle de A.B.D.'ndekilerin durumu ilk kez bu dönemde birkaç çalışmada ele alınmıştı (Zelinsky 1973b; Leach 1976; Blue 1978). Bunların bulgularındaki en temel nokta, en yumuşak biçimiyle ve en azından araştırmaların yapıldığı yıllardaki durumun "*sıkıntı verici*" olduğuydu. Gerçekten de, kadın coğrafyacıları ele alan ve konuyla ilgili bir manifesto niteliğindeki ilk çalışmalardan birisi olan, 1973'de Wilbur Zelinsky (1973a ve 1973b) tarafından yayınlanan yazılarda "*başka yazılara herhangi bir atıf yapılamamış, referans verilememişti; çünkü henüz belirtile-*

bilecek hiç bir literatür yoktu". O tarihten sonra konuyla ilgili literatürün hacmi çok büyümüş, ilk bibliyografyalı yazı da 1976'da çıkmıştır (Loyd 1976a). Bu devrelerde çıkan yazıların eksik, yetersiz, başlangıç düzeyinde ve spekülâtif bile olsa, daha sonraki çalışmalar için hiç değilse bir yol gösterici, bir rehber oldukları da kabul edilmektedir. Bununla birlikte, yine de, boyutları ne olursa olsun bu coğrafi çalışmaların uzun yıllar -1990'lara kadar- çok az dikkat çektikleri ve etkilerinin de çok az olduğunun daha sonraki bibliyografik çalışmalardan anlaşıldığını da eklemek gerekir (Lee ve Loyd 1987 -birinci baskı 1982; Lee 1993-ilk baskı 1988 vb.).

Kadınlarla ilgili literatür üzerine bir-iki kısa "*ilk*" çalışmalar (Caris 1978; Libbee 1980) hariç tutulursa, Zelinsky, Monk ve Hanson'un 1982'de birlikte yayınladıkları "*Kadınlar ve Coğrafya*" adlı makale, literatür konusundaki *ilk* geniş kapsamlı *yazıyı* oluşturmaktadır. Buna karşılık, tek başına kadınlarla ilgili konuları kapsayan *ilk kitap* ise AAG'ın *Resource Publications in Geography* serisinden 1983'de çıkan ve kadınların mekânsal farklılıklarını yansıtmaya çalışan Mary E.Mazey ve David R.Lee'nin *Her Space Her Place: A Geography of Women* adlı yayını olurken, 1980'li yıllarda kadınlarla ilgili üç de atlas yayınlanmıştı: Joni Seager ve Ann Olson'un (1986) yıllarca süren bir çalışmayla hazırladıkları *Dünyada Kadınlar: Uluslararası Atlas* 40 dolayında renkli harita ve grafiklerle dünya kadınlarının çeşitli özelliklerindeki mekânsal farklılıkları çarpıcı biçimde gözler önüne sererken, Anne Gibson ve Timothy Fast'ın (1986) *Birleşik Devletler Kadınlar Atlası* (1995'de Cathy Carroll Fast ve Timothy Fast tarafından yeniden yayınlandı) kadın sorunları üzerine tartışmaların içine mekân ve lokasyon boyutunu sokuyor, Barbara G.Shortridge'in (1987) *Amerikan Kadınlarının Atlası* da kadın eşitliği yolundaki ilerlemelerin mekânsal varyasyonları üzerinde odaklaşıyordu. Joni Seager (1997) *The State of Women in the World Atlas* şeklinde dünya kadınlarının yakın zamanlı durumlarını haritalarla ele alan bir yayın daha yapmıştır.

Neden coğrafyacılar, büyük bir çoğunlukla, insan ırkının yarısını kapsayan araştırma sorunlarından şiddetle kaçınmışlardır? sorusu kadınlar üzerine eğilen çalışmalarda sık sık sorulmaktadır. Bunun nedeni, basit bir şekilde, bilginin toplumsal bir tasarımla yaratıldığı gerçeğinde yatmaktadır. Bir bilim dalından ortaya çıkan bilginin *türü* çok büyük ölçüde bilgiyi üretenin tü-

rüne, bilgi toplanmasında hangi yöntemler kullanıldığına ve bilginin hangi amaçla toplandığına dayanmaktadır. Belirli bir bilim dalında bilgi üretimiyle uğraşan kadınların sayısı o bilim dalının araştırma geleneğinde kadınların (ve de feminizmin) ne derece hazmedildiğine bağlıdır. Her ne kadar coğrafyada kadın araştırmacıların sayıları gittikçe artıyorsa da, bu artışın yeterli olmadığı, başka sözcüklerle kadınların nüfus içindeki paylarıyla hiç de orantılı olmadığı açıktır. Örneğin yine AAG'ı (Association of American Geographers) alırsak; toplam AAG üyeleri arasında kadınlar 1972'de %13 iken, 1989'da %24.7'yi, 1992'de %26.5'i, 1994'de de %27.6'yı (Golledge ve Halperin 1983; AAG *Newsetter* 4, 1995) oluşturur duruma gelmişlerdi. AAG'ye katılmada erkeklerden daha hevesli oldukları artış oranlarından belli olmakla birlikte, yine de sayılardaki bu olumlu değişime rağmen, coğrafya biliminin en çok geliştiği ve dünyada en çok sayıda coğrafyacının yaşadığı A.-B.D.'nde (1990 yılında bu ülkede 600'den fazla akademik kurumda yaklaşık 586,000 coğrafya öğrencisi bulunduğunu; yakın yıllarda, bir miktar azalma olmasına rağmen, "Master" derecesi alanların sayısının yılda ortalama 550, doktoralarını tamamlayanların yıllık ortalamasının ise 130 dolayında olduğunu -Lanegran 1992- belirtirsek bu husus daha iyi anlaşılabilir) bile kompozisyon bakımından coğrafyanın hâlâ erkek egemenliğinde olduğu belirtilmektedir (Janelle 1992). Ayrıca, AAG'nin kadın üyelerinin üçte birini öğrenciler ve %20 kadarını da iş dünyası ya da devlet dairelerinde çalışanlar oluşturmaktadır. Üniversite mensubu kadın coğrafyacıların oranı ise 1972'de %7 iken, 1980'lerde hâlâ %9.6'yı oluşturmaktaydılar; 20 yıl içinde 1992'de %18'e, 1994'de de %19'a çıkmakla birlikte, bunların hepsi üniversitelerde çalışmamakta (ya da *full time* kadrolu çalışmamakta), sayısız coğrafya departmanında ise hâlâ herhangi bir kadın coğrafyacı bulunmamaktadır -sosyolog Bourdieu'nun (1988) deyiimiyle "*Homo academicus*", Sack'ın (1997) deyiimiyle de "*Homo geographicus*" içinde kadınlar azınlıkta kalmaktadırlar.

Kadın coğrafyacı sayısının az olmasındaki bir hususu coğrafyada, özellikle de Amerikan coğrafyasında, bu bilim dalının sosyal bilimlerin diğer dallarından ayrı kalmasına neden olan, **jeoloji** ile öteden beri kurulmuş yakın ilişkinin oluşturduğu sanılmaktadır. Fiziki bir bilimden doğmuş olması nedeniyle bu bilim alanı, geleneksel olarak, gözle görünür coğrafi mekân üzerinde durur. Kadınların coğrafi mekân ya da görünüm üzerinde egemen olma-

maları ve de mekânsal dağılımlarının erkeklerinkiyle aynı olması, yani erkekler nerede varsa kadınlar da orada bulunduğu için (tek cinsin bulunduğu topluluklar da tabii vardır, örneğin manastırlar, kadın ya da erkek hapishaneleri gibi; fakat bunların hem boyutları çok küçüktür hem de istisna oluştururlar) coğrafyacıların, hesaba katılmayan fakat potansiyel olarak hiç de daha az önemli olmayan, **insanların yarısının dünyası** hakkında merakı küçümsemesine yol açmıştır. Aslında, geçmişte beşeri coğrafyanın hemen hemen tamamını bütün insanlığın dünyası olarak değil, erkeklerin incelenmesi ya da, daha başka bir deyişle, nötr incelemeler oluşturmuştur. Hatta, yakın zamanlarda özellikle insan davranışları (örneğin davranışsal coğrafyacılar), toplumsal değişim (örneğin Peet -1977- gibi radikal coğrafyacılar) ya da sübjektif beşeri yaklaşımlar (örneğin Ley ve Samuels 1978) üzerinde odaklaşan coğrafyacılar bile, şöyle ya da böyle kadınları göz ardı etmişlerdi. Bu “kör bakış”ın, bilimsel dikkate değer ya da geçerli kabul edilen konulara mesleğimizin bakış açısını da yansıttığı açıktır. Fakat Monk ve Hanson’ın da (1982) belirttikleri gibi:

“Perspektifimizi bir kez öteden beri alıştığımız mekânsal yapılar-
dan sıyrıp toplumla, siyasal ekonomiyle, ekosistemle ilgili süreçler üzerine çevirirsek, böylece, keşfedilmemiş toprakların adeta sihirli bir şekilde geniş yeni manzaralar halinde önümüzde açıldığını göreceğiz. Bunların çok azı entelektüel, uygulamalı ya da ahlâki açıdan ‘kadınların coğrafyası’ kadar aciliyete sahiptir”.

Değişik Ülke Üniversitelerinde Kadınların Coğrafyadaki Durumu

Kadınların, yukarıdaki açıklamalar ışığında, çok küçük bir kısmının kolej ya da üniversitelerde güvenli akademik anlaşmalar yapabilmeleri ve kariyerlerinin de korkunç bir şekilde yavaş gelişmesi şaşırtıcı gelmemektedir. A.B.D.’nde kadınlar daha çok iş güvenliği olmayan, geçici, *part-time* konumlarda ve daha düşük dereceli bölümlerde (departmanlarda) ve belki de bunların daha az prestijli olanlarında, iş bulabilmektedirler. Aslında bu durumu anlatacak en dramatik örnek 1979-1980 akademik yılında coğrafyada doktora derecesi veren 56 Amerikan coğrafya departmanında yalnızca 3 kadın coğrafya profesörü olması ve bunların Kanada’daki 17 uzantısında ise hiç bulunmamasıydı (AAG 1979a). A.B.D.’nde coğrafyada kadınların durumunda, genel bir *“ajitasyon ve bilinç artışı”* dönemi olarak nitelenen 1970’lerden sonra erkek öğrenci sayısında mutlak bir azalma başlarken, kızlarınkinde

ise esaslı artışlar görülmesiyle de belirginleşen bir düzelme olmuşsa da, yine de bu düzelme yetersiz kalmıştır (Lee 1990).

Janet Momsen (1980a; 1980b) ise Kanada üniversitelerinde hiyerarşinin en alt kademesinde kadınların durumunun bu dönemde A.B.D.'den daha iyi olduğunu ileri sürüyor: Kadınların %62'sine karşılık erkeklerin yalnızca %13'ü danışman/eğitmen coğrafya öğretmeni pozisyonuna geçebilmişlerdir. Buna karşılık, Fransa'daki gelişme çok daha cesaret verici olmuş; bu ülkede Savaş sonrası öğrenci sayısında meydana gelen büyük artış nitelikli öğretim elemanları için yeterli bir pazar oluşmasına ve daha da önemlisi üniversite kadrolarında rekabet yoluyla kadınların erkeklerle eşit ölçüde yarış edebilmelerine yol açmıştı. Bu durumda bile en üst düzeydeki Fransız profesörlerin ancak onda birini kadınlar oluşturabilmişti (Zelinsky, Monk ve Hanson 1982). Fransa'da öğrencilerin 1960'larda ancak dörtte biri kız öğrenci iken 1980'lerde kızlar yarından biraz fazlasını oluşturmaya başlamışlardı. Buna karşılık, Finlandiya'da coğrafya öğrencileri arasında kadınların sayısı 1926'dan beri erkekleri geçmiş bulunuyor (Kivikkokangas-Sandren 1992). Alman üniversitelerinde coğrafyada kadın öğrenci ve öğretim üyelerinin durumu ise umutsuz olarak nitelenmiş ve 1989'da Berlin'deki toplantılarında feminist coğrafyacılar bu husus üzerinde odaklanmışlardı. Akademik konular bakımından da olanakların sınırlı olması Almanya'da⁴ "*feminist*"

⁴ Üniversitelerdeki kadın akademisyenler açısından Türkiye ile Almanya'yı karşılaştıran yazısında Ayla NEUSEL ("Üniversitelerde kadın akademisyenler", *Cumhuriyet Bilim Teknik*, Sayı 354, s.8-9, 1994), Türk üniversitelerinde akademik kariyer yapan kadınların hem sayı hem oran olarak Alman üniversitelerindekinden fazla olduğunu yazıyor. Toplam nüfus içinde kadınların yüksek öğretime devam etme şansı arasında büyük fark bulunduğu halde (Almanya'da %40, Türkiye'de %1.1) yüksek okullarda okuyan toplam öğrenciler arasında kadın öğrenci oranı her iki ülkede de birbirine yakındır (Almanya'da %38.2, Türkiye'de %37). Kadınların %40'ının üniversite mezunu olduğu Almanya'da bilimsel kadrolardaki kadın oranının %16.2, kadrolu profesörler arasında ise yalnızca %2.6 olmasına karşılık, toplam nüfusta üniversiteyi bitiren kadın oranının yalnızca %1.1 olduğu ülkemizde ise bu oran akademisyenler arasında %25, kadrolu doçentler arasında %32, kadrolu profesörler arasında ise %20'dir. "Tıp fakültelerindeki kadın akademisyenler"i (*Cumhuriyet Bilim Teknik*, Sayı 437, s.6, 1995) inceleyen Tülay ÇAKINER de bu alandaki kadınlarımızın gelişmiş ülkelerdekinden daha fazla olduğunu (22 tıp fakültesinde çalışan akademik personelin ortalama %28.2'si; örneğin İngiltere'de bu oran %10, A.B.D.'nde %5'dir); ancak geliş-

coğrafyacıların sayısını sınırlarken, Almanya yüksek öğretimde kadın öğrenciler bakımından Avrupa Topluluğu içinde en düşük orana sahip ülkeyi oluşturmaktadır (Monk 1994). Kadın çalışmalarının oldukça ilerlemiş olduğu İngiltere'deki durum da Batı Avrupa'nın diğer ülkelerinden pek farklı değildir. Gill Valentine'e göre (1995) coğrafya "erkek-üstün" bir bilim dalı halindedir; tüm öğretim elemanlarının ancak yüzde 10'u kadındır. Çoğunluk özellikle beyaz, orta-yaş, orta-sınıf erkek olunca da üniversite araştırma programlarını belirleme olanağı da onların elinde kalmaktadır.

Ülkemizde üniversitelere girişteki sınav sistemi nedeniyle kız ve erkek öğrencilerin özgür bir seçim yapabildiklerini söylemek mümkün değilse de, kız öğrencilerin coğrafyayı seçimlerinde, geleneksel olarak kadınlara yakıştırılan mesleklerden birisi olan "öğretmen" olma arzu ya da duygusunun ağır bastığı söylenebilir. Bu durum da öğrenciler açısından coğrafyanın bir kadın-egemen bilim dalı olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır: Yıldan yıla değişiklik göstermekle birlikte, 1997-1998 ders yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü'ne kayıtlı öğrenci sayısı 1007'dir; fakat 398 (%39.5) erkek öğrenciye karşılık 609 (%60.5) kız öğrenci sayısı kadınların ağırlığını vurgulamaktadır. Toplam sayıdaki paylar birinci ve ikinci öğretimler arasında biraz farklılık gösterirse de, genel eğilim aynıdır: Birinci öğretimde erkekler %38.5, kızlar %61.8; ikinci öğretimde erkekler biraz daha yüksek, %41.9, kızlar da biraz daha düşük, %58.1 paya sahip bulunmaktadırlar.

Öğretim elemanları bakımından da yakın yıllarda ülkemizde umut verici gelişmeler izlenmektedir. Ülkemizdeki en büyük coğrafya bölümüne sahip İstanbul Üniversitesi 1919-1920 eğitim-öğretim yılında ilk kadın coğrafyacısı (*Şükûfe Nihal* öğretmen, şair ve çok sayıda kitabın yazarı olarak da ünlenmişti) da mezun etmişti. Bu Coğrafya bölümünde de öğretim elemanları açısın-

mış illerle (üç gelişmiş ildeki tıp fakültelerinde akademik personelin %33.6'sı) gelişmekte olanlar (üç il dışındakilerde %20.7) arasındaki farklılıklar nedeniyle dağılışı bakımından bir dengesizlik söz konusu olduğunu ortaya koymaktadır. Türk-Alman Kültür İşleri Kurulu'nca hazırlanan "*Akademik Yaşamda Kadın*" başlıklı araştırmanın sonucu da bunu doğruluyor: Kadın akademik personelin yarından fazlası "eski metropoliten" üniversitelerde çalışırken, yalnızca yüzde 7.6'sı taşra üniversitelerinde bulunuyorlar -bir başka değerlendirmeye de 220 fakültenin 100'ünde kadın profesör yoktur.

dan henüz eşitlik sağlanamamışsa da, kadınlar önemli bir büyüklüğe erişmişlerdir: 18 erkek, 12 kadın (1 profesör, 2 doçent, 3 yardımcı doçent ve 6 araştırma görevlisi %40 dolayında tutmaktadır). Yine İstanbul'daki Marmara Üniversitesi coğrafya bölümünde öğretim üyeleri arasında kadınlar daha da büyük bir çoğunluk oluşturmaktadır: 8 öğretim üyesinin 5'inin kadın olması %60'ın üzerinde bir paya işaret etmektedir. Yakın yıllarda büyük bir hızla sayıları artan ve ülkesel ölçekte yaygınlaşan yeni üniversitelerde ise öğretim elemanlarının toplam sayılarındaki yetersizlik kadınlara da yansımıştır. Örneğin Çanakkale Fen-Edebiyat Fakültesinde ders veren öğretim üyelerinin %40'ı kadınsa da sayıları 2'dir. Başka birçoğunda az sayıda kadın eleman bulunurken, bazılarında ise hiç yoktur. Ancak, bu üniversitelerin bir kısmında (örneğin Samsun, Kırşehir vb.) eş durumu kadınların coğrafya bölümlerindeki istihdamında olumlu etkiler yaratmış görülmektedir; yalnızca Anadolu Üniversiteleri'nde değil, İstanbul Üniversitesi'nde de Coğrafya Bölümünde eş durumu artık ağırlığını büyük ölçüde hissettirmeye başlamıştır.

Ülkemizdekine en benzer durum İspanya'da izlenmektedir. İspanya'nın siyasal ekonomisindeki değişimler oradaki kadın coğrafyacıları etkilerken, 1970'lerde üniversitelerin hızla yaygınlaşması, kadınların da fakültelerde sayılarının artmasını teşvik etmiş ve 1984'de coğrafyacıların üçte birini kadınlar oluşturmaya başlamıştı (Garcia-Ramon ve Nogué Font 1992). Ancak, çeşitli coğrafya bölümleri arasında farklılıklar olduğu ve en çok kadın istihdam edenlerin, ülkemizde olduğu gibi, en büyük şehirlerdeki üniversiteler olduğunu da belirtmek gerekir (Garcia-Ramon ve diğ. 1988). Daha alt görevlerde olmakla birlikte, kadınların sayılarının artmasında iki uygulamanın rolü olmuştur: Birincisi, bu ülkede ileri dereceler için adaylar *ayudantes* (asistan) denilen pozisyonlara geçebilmektedirler. İkincisi, İspanyol coğrafya bölümleri, asistan olarak, sıklıkla kendi bölümlerinden mezun olanları tercih etmektedirler (aynen bizim ülkemizde de olduğu gibi). Bu tutum da, ülke düzeyinde değişik coğrafya bölümlerinden gelenler arasında, o bölüm için daha tanındık, daha yakın olarak görülen, kendi mezunu olan kadınlara bir avantaj sağlamaktadır.

Kadınların coğrafya bilim dalında sayılarının az olması durumunun başka bilim dalları ve hatta akademik dünya dışındaki daha prestijli meslekler için de geçerli olduğunu belirtmeden

geçmemek gerekir. Her birinin kendine özgü ayrı bir sosyolojisi varsa da, feminist literatürde ayrıntılı bir şekilde araştırılan, kadınların katkılarında gözlenen değişik düzeylerle ilgili olarak getirilebilecek yapısal bir açıklama temel önem taşımaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde zaten kadın için belirlenen rol şehirselleşimde evde, eş ve çocukların bakımı olurken, kırsal alanda da, bu işlere ek olarak, tarımsal faaliyetlerle (fiilen çalıştığı halde) “yardımcı” niteliğiyle uğraşmaktır (örneğin, Elmendorf 1976; Sabaté 1992). Fakat çağdaş Batı Dünyası’nda bile çok yakın zamanlara kadar, hatta büyük bir kesimde şimdi bile, yetişkin kadınlar için geleneklere uygun olarak benimsenmiş rollerin *birincisi* evdeki –eş, anne ve evin bakıcısı– ve *ikincisi* de evin dışındaki birkaç iş –garsonluk, tezgâhtarlık, memurluk, sekreterlik, modellik, ilkökul öğretmenliği ve hemşirelik– olarak kabul edilmiştir. Bu tür toplumsal algılar ve kadınların kendileri hakkındaki imajlarının da zaten böyle olması o kadar güç kazanmıştır ki ancak çok az sayıda kadın mesleki bir kariyere girmeyi ciddi olarak düşünebilmiştir. Buna ek olarak, özellikle acı veren bir durum da, çok sık rastlandığı gibi, başka meslekten biriyle evli bir akademisyen kadının önünün kesilmesi, hüsrana uğramasıdır. Evle iş arasında tercih yapmak durumunda kalan kadın, ülkemizde de olduğu gibi bu tercihi birinciden yana kullanmaktadır (Abadan, iş ve aile yaşamı arasında bir rol çatışmasının baş gösterdiği yerde işten vazgeçmenin ağır bastığını; bu eğilimin serbest mesleklere mensup, yüksek öğrenim görmüş kadınlar için bile geçerli olduğunu belirtiyor; 1982). Birçok durumda da kararlar kocanın mesleki kariyerine göre verilmekte ve herhangi bir yer değiştirmede de kadının daha önceki konumuna denk düşen bir olanak bulunamamaktadır (Marwell ve diğ. 1979).

Kadınların her düzeyde mesleki coğrafya çalışmalarında erkekler tarafından kat kat geçildikleri ve bu dengesizliğin ölçeğinin en üst ucuna doğru daha da arttığı çok açıktır. Bunun için de iki açıklama yapılmaktadır. *Birincisinde*, “kadınların dünyaları”nın toplumsal ve psikolojik yapısının onların mesleki kariyerlerini ciddi bir şekilde tamamlamalarında cesaretlerini kırarak şekilde olması ve onlar ısrarlı davrandıklarında da mesleki ilerlemelerinin engellenmesi: Bu durum, daha önce de değinildiği gibi, yalnızca coğrafyayı değil, gerçekten de tüm diğer tutulan meslekleri de ilgilendirmekte ve bu hususu doğrulayacak deliller de açıkça

ortada bulunmaktadır. Bir başka hipotez olan *ikincisi* ise biyolojiktir ve özellikle de daha çok coğrafyaya uygulanmaktadır. Buna göre, cinsiyetleriyle ilgili genetik kalıtım nedeniyle grup olarak kadınlar üstün coğrafi başarılar, özellikle de mekânsal algı ve mekânsal düşünce, için gerekli psikolojik davranışlar açısından yetersiz durumdadırlar (Roder 1977). Bu görüşün geçerliliği ve benimsenebilirliğine Mildred Berman “*Kurt diye uluyan kurda tepki*” (1977b) ve Wilbur Zelinsky “*Yaşasın coğrafi farklılık!*” adlı yazılarında (1977) şiddetle karşı çıkmışlardır. Kadınların coğrafya mesleğindeki azlığına neden olarak öne sürülen böyle bir biyolojik açıklamada, Zelinsky, Monk ve Hanson’a (1982) göre üç yetersizlik bulunmaktadır: (1) Mekânla ilgili becerilerde cinsiyet farklılıkları kuşkunun ötesine geçememiş, kanıtlanamamıştır; (2) varsa bile çok küçük bir kesimi ilgilendirmektedir, ve (3) bunların da coğrafi çalışmayla ilgisi tartışma konusudur; çünkü bu tür savlar daha çok psikologlar tarafından sıradan insanlar ya da coğrafya dışındaki bilim dallarından öğrenci grupları üzerinde yapılan araştırmalara dayandırılmış, coğrafyacılar tarafından araştırılarak ileri sürülmemiştir (“*Cinsiyet Farklılıklarının Psikolojisi*” adlı kitaplarında Maccoby ve Jacklin adlı psikologlar 1,400 dolayında kız ve erkek öğrenci üzerinde yaptıkları incelemede “kızların üstün bir sözcük ve ifade yeteneğine, erkeklerin ise gelişmesi buluş çağında sona eren, daha yüksek bir matematik ve görsel-mekânsal beceriye fakat daha saldırgan davranışlara sahip olduğunu ileri sürmüşlerdi). Buna karşılık, coğrafyacılar Patricia Gilmartin ve Jeffrey C. Patton’ın (1984) kolej öğrencileri üzerinde yapılan, “*Mekânsal yeteneklerin cinsiyete göre karşılaştırılması: Harita kullanım becerileri*”ni ölçmeye çalıştıkları, ayrıntılı testlere ve çeşitli haritaların kullanım ve yorumlanmasına dayanan araştırmalarında kız ve erkek öğrencilerin harita kullanımıyla ilgili dereceleri tıpatıp birbirleriyle aynı çıkmıştır; dolayısıyla, yazarların da vardığı sonuca göre, psikologların bu bulguları doğrudan doğruya coğrafyaya taşınamamaktadır. Yukarıda adı geçen psikologların da vurguladıkları gibi, sıradan kadınlardaki mekânsal algı ya da davranış bakımından gözlenen yetersizlik hem büyük ölçüde değildir, hem de uygun eğitim alındığında ortadan kalkmaktadır.

Aslında, çevrenin öğrenilmesiyle ilgili fırsatlar da birçok kültürde erkeklere tanınmakta, kızlara ise kısıtlanmaktadır (Zelinsky, Monk ve Hanson 1982). İlk çocukluktan başlayarak ebeveynler

erkek çocukları kızlardan daha geniş bir mekânsal çeşitlilik içine sokmakta ve yaşa bağlı olarak cinsiyete göre çocuklara yapılan muamelede ayrılıkların daha da arttığı gözlenmektedir. Kızların genelde anneye daha yakın, koruma altında olarak ev ve yakın çevresinde, başka bir deyişle “kapalı mekânlar”da tutulması ve böylece mekânsal deneyimlerinin sınırlanarak mekânla ilgili bilgilerinin dar kapsamlı kalması, onların “*zihin haritaları*”nın doğruluğunu da etkilemektedir (Brown ve Broadway 1981; Cindy Katz da kızlar için öğrenmenin mekânsal sınırlarını Sudan’ın kırsal ve A.B.D.’nin şehirlerini alarak karşılaştırmaktadır, 1993). İlginç olan husus, mekânsal sosyalleşmede cinsiyet farkının çok az gözetildiği toplumlarda mekânsal becerilerde cinslere göre herhangi bir farklılığın da ortaya çıkmamasıdır.

Kadınların İncelenmesinde “Feminist Coğrafya Akımı”

Coğrafyada zaten yeni olan kadınlarla ilgili çalışmalarda günümüzde meydana gelen en büyük değişim kadınlara yaklaşımın “*feminist coğrafya*” akımı (zaman zaman da “*radikal feminist coğrafya*”) haline dönüşmüş olmasıdır. Bir ölçüde “*kadın bakış açısı*”nın belli bir ad altında toplanması bakımından “feminist coğrafya” uygun bir başlıktır. Fakat bazen de bu akım, bu kez erkekleri dışlayan “radikal” bir çizgiye de çekilebilmekte ya da kadınlar üzerine yapılan çalışmalarla ilgili metodolojiyi ve literatürü kapsayan, beşeri coğrafyanın bir alt dalı olarak da nitelenebilecek “feminist coğrafya” radikal feminist akımla karıştırılabilmektedir.

“Feminist coğrafya” başlığı altında toplanan, kadınları ele alan coğrafi yaklaşımın nerelerde daha fazla geliştiği hakkında tam bir bilgi edinmek mümkün değilse de, elde edilebilen veriler A.B.D., Kanada, İspanya, Yeni Zelanda ve Avustralya’da en yüksek düzeyde olduğu fikrini vermektedirler. Her ne kadar kendilerini marjinal hissediyorlarsa da, bu ülkelerdeki “feminist coğrafyacılar” gerek cinslerle (*gender*) ilgili düzenli dersler vermekte, gerekse ulusal ve uluslararası düzeydeki mesleki toplantılarda tebliğler sunmakta, çalışmalarını coğrafi dergilerde yayınlamakta, tam zamanlı üniversite konumlarında yer tutmuş bulunmakta ve örgütlenmiş bir çalışma grubuna ve bir haber bültenine sahip bulunmaktadır. Bu ülkeleri Hollanda, İskandinav ülkeleri, Güney Asya, özellikle Hindistan ve Sri Lanka, Sahra’nın güneyindeki Afrika ülkeleri ve Almanca konuşan ülkeler olan Avusturya, Almanya ve İsviçreli coğrafyacılar izlemektedir.

Bunlardan bazılarında, örneğin Hollanda'da, coğrafyada kadınlarla ilgili çalışmaların ortaya çıkmasından beri kadınlar üzerinde ya da cinslere (*gender*)⁵ göre araştırmalar yapılmakta, dersler verilmektedir. Bu coğrafyacılar da, yukarıda sıralanan ülkelerdekiler gibi, kendi coğrafya dernekleri içinde bir grup oluşturmuşlar (*gender group*) ve kendi dergilerinde yayınlar yapmışlardır. Fakat yine de kadınların üniversitedeki görevleri genellikle *part-time* ya da geçici statüde bulunmakta, literatür pek geniş bir yer tutmamakta ve uluslararası arenada, dil engelleri ya da dergilerinin uluslararası tanınmaması yüzünden, pek görünmemektedirler. Almanca konuşan grup gibi bazıları da bir haber bülteni yayınlamakta ve toplantılar düzenlemektedir; fakat kurumsal konumları zayıftır. Nordik ülkelerde ise bilim dalları arası kadın çalışmaları oldukça güçlenmiştir ve devletten destek görebilmektedir (Friburg 1989; Monk 1994). Bütün bunlara rağmen, bu ülkelerdeki coğrafya bölümlerinde cinslerle ilgili çalışmalar henüz oldukça düşük düzeydedir.

Güney Asya'da Hindistan'da, Ulusal Coğrafya Derneği içinde bir "*Commission on Gender*" oluşturulurken, Sri Lanka'da da Kadınlar Bürosu ve uluslararası birçok kalkınma kuruluşunun desteği söz konusudur (Raju ve Satish 1989). Bu ülkelerdeki kadın çalışmalarında, bibliyografyalardan da izleneceği gibi, deneysel yaklaşım ağır basmaktadır (konut, sağlık-beslenme, orman düzenlemeleri ve yakacak odun sorunu gibi konularda kadınların rolü şeklinde). Sahra'nın güneyindeki Afrika ülkelerinde ise Frankofon ülkelerde değil, Anglofon ülkelerde daha çok çalışmaya rastlanmaktadır: Nijerya, Gana, Güney Afrika, Kenya ve Uganda'da (Ganalı coğrafyacı Elizabeth Ardayfio-Schhandorf'un çalışmasında coğrafyada cinslere göre bakış açısının Afrika'daki durumuna bakılmaktadır; 1993a). Bu ülkelerdeki kadın çalışmaları

⁵ Birleşmiş Milletler'e göre "*gender*" terimi erkek ve kadınların toplumsal olarak belirlenmiş rollerini ifade etmektedir. Her ne kadar biyolojik farklılıklara dayanıyorsa da, bu roller öğrenilir; zaman içinde ve kültürden kültüre olduğu gibi, bir kültür içinde de büyük ölçüde değişime uğrayabilir. Bu yüzden de, cinslerle ilgili konuların erkek ve kadınların olaya göre farklılıkları ve toplumsal olarak tanımlanmış rollerinin onlara sağladığı yararları ve zararları incelemesi gerekir. Aynı zamanda, kadın ve erkeklere göre belirli haklar, roller ve güç ilişkileri sonucunda kaynaklara, özerkliğe ve kontrol mekanizmalarına erişebilirlikleri, sorumlulukları ve beklentileri de hesaba katılmalıdır (UNFPA 1996).

dışarıdan, kalkınma, çevre, sağlık ve nüfus programlarıyla ilgili örgütlerden büyük mali destek görürken, aynı zamanda da Kuzey Amerikalı ve Avrupalı (özellikle İngiliz) coğrafyacılar akademik derecelerini almada kendi ülkeleri dışında çalışma yapmak üzere bu ülkeleri tercih etmektedirler⁶. Açıkcası, Afrikalı feminist coğrafyacılar çeşitli yollardan “sömürge” ve “sömürge sonrası” uluslararası ilişkilerin süregelen etkilerini hâlâ hissetmektedirler (Monk 1994; Blunt ve Rose da *Kadınlar ve Mekân Üzerine Yazmak* adlı kitaplarında sömürge ve sömürge sonrası dönemlere göre bir ayırıma giderek kadınları ele almaktadırlar, 1994).

Yukarıda belirtilen yerlerle kıyaslandığında, “coğrafya”nın kendisi bir bilim dalı olarak oldukça gelişmiş olsa bile, bazı Batı Avrupa ülkelerinde (Fransa, Belçika, İsviçre, Avusturya), doğu Avrupa’da, Bağımsız Devletler Topluluğu’nda, Latin Amerika’da ve doğu Asya’da -Çin, Japonya, Kore ve Taiwan’da kadın araştırma programları (Chiang 1989; Rii 1989) bulunduğu halde- feminist coğrafya çok düşük düzeyde görünmektedir. Gerçekten de Janice Monk’a göre (1994) dünyanın, feminist coğrafyanın güç kazanmadığı bu bölgelerinde az sayıdaki araştırmacı varlıklarını sürdürme mücadelesi vermektedirler. Avrupa’da en büyük boşluk Doğu Avrupa’nın eski sosyalist ülkelerindedir ve buralarda coğrafyacılar ancak yakın zamanlarda feminist konularla ilgilenmeye başlamışlardır (örneğin Ciechocinska 1993). Bunda, siyasal ekonominin bilim dalı üzerindeki etkisi en önemli sebep olarak ileri sürülmektedir. Dina Vaiou ise (1989) Yunanistan’da feminist coğrafyanın olmamasının nedenini genelde coğrafyanın ayrı bir bilim dalı olarak yeterli bir varlığının bulunmamasına bağlamaktadır. Jeanne Fagnani (1989) de çağdaş Fransız coğrafyacıların kavramsal yeniliklerden çok, teknik olanlara daha açık oldukları ve Fransız sosyal bilimcilerinin uğraştıkları konulara ve toplumsal teorilere çok az dikkat harcadıkları şeklinde bir varsayım ortaya

⁶ Gerçekten de, dünyanın gelişmiş ülkelerindeki coğrafyacıların gelişmekte olan ülkelere ilgileri “kadınların incelenmesi”ne de yansımaktadır. Örneğin, *Association of American Geographers*’ın 1993’deki toplantısında GPOW (*Geographic Perspectives on Women*) oturumlarında kadınlar üzerine verilen 31 tebliğin 19’u (1996’da 70 tebliğin 25’i ve 1997’de de 35 tebliğin 13’ü) Üçüncü Dünya ülkelerindeki kadınlarla ilgiliydi. Yazının sonundaki “Bibliyografya”dan da izleneceği gibi, çeşitli dergilerde yayınlanan makalelerde de bu durum yansımaktadır.

koymaktadır. Fagnani, aynı zamanda, toplumsal konularla uğraşan coğrafyacıların daha çok sınıf sorunları üzerinde durduklarını, bazı etkili sosyalist eğilimli coğrafyacıların ise feminist çalışmalara karşı aktif bir düşmanlık içinde bulunduklarını ve böylece de gelişmesini engellediklerini ileri sürmektedir.

Almanya'daki feminist coğrafyayı analiz etmek ise çok daha güçtür. 1980'lerin başlarından itibaren, hepsi Alman coğrafyacıları tarafından yapılmısa da, Almanca yayınlar görülmeye başlanmış (A.Gilbert ve Rössler 1982; Ostheider 1984; Wastl-Walter 1985), 1988'den itibaren *Georundbrief* adlı bir haber bülteni yayınlanmış ve bağımsız toplantılar düzenlenmiştir. Bu programların biraz dışında sayılabilecek bir grup olarak Heidelbergli coğrafyacılar Almanya, Avusturya ve Macaristan'da kadınların uğraşları ve eğitim niteliklerindeki bölgesel dengesizlikler konusunda araştırma programları oluşturmuşlardı (Schmude 1988). Üstelik, birkaç erkek coğrafyacı da dahil, bu grup yalnızca Almanca konuşan feministleri de ayırt etmemektedirler. Bu bakımdan, 1960'larla 1980'ler arasında Alman üniversitelerinde coğrafyanın hem bir bilim dalı olarak hem de kitlesel olarak büyüme gücüne bakıldığında feminist coğrafyanın varlığının değil, yokluğunun çarpıcı olduğunu da belirtmek gerekir. Gerçekten de, feminist coğrafyayla ilgili ilk Almanca kitap (Bock ve diğ.1989) bile yayınlandığı halde, Alman coğrafyasının son elli yılını değerlendiren (IGU'nun 27inci toplantısı için hazırlanmış bir çalışma: Ehlers 1992) kitapta feminist coğrafyayla ya da cinslere göre yapılmış çalışmalarla (örneğin Binder 1989) ilgili hiçbir not yer almamaktadır. Alman Araştırma Konseyi'nin 1980'lerde en çok fiziki coğrafya konularında yapılan araştırmaları desteklemiş olması, uygulamalı çalışma olarak çevre ve teknik alanlara ağırlık vermesi e bununla ilgili birçok neden arasında sayılmaktadırlar.

1990'lı yıllarda ise Almanca konuşan ülkelerden feminist coğrafyacıların ayrı ayrı ve müşterek olarak konuyla ilgili daha faal bir çalışma dönemine girdikleri gözlenmektedir. Yayınların sayısının artması yanında (örneğin Bühler ve diğerlerinin "*cinslerle ilgili farklılıkların coğrafyası*" üzerine çeşitli yazıları kapsayan kitabı, 1993 gibi). Gerçekten de, 1989'da Saarbrücken'deki Coğrafya Gününde "Feminist Coğrafya" ile ilgili bir çalışma grubu oluşturulmasına ve her yıl bildiriler sunulmasına karar verilmişti. *Georundbrief*'de 20 dolayında yazı çıkması ve Frankfurt, Tübingen,

Berlin, Viyana, Klagenfurt, Zürih ve Basel’de feminist coğrafyacıların varlığı başlangıç için bir başarı olarak kabul edilmektedir (Bäschlin ve Meier 1995). Hatta Alman Coğrafya Derneği’nin Bonn’da, 6-11 Ekim 1997’de yapılan 51inci toplantısında feminist coğrafya üç oturum halinde yer almış ve bunlar toplumsal coğrafyada araştırma yöntemleri, fiziki coğrafyada feminist bakış açıları gibi konulara ayrılmıştı.

Hollanda’daki coğrafyanın en belirgin özelliği devletin günlük yaşamdaki rolünü yansıtan, sosyal planlamaya doğru olan şiddetli eğilimdir. Hollandalı feminist coğrafyacılar da planlamadaki meslektaşlarıyla, 1980’lerin sonundan beri *Women’s Department of Netherlands Institute for Physical Planning and Housing* vasıtasıyla bağlantı kurmuş 250 akademisyen ve uygulamacıyla işbirliğine gitmişlerdir (Karsten 1989). Planlama kurumları feminist coğrafyayla ilgili bazı doktora tezleri de yaptırtmışlardır. Fakat fakülte düzeyinde çok az feminist coğrafya konumu oluşturulmuştur. Örneğin, yalnızca Amsterdam Üniversitesi’nde öğrencilerin başlattığı, coğrafyanın ana akışına ve Marksist görüşlere meydan okuma amacı taşıyan radikal ve sosyalist feminist hareket sonucu oluşan baskılar karşısında 1980’lerin başında bir geçici konum yaratılmıştır. Kadın coğrafyacı istihdamı bakımından çok iyi durumda olmasa da (McDowell 1979; Bowlby 1989), Institute of British Geographers içinde “*Women and Geography Study Group*” olarak örgütlenmeye gidilmiştir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki kadınların sorunlarına ilginin fazla olduğu İngiltere’de feminist coğrafya akımı *sosyalist feminist teoriyle* içicedir ve birçok benzer yanları olduğu Kanada ve A.B.D.’ndeki akımdan yalnızca bu bakımdan ayrılmaktadır. Fakat, dillerinin ortak olması, birbirlerinin toplantılarına katılmaları, İngiltere’de eğitim görmüş coğrafyacıların Kuzey Amerika üniversitelerinde istihdamları ve kadınların karşı karşıya oldukları sorunlardaki benzerlik Kanada, A.B.D. ve İngiliz feminist coğrafyacıları birbirine bağlamaktadır.

Feminist Coğrafyayla İlgili Yayınlar

Feminist coğrafyaya göre kadın ve erkek yaşamlarının toplumsal-mekânsal organizasyonunda temel farklılıklar olması, onların günlük yaşamda farklı davranışlara sahip olmaları, her iki cinsin ayrı dünyalarda yaşadıkları anlamına gelmektedir. Heidi Nast (1994) kadınların “katlanan” (bakan, besleyen) ve “dinleme sana-

tında eğitilmiş”, özellikle eş ve çocuklarının bakımına kendilerini adanmış olmalarının onları erkeklerinkinden farklı bir yaşama sahip kıldığını ileri sürmektedir. Böylece, bu durum “erkek bilimi”nin soyut alemler, soyut düşünceler ve teorik projelerle ilgilenmesine yol açmıştır. Kadın-erkek arasındaki toplumsal ve mekânsal farklılıklar giderek daha çok sayıda kadının, fakat özellikle de “feminist” kadının (kadın haklarını, kadın-erkek eşitliğini savunan) akademik dünyanın akışı içine girmeleriyle dünyanın daha başka bakış açılarından ve daha başka türlü anlaşılmasını -kadınların mekânları, deneyimleri ve eğitimlerine dayanarak- sağlamıştır.

Aslında, kadın ve erkeklerin farklı dünyalara sahip oldukları “feminist” yaklaşımın gelişmesinden önce de, doğal olarak biraz daha farklı bir bakış açısıyla, üzerinde durulan bir konu olmuştur. Örneğin, Arlene Rengert ve Janice Monk 1980’de *Toward a Gender Balanced Geography: Materials for Teaching and Learning Introductory College Human Geography* adıyla (AAG ve US Department of Education desteğiyle) editörlüğünü yaptıkları ve her yazının bir ünite oluşturduğu, daha sonra 1982’de bütün üniteleri bu kez birer makale haline getirdikleri ve *Women and Spatial Change* (Rengert ve Monk 1980) başlığı altında topladıkları çalışmada yer alan bir yazıda Loyd, Rengert ve Monk (1982a) “dişi ve erkek mekânları”nı ele almışlardı.

Kadınların coğrafyası üzerine başlangıçta yapılan çalışmalarda “cinsler”in (*gender*) ve “yer”in bütünleştirici deneysel analizi üzerinde durulmuştur. Cins (*gender*) ise “toplumsal olarak yapılaşmış ve tarihsel olarak değişken ilişkiler, kültürel anlam ve kimliklerin biyolojik cinsiyet (seks) farklılıklarıyla toplumsal olarak önemli hale gelmesi” olarak tanımlanmaktadır (Pickles ve Watts 1992; Birleşmiş Milletler’in tanımı için bakınız 6 numaralı dipnot). Feminist teori cinsin, aynen sınıf ve ırk gibi, toplumsal örgütlenmenin temel taşlarından birisi olduğunu ileri sürüyor. Bu bağlamda, cins ilişkilerinin bireylerin yapısal kapasitelerini biçimlendirme becerisine sahip bir güç sistemi olduğu ileri sürülebilir. Cins (*gender*)⁷ -başka sözcüklerle- biyoloji tarafından verilmiş bir yapı değil (yani seks değil) fakat aileler, okullar, çalışma

⁷ Monk ve Momsen’in (1995) makalelerinin Frauke Kraas tarafından Almanca’ya yapılan çevirisinde de cinsleri belirleyen sözcük olan “*gender*”, Almanca’da karşılığı bulunduğu (*Geschlecht*) halde, aynen kullanılmıştır.

yeri ve devlet aracılığıyla kurumlaşmış erkek ve kadın eylemlerinin bir ürünüdür (coğrafyada “cinsler” ve “cinsiyet”in karşılaştırılması, Jackson 1989; Jackson 1991, vb.). Feminist tartışmaların merkezini belirli bir kültüre özgü işgücünün cinslere göre bölünmesinin yapılaşma ve sürdürülme yolları, başka sözcüklerle, “kadın ve erkeklerin işlerinin nasıl organize olduğu, belirli cinslerin rollerine kültürel anlamların nasıl eklendiği ve bunların mekansal koşullarla ilişkilerinin neler olduğu?” oluşturmaktadır.

Kadınların işgücündeki (istihdamdaki) katkısının hızla artması -örneğin İngiltere’de 1950’de %25 iken 1988’de %45 olmuş, Danimarka’da %32’den %51’e, hatta 1990’ların ortasında %61’e çıkmıştır- son yirmi yıldan fazla bir süredir erkek istihdamındaki azalma ile bağlantılıdır. Kadının istihdamı, sanayi yapılaşması ile birlikte, esnek işçi pazarlarının önem kazanması, kadınlar arasında *part-time* istihdam artışı, ücret farklılıkları ve yerel yönetimlerin siyasetleri gibi önemli sorunlar ortaya çıkarmaktadır (Bowlby ve diğ. 1989; Fincher 1989, A.Townsend 1992). İşgücüne kadınların katkısının mekânsal, sektörel ve toplumsal yapısı bazı önemli bulgular ortaya çıkarmıştır (McDowell 1983; Women and Gender 1984; Pratt ve Hanson 1988 ve 1995). Kadınların yeni iş oluşumlarını, şehrsel bozulmayı ve toplumsal dönüşümü nasıl geçirdikleri bazı *dil* (yeni terimler türetilmesi ya da varolanların kullanılmaya başlanması) ve *cins* araştırmalarına (sorunların kadın ve erkeğe göre ayrı ayrı değerlendirilmesine), Allen Pred’in (1989) deyiimiyle “**gendered worlds**”ün (“*cinselleştirilmiş dünyalar*”) araştırılmasına götürmektedir. Bu çalışmalar arasında Hayford (1974), Tivers (1978), Monk ve Hanson (1982), Zelinsky, Monk ve Hanson (1982), McDowell (1983), Massey (1984), WGSF (1984), McDowell ve Massey (1984 ve 1994a), McDowell (1993a), Scarpaci ve Frazier (1993), Whatmore, Marsden ve Lowe (1994) ile Kinnaird ve Hall’inkiler (1994) sayılabilir.

Feminist coğrafyacıların öteden beri süregelen *sorunların* günümüzdeki meydan okuyan yorumlarında, yukarıda değinilen, “cins”lerle (*gender*) ilgili bakış açısı, 1970’lerde coğrafyada feminist seslerin yükselmesiyle “cins”lerle ilgili konularda gittikçe artan bir özelleşmeye, uzmanlaşmaya gidilmesinin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. “*Coğrafya ve cinsler*” de bu bağlamda ayrı bir ilgi alanı oluşturmaktadır; ancak, bu bakış açısı da gittikçe daha çok kabul gördüğünden, coğrafyada feminizm de gittikçe daha kar-

maşık hale gelmiş ve bazı durumlarda da, Bondi'ye (1990) göre "sulandırılmış"tır. Özellikle son 25 yıldır feministler coğrafyada kadınların az temsil edildiği, akademik dünyada yalnızca erkek egemenliği değil, aynı zamanda da erkek görüşlerinin esası oluşturduğunu ortaya koymaya çalışıp dururlarken, son birkaç yıldır ise -bu karmaşıklığından dolayı- bir feminist epistemoloji kritiğinin ortaya çıkmaya başladığı da gözlenmektedir (Bondi 1997; Binnie 1997). Bu bağlamda, derslerde (öğretim mekânında) cinslerin ele alınma yolları (Skelton 1997) ve coğrafya lisans ya da lisansüstü tezlerinde cinsiyet bakış açısı üzerine de yazılar (Bell 1997) yayınlanmaktadır.

Özetlemek gerekirse: Jackson (1992), feminist coğrafyanın gelişme süreci içinde bazı *aşamalar* izlemenin mümkün olduğunu vurguluyor: *Birincisi*, kadınların, tarihten olduğu gibi, "coğrafyadan saklandığı" (coğrafya dışında tutuldukları) olgusu, kadınların çeşitli alanlardaki rollerinin (doğurganlık, ev işleri, tarım ve başka ekonomik faaliyetlerdeki) bir dizi "*kadınların coğrafyası*" incelemelerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır (örneğin Tivers 1978). *İkincisi*, cinsiyet ve güç arasında temel ilişkiler kurularak ve kadınlarla erkekler arasındaki yapısallaşmış eşitsizlikler üzerinde odaklanmaya başlanılarak, yavaş yavaş, *kadınların rollerinin* incelenmesinden *cins (gender) ilişkilerine* doğru bir geçiş meydana gelmiştir. *Üçüncü olarak*, daha yakın zamanlarda, *ataerkilliğin yapısı* (Foord ve Gregson 1986; Johnson 1987; Duncan 1996) ve değişik işgücü pazarlarında *sınıf ve cinslerin durumuyla* ilgili (McDowell ve Massey 1984; Bowlby ve diğ. 1986; Duncan 1991) önemli tartışmalar başlatılmıştır. *Dördüncü ve son olarak* da, en yakın zamanlarda, farklı kadın gruplarına uygulanan farklı davranış biçimlerinin "*ırk*" ve cinslerle kesişmelerini kuramsallaştırma ihtiyacının ortaya çıktığı görülmektedir (McDowell 1991; Peake 1997). Ancak bu akımlar birbirini izleyerek gelip geçici olmamıştır; zaman içinde yalnızca ağırlıkları değişmiştir.

Başlangıçtan beri, ve özellikle de İngiltere'de, gerek *feminist teorinin* geliştirilmesine gerekse teorik olarak yönlendirilen *deney-sel araştırmalara* karşı açık bir eğilim gözlenmektedir. Coğrafyada da sosyalist feminizm açısından yazı yazan birçok yazar sayesinde, salt bireysel araştırmacılık yoluyla bilginin arttırılmasına basit bir bakış açısından sıyrılıp, kolektif mücadele yoluyla *siyasal ve toplumsal değişime* ayak uydurma yoluna girilmiştir. Bu gelişmelerin çoğu, özellikle İngiltere ve A.B.D. başta olmak üzere, ge-

lišmiş ÷lkelerin çoğunda artık daha geniş ölçüde izlenebilmektedir.

“Coğrafi bilginin sınırlarını genişlettiği” ileri sür÷len feminist coğrafya üzerine son on-onbeş yıl içinde, kitap ve makale ölçeğinde, çok sayıda yayın yapılmıştır: Birkaç örnek olarak Lee 1978; Johnson 1987; Bondi 1990; Domosh 1991a ve 1991b; Sabaté ve Tulla 1992; McDowell 1988, 1991a, 1991b, 1993a, 1993b ve 1993c, Jones ve diğerkleri 1997 verilebilir. Kadın bakış açısını savunan bu yazarların çok büyük kısmı bir “feminist coğrafya”nın geliştirilmesinden yana tavır koyarken, bazıları da nasıl olması gerektiği konusunda eleştiriler getirmişlerdir. Örneğin Domosh’un (1991a) coğrafyada bir feminist tarihçe oluşturulmasına doğru gidildiği değerklendirmesine, Stoddart (1991) bunun gerekli olup olmadığı, gerekliyse nasıl olması gerektiği sorusuyla yaklaşmaktadır. Bununla birlikte, yakın yıllarda Gillian Rose’un (1993b) yayınladığı *Feminism and Geography. The limits of Geographical Knowledge* adlı kitap ile WGSF’nin (1997) *Feminist Geographies: Explorations in Diversity and Difference* başlıklı yayını bu alanda önemli açıklayıcı katkılar olmuştur.

“Feminist” coğrafyacılar özellikle uluslararası ölçekte çalışmaya, “cinsler”in (kadın-erkek) ve “yer”in çok uluslu ekonomik ve siyasal süreçlere göre karşılıklı ilişkilerinin nasıl kurulduğunun analizini de yapmaya başlamışlardır. Bakış açısını cinslere göre oluşturan ya da feminist coğrafya kapsamında kalan çalışmaların yakın zamanlardaki hacminin korkunç boyutlara ulaştığı gözlenmektedir (Nast 1994). Çeşitli makale ve kitap gibi ayrı yayınlar dışında, bu gelişme, 1994’de **Gender, Place and Culture. A Journal of Feminist Geography** adıyla yeni ve sürekli bir feminist coğrafya dergisinin ve **International Studies of Women and Place** adıyla da 1993’de Routledge yayınevi tarafından, kadın-mekân ilişkileri üzerinde odaklaşan yeni bir feminist ders kitapları serisinin yayın yaşamına başlamasına yol açmıştır. Genellikle bir konu etrafında odaklaşan bu seriden ilk olarak Cindi Katz ve Janice Monk’un (1993) derledikleri, 13 makaleden oluşun (örneğin Pulsipher 1993; Meertens 1993; Pratt ve Hanson 1993; vb. gibi), *Full Circles: Geographies of Women Over the Life Course* adlı kitap yayınlanmıştır. Bunu:

“Viva”. *Women and Popular Protest in Latin America* (derleyenler Radcliffe ve Westwood 1993);

Different Places, Different Voices. Gender and Development in Africa, Asia and Latin America (derleyenler Momsen ve Kinnaird 1993);

Serving the Middle Classes: Class, Gender, and Waged Domestic Work in Contemporary Britain (Gregson ve Lowe 1994).

Earth Follies: Coming to Feminist Terms with Global Environmental Crisis (Seager 1994);

Womens Voices from the Rainforest (Townsend 1995).

Gender, Work and Space (Hanson ve Pratt 1995)

Women of the European Union. The Politics of Work and Daily Life (derleyenler García-Ramon ve Monk 1996).

Women Divided: Gender, Religion, and Politics in Northern Ireland (Sales 1997);

Women's Lifeworlds: Women's Narratives on Shaping their Realities (Sizoo 1997) gibi diğerleri izlemiştir.

Bu sonuncusunda 15 ülkeden (Asya, Afrika, Latin Amerika ve Avrupalı) kadınlar, genelde kendi ailelerinden 4 nesil kadınların zamana ve yere göre süregelen ve farklılaşan yaşamlarını anlatmaktadırlar. Bundan başka, coğrafya meslek dergilerinde zaman zaman yayınlanan makaleler yanında, bazen bir derginin tüm bir sayısının ya da bir sayının bir kısmının da kadınlara ayrıldığı görülmektedir. Örneğin, coğrafi eğitimin temelleri, yöntemleri ve teorileri ile ilgili makaleleri yayınlayan ve A.B.D'ndeki en tutulan coğrafya dergileri arasında dördüncü durumdaki **Journal of Geography**'nin çeşitli sayılarında coğrafyada kadınların rolünün nasıl öğretileceğini (örneğin Deathrage-Newsom 1978; K.S.Libbee ve M.Libbee 1978; Drake 1983) ya da coğrafya eğitiminde "feminist" yaklaşımı (Lee 1978) ele alan çeşitli yazılar yayınlanmıştır.

Aynı şekilde, **Urban Geography**'nin 1988'deki 9'uncu sayısı (Özel Sayı) "*Women and Employment*" başlığıyla kadınlara ayrılmıştı. İngilizlerin eğitim tartışmalarıyla ünlü dergisi **Journal of Geography in Higher Education**'in 1989'da 1. sayısında "ARENA" başlığı altında 21 ülkenin temsil edildiği ve feminist coğrafyanın durumu ve öğretimdeki yerini vurgulayan makalelere yer veriliyordu (Binder 1989; Chiang 1989; Fagnani 1989; Friburg 1989; Garcia-Ramon 1989; Karsten 1989; Peake ve diğ. 1989; Rii 1989; Vaiou 1989 vb.). Aynı derginin 1997 yılı 3. sayısında da yine "ARENA"da eğitimde cinsler ve cinsiyetin nasıl göz önüne alı-

nacağı üzerinde duruluyordu (örneğin Bell 1997; Skelton 1997). Bu dergiler diğer sayılarında da kadınlar ya da cinsler üzerine çok sayıda yazıya yer vermişlerdir.

Geoforum'un da 1991'de 22. sayısı "*Changing Gender Relations in Urban Space*" başlığıyla şehirselsel mekânda cinsler arasındaki farklılık ve ilişkileri ele alırken (Chant 1991; Kodras ve Jones 1991; Regulska ve diğ. 1991; Pratt ve Hanson 1991; Herod 1991; Marston ve Saint Germaine 1991), 1993'deki "*Gender and Restructuring*" başlığını taşıyan özel sayısı da olayların cinslere göre durumu ve kadınlarla ilgili çok sayıda makale içermekteydi (Breathnach 1993; Ciechocinska 1993; Garcia-Ramon ve diğ. 1993; Gray 1993; Mackenzie 1993; Momsen 1993a; Raghuram ve Momsen 1993; Townsend ve Bain de Corcurea 1993; Wickramasinghe 1993). **The Canadian Geographer**'ın 1993'de 37. sayısının "*Feminism as a Method*" başlığıyla bir kısmı (Dyck 1993; Eyles 1993; Moss ve diğ. 1993; Damaris Rose 1993a) ile **The Professional Geographer**'ın 1982'deki Şubat sayısının "*Special Feature on Women*" (Monk ve Hanson 1982; Andrews 1982; Lee ve Schultz 1982; Raju 1982; Henri 1982) ve 1994 yılı yine Şubat sayısının "*Women in the Field*" başlığıyla büyük bir bölümü (Nast 1994; Katz 1994; Kobayashi 1994; England 1994; Gilbert 1994; Staeheli ve Lawson 1994); 1995'de 4. sayısının büyük kısmını oluşturan "*Focus*"u "*Should Women Count? The Role of Quantitative Methodology in Feminist Geographic Research*" (Hodge 1995; Matingly ve Falconer-Al-Hindi 1995; Rocheleau 1995 vb. gibi altı makale halinde) başlığıyla yine kadınlara ayrılmıştı. Kadınlarla ilgili hemen hemen ilk yazıların (örneğin Zelinsky 1973a ve b) çıktığı **The Professional Geographer** değişik tarihlerde, 1982, 1994 ve 1995 yıllarındaki sözü edilen sayıların dışındaki sayılarında da, cinslere ya da kadınlara sık sık yer ayrılarak (örneğin Rubin 1979; Mayer 1988; Lee 1990; Bagchi-Sen 1995; Johnston-Anumonwo 1997 vb.) bu konuda başta gelen coğrafya dergilerinden birisi olmuştur.

İngiliz coğrafyacıların önemli dergileri **Area** ve **Transactions of the Institute of British Geographers**'da kadınlar ve cinsler üzerine olduğu kadar (örneğin Massey 1994b; Hay 1995 ve McDowell'ın "Fordizm sonrasında yeni cinsler düzeni" konulu yazısı gibi; 1991b), bu konularda geliştirilecek metodoloji ve epistemolojiler konusunda da (örneğin McDowell 1993c) çok sayıda makale

çıkılmaktadır. Coğrafya dışında yayınlanan, fakat coğrafi makalelere ve coğrafyacılar da yer veren **Development and Change, Society and Space** gibi, bu yazının arkasındaki bibliyografya-dan izlenebilecek birçok dergi de söz konusu literatüre büyük katkıda bulunmaktadırlar. A.B.D.'nde yayınlanan radikal coğrafyacıların yazılarına yer veren **Antipode** dergisinin klâsik tartışmaları da zaman zaman kadın-erkek ve ataerkillik konularına ayrılmıştır.

Almanya'da da Westermann tarafından yayınlanan **Geographische Rundschau**'nın Nisan 1995 (Heft 4) Sayısı "*Frauenbezogene Forschung in der Geographie*" başlığıyla kadınlara ayrılmıştır. Alman ve İsviçreli coğrafyacıların altı (Kraas ve Herbers 1995; Kraas ve Sailer-Fliege 1995; Strüder 1995; Herbers 1995; Pfaffenbach 1995; den Hartog-Niemann 1995) ve Amerikalı coğrafyacıların bir (Monk ve Momsen 1995) makalesi bu dergide yer alırken, bir de tartışmaya ("Feminist Coğrafya") yer verilmektedir. Almanca yayınlanan dergilerden **Geographie Heute**'nin 1982'de 14. sayısı "*Frauen und Entwicklung*" başlığıyla kalkınma ve kadınlar konusuna eğilirken, **Praxis Geographie**'nin 1992'de 6. sayısı "*Frauen aus aller 'Herren' Länder*" (tüm erkek ülkelerinden kadınlar) olarak, **Geographica Helvetica**'nin da 1994'deki 1. sayısı "*Geschlechterforschung in der Geographie*" (Coğrafyada cinslerle ilgili araştırmalar; örneğin Bördlein 1994) başlığıyla kadınları ve cinslerle ilgili farklılıkları ele alıyorlardı. **Georundbrief**'in 1997 Haziran sayısı da, bu kez, fiziki coğrafya ve doğa-ekoloji konularına gittikçe artan bir ilgi ve önem kazanan feminist yaklaşım üzerinde duruyordu.

Diğer ülkelerde de, sayıları az olmakla birlikte, önemli dergilerin bazı sayılarında cinslerle ilgili bakış açılarına göre yazılmış yazılara rastlanmaktadır. Örneğin Fransa'da **Espace, Populations, Sociétés**'nin 1989'da bir sayısı (Fagnani ve Coutras tarafından derlenmişti) Avrupalı kadınlara ayrılırken, **Iberian Studies**'in (1991) bir sayısı da İspanyol ve Portekizli kadınları ele almıştır.

Coğrafyada kadınlar, cinsler ve feminizm konularında yazılan yazılar hem kadınların ve erkeklerin araştırma ve incelemelerde ayrı ayrı yer alınmaları gerekliliğini vurgulamakta ve hem de dil üzerinde baskı yapmaktadırlar: Örneğin **Area** dergisi de iki ayrı yazıyla (1989 ve 1991) cins ayrımcılığına yol açmayacak bir ifadenin nasıl olacağını belirlemişti; Larimore (1978), Schmude (1988),

Mayer (1989) ve A.Lee (1996) de ders kitaplarında kadınların nasıl ele alınacağı ve onları artık görünür yapacak yollar üzerinde durmuşlardır.

Örgütlenme

Yeni “feminist coğrafi araştırma”nın, birçok durumda, kadınlar arasında yerel ve küresel diyalog ve iletişimin arttırılmasını hedef alan özel grup girişimleriyle bağlantılı olması, yayınlardan çok daha önemli gelişme olarak görülmektedir (Nast 1994). Örneğin, aslında biraz şekilsel olarak kabul edilebilecek, feminist coğrafi inceleme/araştırma gruplarının çoğu ulusal coğrafya derneklerinin birer parçası olarak yaratılmışlardır. Bunlar arasında Batı’da bulunanlar IBG’nin (Institute of British Geographers) *Women in Geography Study Group*, AAG’nin (Association of American Geographers) *Geographical Perspectives on Women Specialty Group (GPOW)*, CAG’nin (Canadian Association of Geographers) *Canadian Women and Geography Study Group* ve The Institute for Australian Geographers’in *Gender and Cultural Geography Study Group*’u da, çoğu 1980li yıllarda meydana gelen, hemen hemen ilk örgütlenmelerdir.

Uluslararası ölçekte ise, Uluslararası Coğrafya Birliği’nin (International Geographical Union - IGU’nun) özellikle Sydney’de (Avustralya) 1988’de yapılan 26. toplantısında Janet Momsen’in, esas olarak “*kalkınma ve çevreyle bağlantılı kadın konularını incelemek üzere*” *Gender and Geography* adıyla yeni bir çalışma grubu oluşturulması önerisinin geniş kabul görmesiyle (Stevenson 1988) oluşturulan grup 1992’de Komisyon statüsüne (*Commission on Gender and Geography*) yükselterek araştırmaların

“kadınların deneyim farklılıkları ve bu farklılıkların biçimlenmesinde coğrafi durumun önemi üzerinde odaklaşılması”

yönünde sürdürülmesine olanak vermiştir. Sonuç olarak da, adı geçen Komisyon 1992 Ağustos’unda Rutgers Üniversitesi’nde “*Women’s Paid and Unpaid Work in a Changing Global Economy*” adıyla bir uluslararası sempozyum ve Haziran 1992’de Barselona’da “*Women’s Employment and Daily Life: A Focus on Southern Europe*” adlı bir toplantı yapılmasını desteklemişti (bu toplantının tebliğleri yayınlandı: Garcia-Ramon ve Monk 1996). Daha sonra IGU’nun desteklediği toplantıların sayısı arttı, alanı genişledi. IGU destekli iki ayrı toplantı Ağustos 1994’de yapıldı: Birisi “Be-

yond Borders: The Gender Implications of Multi-State Economic Policies" başlığı altında Heidelberg Üniversitesi'nde, diğeri ise Prag'da ve "The Politics of International Migration and Citizenship" başlığı altında. 1995'de Güney Afrika'da Pretoria'da düzenlenen konferansta verilen 34 tebliğ *Migration and Gender: Place, Time and People Specific* (Joan Fairhurst, Ingrid Booysen ve Phillip Hattingh tarafından derlenerek) yayınlandı. 11-13 Ağustos 1997'de Singapur'da yapılan "Women in the Asia-Pacific Region: Persons, Powers and Politics" ve 24-26 Ekim 1997'de Davis-Kaliforniya'da "International Conference on Tourism and Gender" adlı uluslararası toplantılar da yine IGU'nun katkılarıyla gerçekleşmiştir. Uluslararası Coğrafya Birliği, ayrıca, çeşitli yayınlar yaparken (örneğin García-Ramon and Caballe'nin coğrafi akademik dergileri inceleyen çalışmaları gibi; 1997), "Avrupa'nın Değişen Nüfusu" (Noin ve Woods 1993) gibi yine kendi yayınlarında çeşitli konuların cinslere göre durumunun incelenmesine de yer ayırmaktadır (örneğin Ballesteros 1993).

Bundan başka, çeşitli coğrafi toplantılarda da kadınlarla ilgili sunulan tebliğler artık sayılamayacak kadar çoktur. Örneğin Association of American Geographers'ın her yıl bir başka Amerikan şehrinde düzenlediği yıllık toplantılarında sunulan çok sayıda tebliğden başka (1970'lerin sonlarında böyle bir tebliğ olay yaratılabilirken, 1993 Atlanta toplantısında feminist tebliğlerin sayısı artık 60'a ulaşmıştı; fakat küresel ölçekte toplantı ve tebliğ sayısı arttığından, AAG'dekilerde daha sonra azalma görülmüştür; örneğin 1997'de 35 adetti), IGU'nun dört yılda bir düzenlediği uluslararası toplantılarında da kadınlarla ilgili tebliğlerin sayısı artmaktadır. Örneğin, bu toplantıların sondan bir öncesinde – Washington (1992) toplantısında- cinsler ve kadınlar üzerine, AIDs, cinsellik vb. gibi konularla ilgili olanlar hariç, 34 adet tebliğ sunulmuştu (örneğin Fincher 1992; Winchester 1992; Meusburger 1992 vb.). Feminist coğrafyadan esinlenen, kültürel farklılık ve dokuların araştırılmasında mekânsal mecazların (metaforların) nasıl kullanıldığıyla ilgili bilim dalları arası bir konferans da Ekim 1993'de Arizona'da toplanmıştı. Ek olarak, Institute of British Geographers'ın "Women and Geography Study Group"una bağlı 25 kadar kadın coğrafyacı 1990 yılında Londra Üniversitesi'nde "feminist coğrafyacılar arasındaki siyasal farklılıkların, uygulamada ve teorik olarak, yaratılacak çatışma ortamının avantaj haline dönüştürülmesinde nasıl kullanılabileceği"ni tartışmışlardı

(Penrose ve diğ. 1992; Pratt 1992). Institute of British Geographers 1992'de de "Representing Notions of Gender in the Third World" adıyla uluslararası bir çalışma grubu oluşturarak Batılı olmayan kadınlarla diyalog başlatmıştır (Nast 1994). Artık tek bir kurum halinde birleşen Institute of British Geographers/Royal Geographical Society'nin toplantılarında kadınların yeri daha da kökleşmiştir. Son olarak Ocak 1998'deki Kongre'deki oturumların ana başlıkları "Mobilising Gender-Reconfiguring Place(s); "Geographies of childrearing...children's and young people's geographies" ve "Gender and the negotiation of work practices" olarak belirlenmişti.

Ulusal ve uluslararası coğrafya toplantılarında hemen her konuda kadınlara ayrılan yer ve özellikle kadınlar üzerine toplantıların sayısı iyice artmıştır. Örneğin Kasım 1996'da Düsseldorf'da yapılan "Women Design Environment and Future: Are Women Designing the Ecological City of the Future?" adlı toplantı; 3-4 Mayıs 1997'de Free University of Berlin'de yapılan "Feminist Aspects and Perspectives in Physical Geography" adlı panel toplantı ve 6-8 Haziran 1997'de Bremen'de Kadın Coğrafyacılar'ın 17inci toplantısı ve 6-11 Ekim'de Berlin'de yapılan Alman Coğrafyacıların 51-inci toplantısında üç oturumun kadınlara ayrılması gibi.

Metodolojik Gelişmeler

Feminist coğrafyacılar, biraz önce belirtildiği gibi, kendi metodolojileri ve epistemolojileri üzerinde ancak çok yakın zamanlarda durmaya başlamışlardır. Bilgibilim (epistemoloji) ve yöntembilim (metodoloji) ile ilgili en önemli sorular olan "feminist coğrafyanın inceleme alanı ya da öznesi nedir?" ve "feminist araştırmaya hangi yöntemler daha uygundur?" sorularının cevapları da yeni yeni araştırılmaktadır⁸ (örneğin Bondi 1990 ve 1997; Prat 1993; D. Rose 1993; G.Rose 1993 vb. gibi). Feminist coğrafya, ilk kez 1970'lerde ortaya çıkmaya başladığında odak noktasını coğrafi araştırmada "kadınların da haritaya yerleştirilmesi", yani "kadınların görünür hale getirilmesi" oluşturuyordu ve sözü edilen sorunlar henüz akla gelmemişti. Yakın zamanlarda ise feminist ba-

⁸ Feminist metodoloji ve epistemoloji, bu konular üzerinde çalışan (Sandra Harding vb. gibi) çeşitli yazarların yazılarından derlenen Türkçe bir kitapta da ele alınıyor: Serpil ÇAKIR ve Necla AKGÖKÇE, *Farklı Feminizmler Açısından Kadın Araştırmalarında Yöntem*, Sel Yayıncılık..

kış açısından teori ve yapısalcılık-sonrası akımlar üzerinde durulmuş ve bu arada da niteliksel ve niceliksel yöntemler tartışılmaya başlamıştır: Ya da başka bir ifadeyle, Mattingly ve Falconer-Al-Hindi'nin (1995) belirttikleri gibi, beşeri coğrafyanın en zor sorusu olan “*sayalım mı saymıyalım mı?*” –bir başka deyişle, “olayları istatistiksel olarak mı niteliksel olarak mı ele alalım” tartışması başlamıştır (Lawson 1995). Bazıları mekânsal dokümanlar ve zaman içinde değişen eşitsizliklerle ilgili istatistiksel verilerin kadın yaşamını açıklamaya ve onların ölçülebilir yanlarını daha iyi ortaya koymaya uygun düştüğünü savunurken (örneğin McLafferty 1995), bazıları da kadınlarla ilgili hikayelerin anlatımının (narrative) -yani olguları niteliksel açıklamanın (gruplardan çok bireylere dayanmak gibi olumsuz bir yanı olsa da)- daha yararlı olduğunu, okuyucunun dikkatini daha iyi çekip, onu ikna edeceğini ileri sürmektedirler (örneğin Vandsemb 1995).

Coğrafya alt disiplinlerinin “*eleştirisel ve mekâna-dayalı geleneksel odak noktası*”na rağmen, feminist coğrafya, yeni gelişen bir çalışma alanı olmakla birlikte, aynen coğrafyanın bütünü gibi, arazi çalışmalarının dinamiklerine de olanak tanımıştır. Ancak, arazi çalışması siyaseti ve bunların sunulmalarında uygulanacak siyasetler hem pedagojik olarak ve hem de çeşitli yayınlar da ancak çok yakın zamanlarda ortaya çıkmaya başlamıştır (Herod 1993; Miles ve Crush 1993, vb.). Sonuç olarak, arazi çalışması, kabaca, deneysel araştırma, niteliksel (kalitatif) yöntemler ya da etnografik inceleme olarak (örneğin Katz 1992) tanımlanmaktadır. Alan (arazi) çalışmasındaki alan ya da “*arazi*”yi fiziksel bir belirleme işlemi (sınırlarının çizilmesi şeklinde) yapılmakta; fakat bu beşeri ve fiziki coğrafyadaki geleneksel araştırma ve kaynak değerlendirmelerine bağlı kalarak, arazi haritalanmasına ilişkin hususlar etrafında merkezileşen yanlı bir tercih olduğundan, beşeri coğrafyacılar da yalnızca fiziki olarak tasarlanmış “*arazi*”ye giderek arazi çalışması yapıyor görünmekteydiler.

Feminist coğrafyada arazi çalışmasına eleştirisel bakışın olmaması ise en azından iki nedenden sorunsal görülmektedir: Birincisi, bağlı olduğu bilim dalı (beşeri coğrafya) tarihsel olarak “*yer*”e bağlı deneysel araştırmanın önemi üzerinde durmaktadır. İkincisi, “*Feminism as Method*” gibi kısa yazılar dışında, feminist coğrafya arazi çalışmasının nelerden oluştuğuna ya da kadınların deneyimlerinin ve bilme-öğrenme yollarının arazi çalışması süre-

cini nasıl etkilediğine sistematik bir bakış yapılmamıştır. Özellikle **The Professional Geographer**'ın "Women in the Field" başlığıyla arazi çalışmalarına ayırdığı sayısında, yazarlar "arazi"yi ayrı ayrı kendi anlayışlarına göre tanımlamaktadırlar. Ancak benimsenen bazı yönleriyle "arazi" (alan) "yer" ya da "insanlar" bakımından doğayla bağlantılı olarak görülmemekte; daha çok zamanı ve mekanı kesip geçen belirli siyasal amaçlar bakımından tanımlanmakta ve konumlanmaktadır. Siyasal amaçlar da farklı fakat birbirine bağlı çeşitli düzeylerde işleyen çok sayıda siyasal kriterle ilişkili bulunmaktadır. Ayrıca, "arazi", beşeri coğrafya araştırmacılarının "doğrudan deneyimleri ve de bilginin akademik temelleriyle güçlendirebilecek" *toplumsal bir arazi, toplumsal bir mekân* olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte, feminist bir yöntem-bilim geliştirme yolunda çaba gösterenler "feminist araştırma"nın feminist olmayandan üç bakımdan ayrıldığını ileri sürmektedirler:

Birincisi, feminist araştırma erkekler üzerine yapılan araştırmaların insan deneyimlerinin tümünü temsil ettiği "efsane"sini yıkmıştır. Erkekler üzerine yapılan araştırmaların kadınların yaşamları, ilgi alanları ya da onların bakış açılarını temsil ettiği artık kabul edilmemektedir. Feminist araştırma kadınların deneyimlerinden yola çıkarak, onların perspektifiyle sorular ve analizler üretmektedir. *İkincisi*, feminist araştırma objektifliğin mümkün olduğu, hatta arandığı fikrine eleştiri getirmektedir. Tarafsız, nötr, uzak bir araştırmacı olmak yerine, feministler, araştırma sürecinin karşılıklı ilişkileri üzerinde odaklanmaktadırlar; objektiflik değil, *karşılıklı sübjektiflik* ve monolog yerine *diyaloğu* esas hedef haline getirmişlerdir. *Araştıran* ile *araştırılan* arasındaki ilişki, bu yüzden, daha gözle görülebilir hale getirilmiş ve tartışmaya açılmıştır. Bundan başka, kadın araştırmacıların toplumda kadın olarak daha kolay sosyalleşebilmeleri yüzünden, otoriter olmayan ve hiyerarşik olmayan araştırmaları yönetmede erkeklerden daha becerikli oldukları da ileri sürülmektedir. *Son olarak* da (üçüncüsü), feminist araştırmanın kadınlar için yapıldığı varsayılmaktadır (Monk ve Hanson 1982) ve bu yüzden bilgi üretimi yoluyla kadının bağımsızlık hareketine de katkısı bulunmalıdır. Özetle, feminist araştırmayı feminist olmayandan ayırt eden üç husus:

- (a) evrensellik,
- (b) objektiviteye getirdiği eleştiri,
- (c) ilerici amaçlara sahip olması

şeklinde özetlenmektedir. Bu bağlamda, feminist bilimciler tarafından araştırma yöntemleri, araştırma metodolojisi ve epistemoloji arasındaki farklılıklar da açıklığa kavuşturulmaya çalışılmaktadır. Buna göre, bir *araştırma yöntemi* delillerin ya da verilerin toplanmasında kullanılan bir tekniktir; *metodoloji/yöntembilim* araştırmanın nasıl sürdürüleceğiyle ilgili bir teori ya da analizdir; *epistemoloji* ise bilgi teorisidir. Araştırma yöntemleriyle ilgili feminist tartışmanın büyük kısmı, aslında, araştırma yöntembilimi ve epistemoloji hakkındadır. Bu çok önemlidir; çünkü, feminist araştırmayı feminist olmayandan ayırt eden yöntembilim/metodoloji ve bilgibilim/epistemolojidir. Bununla birlikte, feminist araştırma yöntemleri nasıl anlaşılırsa anlaşılınsın, Melissa Gilbert'in (1994) da vurguladığı gibi, genel olarak fikir birliğine varılan bir husus feminist araştırmanın

“kadınlara göre, kadınlar için ve kadınlar hakkında”

olması gerektiğidir.

Feminist hareketin kendisi de aslında, çeşitli yazarlara göre farklı farklı anlaşılmaktadır. Örneğin, bazıları feminizmi “postmodern antropoloji” ile bir tutarken (coğrafyada olduğu gibi feminist antropolojide de cinslerin –gender- ve cinsiyetin –sexuality- mekansal durumu hakkında, mekân bir tür *sunuş metni* şeklinde kullanılarak, yayınlar yapılmıştır; örneğin Shirley Ardener'in editörlüğünü yaptığı fakat feminist coğrafyacılardan büyük eleştiriler alan kitabı gibi; 1981); bazıları da, post-modern antropolojiden farklı almakta ve belirli bir tür feminizm üzerinde odaklaşmakta ve kadınların deneyimlerinin çokluğunu tanımlamanın

“kadın nosyonunu yeniden kurmayı aramak değil, fakat eleştirisel bir kadın konusu oluşturmak olduğunu; kadınların parçalanmayı değil, yeniden yapılanma ve yeniden merkezileşmeyi istediklerini”

belirtmektedirler (Nast 1994). Bazı kadın yazarlar, özellikle de gelişmekte olan ülkelerden çıkanlar, bu analize karşı çıkmaktadırlar. Örneğin Norma Alarcón “konuyu, erkek bir denek yerine kadın bir denek koymaktan tamamen farklı bir şekilde anlama ihtiyacı içinde olduğumuzu” ileri sürmektedir. Daphne Patai (Gilbert 1994) de feminist araştırma yöntemlerinin “kendi yolunda kötü tavsiyeler olduğunu; **ırk, etnik yapı ve sınıflara bölünmüş bir dünyada** kadın kimliği anlamında dayanışmanın birçok bakım-

dan bir sahtekârlık ama bu durumda iyi niyetli bir sahtekârlık olduğu"nu ileri sürmektedir. Melissa Gilbert (1994) ise A.B.D.'ndeki Afrika, Latin, Vietnam ve Anglo-Amerikan kökenli, alt gelir grubunda ve çocuklu kadınlar üzerine yaptığı kendi tez çalışmaları sırasındaki anket-mülakat deneyimlerinden yola çıkarak Patai'ye katıldığını, çünkü, araştırma yaptığı kadın toplumu içinde kendisini -herbirinin farklı farklı dünyaları olması nedeniyle-feministlerin kullandıkları terimle "*onlardan birisi*" olarak değil, "*dışarıdan birisi*" (McDowell 1992'de de bu husus tartışılıyor) olarak hissettiğini belirtmektedir.

Gilbert'in araştırma yaptığı kadınlar, aynı zamanda da, kadınların sorunlarına her birisi kendi açılarından farklı farklı bakıyorlardı; kadın sorunlarını kabul etmekle birlikte, hiçbirisi feminist değildi ve Gilbert'in bir dayanışma grubu oluşturmaları yolundaki teklifinde de, bir örgütlenmeye gitmeye çok azı istekli davranmıştı; bu yüzden de, daha önce belirtilen, feminist yöntemin "kadın araştırmalarının, araştırma yapılana kazanç sağladığı ve kadın hareketine katkısı bulunduğu" varsayımı gerçekleşmemişti. Janet Townsend de (1992), benzer şekilde, Meksika'da yağmur ormanlarındaki yerleşmelerde yaşayan kadınlar üzerine yaptığı çalışmada "*araştıran*" ile "*araştırılan*" arasındaki ilgi-algılama farklılıklarına işaret ederek, aslında erkeklerle ilişkiler bakımından tamamen feminist görüşlere sahip bu kadınların mekânla ilgili kullanımlarda ve uğraşları açısından çok değişik düşünceleri bulunduğu, kendilerinin *kötüye kullanılma* olarak gördükleri şeylerle, araştırmacıların onlar için bir *olanak* olarak gördükleri çözümler arasında çok büyük uyumsuzluklar olduğu sonucuna varıyor.

Gilbert'in feminist düşünceye aykırı olarak vardığı bir sonuç da, "üzerinde araştırma yapılan kadınların araştırmanın öznesi (obje) değil, nesnesi (sübj) olarak görülmeleri gerektiği"nin aksine,

"uzun mülâkatlardan sonra kendi yaptığının görüşme yapılan kişiyi özneleştirmekten daha iyi ya da daha farklı bir şey olmadığı, çünkü olayın gelişme seyrinin zaten bu şekilde bir sonuca götürdüğü"

olmuştur. Bu deneylerinden yola çıkarak Gilbert "feminist araştırmacılar arasında bazılarının, toplumsal ilişkilerin mülakat işlemini etkilediğini ileri sürerek tartışmayı feminist araştırma yöntemlerine çekmekte, böyle yaparak da bilim dalı (coğrafya) içinde ihmal edilmiş durumdaki bir feminizm alanına işaret etmekte"

(McDowell 1988; Dyck 1993; Moss 1993; Damaris Rose 1993a; Eyles 1993) olduklarını fakat kendisinin buna katılmadığını belirtmektedir. Ancak, bununla araştırma yapmaktan geri kalınmasını ya da feminist araştırma yöntembilimi geliştirmekten geri durulmasını kastetmediğini; fakat, her yöntemin eksiklikleri, sakıncalı yanları olabileceğini, feminist araştırma yöntembilimi geliştirme yolunda daha fazla çaba harcanması yerine, kendi daha önceki araştırma yöntemlerimizi geçmişte yaptığımızdan daha çok eleştirisel bir şekilde ele alıp bunları kullanmanın yeterli olacağı üzerinde durmaktadır. Sorunları ortadan kaldırmak için izlenebilecek bir strateji de, Gillian Rose'a (1993) göre, belirli bir yöntem yerine birçok yöntemi bir arada kullanmaktır.

Feminist coğrafyacı olarak ortaya çıkan coğrafyacılar (kadın ya da erkek) (a)kadınların coğrafya mesleği içinde daha fazla yer almaları, özellikle üniversitelerdeki coğrafya bölümlerindeki sayılarının artması ve (b)kadınlarla ilgili çalışmaların çoğalması ve artık coğrafi incelemeler içinde kadınların yok sayılmaktan vazgeçilmesini savunurlarken, "*radikal feminist coğrafyacılar*" çok daha köktenci değişimler ileri sürmektedirler. Hatta, radikal feministler erkeklerin kadın konularını incelemelerine ya da bu konulara karışmalarına kızacak kadar ileri gitmektedirler. Örneğin, Liz Bondi (1990) post-modern akım içinde yer alan, feminist coğrafyacı erkeklerin atılımlarını

"post-modern maceracılığın erkek teorisyenlerin kadınların dünyasına '*paket turlar*' alabilecekleri '*yeni bir tür cinsiyet turizmi*'"

olarak tanımlarken "içinde güvenli, tanıdık ve her şeyin üstünde güçlü erkeklik topraklarına dönüş biletleri, ve diğerlerinden de (kadınlardan) alacakları birazcık bilgi vardır" şeklinde değerlendirmektedir. Böyle bir bakış açısı ise geniş kitleler tarafından kabul görmemektedir. Gerçekten de kadın araştırmalarına, eğer araştırma sırasında inceleme tarzı "*feminizm*" olarak tanıtılırsa karşı çıkılabilmektedir: Örneğin Gilbert'in üzerinde araştırma yaptığı kadınların büyük çoğunluğu, feminist sorunlar olarak kabul edilen hususları desteklediklerini belirttikleri halde, feminist olmadıklarını ya da feminizme karşı olduklarını ifade etmişlerdi. Feminizme karşı oldukları halde, bu kadınların hem cins ayrıımıyla ilgili siyasetlerin farkında ve bu siyasetlerin karşısında olmaları, hem de kadın haklarını şiddetle savunarak kadınların

durumlarının iyileştirilmesi düşüncesinde olmaları ise –kısacası, aslında bilinçsizce feminist görüşte olmaları- Gilbert’ı şaşırtmıştı. Özellikle misyoner çalışmalarıyla ilgilenmiş dinsel kesimden bir grup kadının kendilerinin “feminizm” olarak adlandıramayacaklarını söyledikleri düşünceleri, aslında, feminizmin ta kendisiydi. Feminizm daha çok radikal biçimiyle topluma yansıdığı için, bu terim kullanılmadığı sürece kadın sorunlarıyla ilgili kitleler daha genişleyebilmektedir.

Feminist coğrafyacılar bir feminist metodoloji ve epistemoloji geliştirme yolunda büyük çabalar harcamaktadırlar. Bu konularda gerçekten güçlü çalışmalar da yayınlanmıştır. Bununla birlikte, fikir ayrılıkları araştırmacıları birinin bir diğerine karşı kendi pozisyonunu savunmaya geçtiği “*kamp*”lara ayırmıştır. Bilim dalı içinde meydana gelen bu tür bir olumsuz akademik güçlük, aslında, kafaları karıştırmakta, bakış açısını sınırlamakta ve kolektif düşüncenin, Hodge’a (1995) göre, “altını oymakta”dır. Üstelik de geliştirilen metodolojilerin hiç birisi özelde feminist araştırmaya genelde de coğrafi araştırmaya tek başına yardımcı olamamaktadır. Bu nedenle, coğrafyanın geleneksel *kantitatif* ve *kalitatif* yöntemleri temel alınarak yenilikleri de denemek en doğru tercih olacaktır. Bu bağlamda, alternatif metodolojilerin coğrafyadaki bakış açısını genişletme ve deneyimleri güçlendirme yolunda önemli birer katkı olacakları da kesindir.

Aslında coğrafi araştırmada, büyük ölçüde, **nasıl** baktığımız **neyi** göreceğimizi de belirler. Coğrafyanın zaman zaman “*bir dünya görüşü*”, bir “*bakış açısı*” olduğu şeklindeki tanımlamalarının temelinde de bu yatar. Bu bakımdan, coğrafyadaki feminist metodoloji ve epistemolojiyle ilgili çalışmaları, birbiriyle yarış halindeki dünya görüşleri arasında birer *köprü* kurma girişimleri, tüm coğrafya metodolojisinin epistemolojik temellerine birer katkı olarak kabul etmek gerekir.

II. Kadın ve Mekân: Coğrafyada Kadınlar Üzerine Yapılan Yayınlar

Hemen belirtilebilir ki “*Kadınların Coğrafyası*” üzerine olan literatürün kıyaslanamayacak kadar büyük kısmı, aynen sosyal bilimlerin diğer alanlarında da olduğu gibi, kadın araştırmacılar tarafından üretilmiştir¹⁰. Bundan başka, bu katkıların miktarı ve bir dereceye kadar da yapısı kadın coğrafyacıların meslek yaşamına ne ölçüde girebildikleriyle biçimlenmiştir. Örneğin, bazı kadın coğrafyacılar kartografya ve fiziki coğrafya alanlarında uzmanlaşmışlardır ve böylece de kendi araştırmalarında zaten kadın sorunlarıyla uğraşmamaktadırlar. Araştırmacıların yapıları da bilim dalının üzerinde odaklandığı konuların türünü etkilemektedir. Örneğin, coğrafyacılar, geleneksel olarak, toplumsal rollerden (cinslerin rolleri gibi) çok, toplumsal sınıfların mekânsal boyutlarıyla ilgilenmişlerdir. Aslında, birçok birey ya da gruba, özellikle de kadınlara göre, toplumsal roller mekânsal davranış üzerinde

¹⁰ A.B.D.’nin önde gelen derneği Association of American Geographers’ın yayın organlarından birisi olan *Annals*’a gönderilen yazıların bir değerlendirmesini yapan Brunn (1997; daha önce Zelinsky, Monk ve Hanson 1982’de ve Brunn 1995’de de böyle bir değerlendirme yer almıştı) 1987-1993 arasında *Annals*’a verilen yazılar arasında 628 yazının analizine gitmektedir: Bunlardan %81’inin en az bir yazarı erkek, %38’inin en az bir yazarı kadındı. Yazıların %63’ü tek erkek yazar, %10’u tek kadın yazar, %5’i kadın/erkek ya da erkek/kadın ve %22’si daha çok sayıda karışık yazarlar tarafından yazılmıştı. Buna göre kadınlar 118 yazıda (%38) tek ya da yardımcı-yazar olarak bulunuyorlardı. Bu değer de AAG *Newsletter* April 4’de verilen ve %27 olan kadın üye oranından daha yüksek bir oranı ifade etmektedir. Kadınlar AAG tarafından belirlenen uzmanlıklar listesinde yer alan her konuda varlar; fakat toplam göre payları alınınca “feminist coğrafya/kadınlar coğrafyası” konusunda %5.4’ü (erkek yok), “kültürel coğrafya” %10.0 (erkeklerin de %10.7’sinin ilgi duyduğu konu), “toplumsal coğrafya” %11.4 (erkekler 8.6) ve “şehir coğrafyası” da %11.4 (erkekler %10.7) ile kadınların en çok tercih ettikleri konulardır.

toplumsal sınıfın yarattığından daha büyük bir etki yaratmaktadır. Buna rağmen, coğrafi araştırmalarda kadın göz önüne alınmaktan kaçınılmış, cinsler bakımından yanlı (erkekten yana) davranılmıştır¹¹. Coğrafyada kadınları ele alan çalışmaların azlığı ve genelde beşeri coğrafya çalışmalarında kadınlara hemen hiç yer verilmediği iddiaları, Monk ve Hanson'ın "*On not excluding half of the human in human geography*" (İnsan coğrafyasında -ya da beşeri coğrafyada- insanların yarısının dışlanmaması üzerine) adlı yazılarında ayrıntılı olarak ve sürekli vurgulanmıştır. Bu yazarlara göre de beşeri coğrafya çalışmaları erkekleri esas alarak *yanlı* davranmıştır. Bu iddianın beşeri çalışmalarda giderek "*kadın*" sözcüğünü de içerecek bir başlık kullanılmasına götürdüğü gözlenmektedir: Örneğin, Howe ve O'Connor'ın (1982) "*Travel to work and labor force participation of men and women in an Australian metropoliten area*" adlı yazılarında olduğu gibi, her iki cinse de başlıkta ayrı ayrı yer verilmektedir.

Kadınların İhmali ve Nedenleri

Monk ve Hanson, coğrafi araştırmadaki yanlılığın birçok, hatta sayısız örneğinin geçmişte yapılan ve süregelen çalışmaların "içeriği"nde olduğunu belirtmekte ve bu konuda örnekler vermektedirler. Onlara göre, içerikteki yanlılık (a)araştırma sorunlarının yetersiz bir şekilde belirlenmesi; (b)araştırma sorunlarının yetersiz belirlenmesi sonucu ortaya çıkan, cinsleri görmezlikten gelen, "cinslere kör bakan teoriler"; (c)cinslerin geleneksel rollerini varsayma; (d)doğrudan doğruya kadının yaşamını ilgilendiren araştırma konularından sakınma; ve (e)faaliyetlerin cinslere göre ya da kadınlarla ilgili olarak önemini görmezlikten gelme şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Gerçekten de, (a)'da belirtildiği gibi, birçok coğrafi araştırma sorunu hem kadınlara hem de erkeklere uygulandığı halde, yal-

¹¹ Aynı sorun, birçok bilim dalı gibi psikoloji için de açıkça belirtilmektedir. Örneğin, Leyla NAVARRO "Bağılılık ve bağımlılık: Kadının bağılılığı nasıl bağımlılığa dönüşür?" (*Kadın Araştırmaları Dergisi*, İ.Ü. Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi, Sayı 1, s.88-99, 1993) adlı yazısında "diğer tüm bilim dalları gibi, psikiyatri ve psikoloji de günümüze değin, erkekler tarafından, salt erkek anlayışı ve erkek değerleri üzerine kurulmuş ve yapılandırılmıştır" diyerek "pek çok araştırmanın erkek denekler üzerinde yapıldığı ve sonra erkek ve kadınlara genelleştirildiği"ni belirtmektedir.

nızca erkek deneyimlerine göre analiz edilmektedir. Örneğin, Amerikan “*aile çiftliği*”nin yalnızca erkek ve erkek çocuktan oluşan bir birim olarak tanımlandığı tarzındaki coğrafi araştırmalar, Larimore’un (1978) belirttiği gibi, “kadınların ihmali basmakalıp yazı tipinin sürdürülmesine yardımcı olmakta, kısır bir yazım tarzına yol açmakta ve yanlış sonuçlara götürmektedir”; yazar, coğrafyacıları daha “*beşerî*” bir yazım tarzına da davet etmektedir. Bu konuya bir başka örnek olarak, Avrupa’dan Amerika’ya olan göçlerle ilgili bir çalışmada (Ostergren’in 1979) da gerek İsveç ve gerekse Minnesota’da ekonomik faaliyetlerin analizinde çiftlik kadınlarının rolünün tamamen ihmal edilmesi verilmektedir.

Şehirleşme ile ilgili bir çalışma da şaşırtıcıdır. Bu çalışmada Muller (1981), çağdaş banliyölerin toplumsal örgütlenmesinde ve bunların doğurduğu beşeri sonuçlarda -kadınların yaşamlarını ve zamanlarını erkeklerden çok daha fazla buralarda geçirdikleri bilinen bir gerçek olduğu halde- kadınların yaşamlarına doğrudan hiç değinmemiştir. Muller, II.Dünya Savaşı sonrası banliyöleşme hareketinde banliyölere göç edenlerin “güçlü aile bağları olan, kendilerini eğitmek arzusundaki, sıkı çalışan ve iyi bir yaşamı başaran onurlu genç savaş muharıpleri” olduğunu yazmakta ve “herhangi bir gelir artışı ya da terfi durumunda (bu erkeklerin) daha iyi semtlere taşındıklarını” da belirtmektedir. Monk ve Hanson’ın sordukları gibi, “acaba kadınlar banliyölere taşınırken yalnızca pasif müritler mi olmaktadır? Kadınların banliyö yaşamı konusunda erkeklerden çok daha istekli olduklarına ilişkin birçok araştırma sonucu (nitekim Saegert’in bir yazısının adı bile bu kanının ne kadar yerleşik olduğunu gösteriyor: “*Masculine cities and feminine suburbs*”, 1980) vardır ve yine kadın ya da kocanın konut yeri seçimi hakkındaki değerlendirmelerinin birbirinden çok değişik olduğu da gayet iyi bilinmektedir.

Bunun yanında, “*sorunların yetersiz değerlendirilmesi*” kadınlar kadar erkekler için de söz konusu olabilmektedir. Örneğin alışverişle ilgili çalışmaların çoğunda alışverişin bir *kadın davranışı* olduğu varsayılmakta ve bütün örnekler buna göre toplanmaktadır. Bu ise, alışveriş olayının evle dükkân (ya da alışveriş merkezi) arasında olacağı, fakat işe gidiş-geliş sırasında (işyeri-dükkan ilişkisi) olamayacağı varsayımından yürüyerek alışveriş yapanların mutlaka kadın olacağı şeklindeki araştırmacının kendi algılaması sonucu ortaya çıkan bir durumdur.

(b) “Sorunların yetersiz değerlendirilmesi”, doğal olarak, “*cinslere kör bakan teoriler*”in üretilmesine götürmüştür. Cinsin önemli bir açıklayıcı değişken olduğu durumlarda ise bu son derece tehlikeli sonuçlar doğurmaktadır. Örneğin, kalkınma teorileriyle ilgilenen coğrafyacılar kendi bilim dalları dışındaki çalışmalardan geniş ölçüde yararlanmışlar fakat bu yararlanma sırasında (Monk ve Hanson’a göre), Ester Boserup’ın (1970) *Kadının Ekonomik Kalkınmadaki Rolü* adlı yayınının ardından oldukça önemli miktarlara erişmiş bulunan, kadın ve kalkınma üzerine olan literatürü görmezlikten gelmiş, bunlara yer vermemişlerdir. Sanayileşmiş ülkelerdeki çeşitli çalışmalarda da aynı ihmal söz konusudur: Örneğin, “*konut yer seçimi-karar verme*” olgusuyla ilgili teorilerde de cinslerin rolünü hesaba katmama hatasına düşülmüştür. Fakat Janice Madden (1981) başarılı bir konut yer seçimi kararı teorisi oluşturmada bu tür elemanlarla ilişki kurulmasının gerekliliğini ortaya koymuştur.

(c) Nadiren de olsa, geçmişte kadınlar üzerine yapılan coğrafi incelemelerde kadının geleneksel (*toplumsal*) ya da cinsel (*biyolojik*) rolleri göz önüne alınmıştır. Ancak, kadına ait olduğu varsayılan bu roller kadının evrensel (ve belki de tarihsel) olarak evi ve çocuklarının bakımıyla uğraştığına dayanıyordu. Bu görüşün Batı kültürünün yakın geçmişe kadar olan bir yönünü yansıtabileceği, fakat artık yanlış genelleştirmelere götürdüğü gözlenmektedir. Örneğin, Hoy (1978), “*birçok yoksul ulusun farklı kültürleri*”ne yaklaşımında: “Kadınlar işgücüne en fazla talep olduğu zamanlarda erkeklerle tarlalarda çalışabilirler; fakat onların *asıl* rolü evin ihtiyacı için kullanılabilecek ve satılabilecek ya da takas edilebilecek dokuma işleriyle uğraşabileceği evdedir” diyerek ve şehirli kadınların ise “hizmetçilik, sekreterlik ve daha yakın zamanlarda da sanayide işçi olarak çalışma” seçenekleri olduğunu ileri sürerek, kadınların Asya ve Afrika ülkelerinin büyük kısmındaki yaşamsal rollerini, yakıt ve su sağlanmasında, pazarlama ve küçük ticaretteki büyük sorumlulukları ve paylarını ihmal etmiştir.

İş ve işgücü kavramlarının da yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir; çünkü bu tür kavramlar, geleneksel olarak erkek faaliyetleriyle bağıntılı, ekonominin formal sektörlerini ifade etmektedirler. Aslında kadınlar, gelişmekte olan ülkelerde kayıt dışı olarak tarımda fiilen çalıştıkları gibi, kırdan ya da şehirde kayıt dışı sektörde (örneğin gıda ya da başka maddelerin pazarlanması,

bebek bakıcılığı ya da gündelik ev işçiliği gibi), pazar için ev imâlatında (gıda işleme, dikiş), geçim türü üretimde (ev hayvanlarının bakımı, bahçe bakımı) ve ücretsiz hizmetlerde (ev işleri, çocuk bakımı, toplum yararına hayır işleri) de çalışmaktadırlar. Kadınların bu çalışmalarını da hesaba katmak için önerilen kısmi çözümler arasında, ev işlerine katkısı da dahil eden ve bu çalışmayı harcanan zaman ve enerji açısından hesaplayan, “*net ulusal refah*” (net national welfare) adlı bir Japon kriteri vardır. Bu soruna daha çok dikkat harcanması gerektiği de kesindir.

(d) Doğrudan kadınlarla ilgili konulardan kaçınılmasın gelince: Kadınlar, erkek faaliyetleri üzerinde, kamu mekânları ve coğrafi görünüm üzerinde yoğunlaşan coğrafi araştırmalarda genellikle *görünmez* olmuşlardır. A.B.D.’nde özellikle kırsal alanlarla ilgili beşeri coğrafya çalışmalarının büyük bir çoğunluğunda çiftliklerdeki silolar, *farmstead*’ler, konutların dışları, benzin istasyonları, ticaret merkezleri ve “*country*” müzik incelenmektedir -fakat kadınlar değil! Coğrafyada toplumla insanı bir araya getiren belki de ilk eser olan ve bilim dalının gelişmesine katkısı asla inkar edilemeyecek, ünlü ***Man’s Role in Changing the Face of the Earth***’ün (Thomas 1956) adının yanlışlığı da Monk ve Hanson tarafından vurgulanmaktadır (ve daha başkaları tarafından da; örneğin Holcomb, coğrafyacıların “yeryüzünün değiştirilmesinde erkeklerin rolü” adlı bu kitaba karşıt olarak, kendi çalışmasına “*women’s role in changing the face of the earth*” diyor). Aslında burada kastedilenin erkek (man) değil fakat insanlar olduğunun ve ayrıca yayınlandığı zamandaki bakış açısını yansıttığının kabul edilmesi gerekiyorsa da, kitabın açıklamalarında insanı vurgulayan terimin sürekli “erkek” olarak geçmesi Mary Ellen Mazey ve David R.Lee’nin eleştirilerini de haklı kılmaktadır (1983). Bundan başka, oldukça hacimli olan eserde yalnızca üç makalede kadınlar, Monk ve Hanson’a göre, birer “*değerli taş*” görüntüsü vermektedirler (Evans 1956; Pfeifer 1956; Sauer 1956). *Büyük Ovalar* üzerine hazırlanan bir eserde de büyük ölçüde kadınlara yer verilmemiştir: Hudson’ın bu kitapta yer alan çalışması (1979) kadınlara ve hatta onların yaşamlarını geçirdikleri ortamlara (örneğin okullar, kilise, evler ve diğer toplumsal ortamlar) hiç yer vermezken, kasabaların yolları, çalışılan işler ve bunlarla uğraşanlar, demiryolu depoları, erkek hayvan pazarlayıcılarını ele almaktadır. Buna karşılık, yine aynı eserde yer alan ve kadınlara

yer veren tek çalışma yine bir kadın tarafından yapılandır. Hargreaves (1979), buradaki yazısında, yalnızca *mekânın* erkeklere getirdiği güçlükleri değil, akraba ve arkadaşlarından ayrı düşen kadınların yalnızlığı ve yalıtılmışlığını, boşluk duygusunu ve kadınların doktorlardan uzakta incinme, hastalanma ve doğum yapma korkularını da tanımlamaya çalışmıştır. Bu tür bakış açıları kadınlar, aile ve toplumsal ortam üzerine yapılan araştırmaların “*yer*” anlayışımızı nasıl zenginleştireceği hakkında bir fikir vermektedir.

(e) Cinslere göre ayırımın ya da kadınların uğraşlarının önemi- ne kulak vermeyen, önyargılı düşünceye sahip bazı yazarlar, aksine deliller olduğu halde, yanlış sonuçlara varabilmektedirler. Örneğin, Gosal ve Krishnan (1975), Hindistan’da iç göçlerin şiddetini tartışırken, kadınların tüm göçmenlerin üçte ikisini oluşturduklarını belirtmektedirler. Fakat bunları “evlilik” göçü olarak yorumladıklarından, ekonomik hareketliliğin “gerçek indisi” olarak niteledikleri erkek göçlerini esas almakta, bu yüzden de evlilikle bağlantılı hareketlerin ekonomik karmaşıklıklarını gözden kaçırmaktadırlar. Yazılarında, daha sonra, kırdan kıra göç edenlerin %75’ini de kadınların oluşturduklarını belirtirken bile “daha gerçekçi bir resim ancak erkekler hesaba katıldıklarında elde edilebilecektir” demektedirler.

Cinsiyeti hesaba katmama ya da yanlış davranma coğrafi araştırmayı içerikte olduğu kadar yöntemde de etkilemektedir. Verilerin seçiminde düşülen yanlışlıklar bunlardan biridir. Bazen erkeklere ait verilerin bütün bir nüfusu tanımlamaya yeterli olacağı varsayımına dayanarak yalnızca erkeklere ait verileri kullanmak gibi. Örneğin, Edward Soja (1968) Kenya’da “*en düşük yetişkin okuryazarlığı*”nı, Lycan da (1975) A.B.D. ve Kanada’da “*kişilerin eğitimi*”ni ölçerken yalnızca erkeklere ait verileri kullanmışlardır. Oysa, eğitime erişimde ve eğitimi sürdürmede cinslerle ilgili farklılıklar olduğu ve bu farklılıkların mekâna göre değiştiği, coğrafyacılara göre görevinin de bu farklılıkları ortaya koymak olduğu açıkça ortadadır.

Aynı şekilde, hane halkıyla ilgili veriler de sık sık “*hane reisi*”ne göre toplanmaktadır. Bunun sakıncalarının başında bir haneyi bir kişinin temsil ettiği varsayımı gelir ki bu artık tartışmalıdır. İkincisi, hane reisini esas alma önemli cinsiyet farklılıklarını maskeleyebilir. Dünyanın her tarafında günümüzde kadın-reisli

ailelerin sayılarının çeşitli nedenlerle gittikçe artmakta (Buvinic' ve Youssef 1978) olduğu göz önüne alınırsa, bunun önemi daha çok ortaya çıkar. Örneğin, Sri Lanka'da kadının hane reisi olduğu ailelerin oranı 1970'de %12 iken 1990'da %23 olmuş (Yoga Rasanayagam'a göre şiddet olaylarında erkeklerin ölmesiyle ortaya çıkan bu durum sonucunda kadınların %50'si yoksulluğun sınırına gelmiştir; 1992). Almanya'da hemen tamamını kadınların oluşturduğu tek reisli ailelerin sayı ve oranları 1950'lerden beri sürekli artmıştır. Tüm ailelerin %19'unu oluşturan bu kesimde 2 milyon çocuğun yaşadığı ailelerin reisi kadındır (Kraas ve Sailer-Fliege 1995). A.B.D.'nde de halen 6 milyon ailenin reisi kadındır; hatta hiç evlenmemiş çocuklu kadınların reisi olduğu ailelerin sayısı da hızla artmaktadır; 1960'lı yılların başında anneleri hiç evlenmemiş çocuk sayısı 250,000'den azken, 1993'de 3 milyon çocuğun annesi hiç evlenmemiştir, yani bu hanelerde "*hane reisi*" zaten her zaman için kadındır. Üçüncüsü, kültürel gelenek, erkeğin haneyi destekler hiçbir sorumluluğu olmasa da, erkeği hane reisi varsayıyor olabilir. Verilerin bireylerle ilgili olarak toplanması bu tür yanlışlıkları düzeltebilecektir. Bu arada belirtilmesi gereken bir husus da elde edilebilecek verilerin yapısının kadınları araştırma dışında bırakabilmesidir. Örneğin, A.B.D.'ndeki "*hane reisi*" tanımlaması, yukarıda örnek olarak verilen durumu yansıtmadığı için, 1980 öncesi sayımlarını, kadınlarla ilgili bazı araştırma sorularının cevaplanmasında, kullanılması olanaksız kılmaktadır. Türkiye'de de son sayımlar sırasında bu konu gündeme gelmiş ve tartışılmıştır.

Kadın Coğrafyasının Üzerinde Odaklandığı Konular

Tümüyle kadınlarla ve onların dünyalarıyla ilgili coğrafi literatürün hemen tümünün oldukça yakın bir geçmişi olduğu görülmektedir. Sonuç olarak da, çok hızlı büyümeye ve bu hıza bağlı birikime rağmen, kadın çalışmalarının hacmi göreceli olarak yine de küçük kalmıştır; önemli birçok konu ve yaklaşım ise hâlâ araştırılmayı beklemektedir. Kadınların gerek ekonomik coğrafyada gerekse toplumsal coğrafyanın büyük kısmında genel başlıklar altında gözden kaçırıldıkları anlaşılmaktadır. Yazının bu kısmında, diğerlerinden "*farklı*" bir bakış açısına sahip olan coğrafyacıların, yani "*kadınlarla ilgili çalışmalar yapan coğrafyacılar*"ın yayınlarına değinilecektir. Bu literatür, kadınları, "*coğrafya koz-*

mosunun ilginç ve önemli kısımları olarak" kabul etmektedir (Zelinsky, Monk ve Hanson 1982). Bazıları yalnızca kadınları ele alırken, bazıları da cinslere (*gender*) göre farklılıkları incelemektedir ki bu bakış açısı yakın yıllarda coğrafyacılar arasında oldukça tutulmuştur. Kadınlarla ilgili *coğrafi* çalışmaların konusu çok çeşitli olmakla birlikte, kadınların çevreye etkileri, kadınların yaşam kaliteleri ve toplumsal durumları, kadınlar ve çalışma alanları vb. gibi çok genel bazı başlıklar altında toplanabilmektedirler.

Kadınlar ve Çevre

Coğrafyadaki önemli inceleme konularından birisi çevrenin insan tarafından değişime uğratılmasıdır. İnsanın coğrafi görünüm üzerindeki *damgasını* yorumlamak kültürü araştırmanın da bir yoludur. Coğrafi mekân üzerinde insan varlığının ve kültür gelişmesinin geçmişi izlenebilmektedir. Coğrafyadaki bu inceleme alanı "*ekolojik*" hareketle yeniden canlandırılmıştır; çevrenin "*kırılabilirliği*"ne olan ilginin günümüzde giderek artması, dikkatleri insanla yer arasındaki ilişkinin anlaşılması ihtiyacına çevirmiştir (Thomas-Slayter ve Rocheleau 1995'de de olduğu gibi). Her ne kadar coğrafyacılar insanın çevre üzerindeki baskısını, etkisini incelemektedirler de, bu inceleme belirli türde değiştirmeler üzerinde odaklanmaktadır -özellikle de modern tarım, ormancılık, inşaat, ve arazi ıslahı gibi büyük ölçekli açık alan faaliyetleri üzerinde. Sonuçta ortaya çıkan tablo çağdaş insan tarafından biçimlendirilmiştir. Burada kadının yeryüzünün hangi kısmını değiştirdiğini anlamak güçtür. Fakat, yeryüzünün insan tarafından değiştirilmesini tam olarak anlamak için farklı grupların -kadınlar, erkekler, etnik gruplar, dinsel gruplar, çocuklar, yaşlılar- etkilerini de ortaya koymak gerekir. Kadınlar, coğrafi yayınlarda ender olarak yer alabilmişlerse de, coğrafi görünümü tarih boyunca biçimlendirmişlerdir. Gerçekten de Verena Meier'in (1992b) de sorduğu gibi, "insanlık nasıl varoldu ve yeryüzünü nüfuslandırdı?"

Prehistoryada kadınların coğrafi görünümü değiştirmede kritik bir rol oynadıkları ve erkeklerle tam bir eşitliğe sahip oldukları düşünülmektedir. İnsan kültürünün kökenlerini kavramaya çalışırken, "*Landscape*" ekolünden Amerikalı seçkin coğrafyacı Carl Sauer (1961) daha önce kimsenin düşünmediği bir soruyu ortaya atarak "*Neden o (kadın) toplumsal kökenimizde pasif ve ikinci derecede bir role atılmış olsun ki?*" diye sorarak ilk toplumlarla ilgili

mevcut verilerin prehistorik ekonomilerin evrimi hakkında tamamen yeni sorular ve fırsatları öne sürecektir. Sauer, insanlığın ilk günlerdeki varlığında meydana gelen belli başlı ilerlemelerin kadınlar sayesinde gerçekleştiğini yazmakta; Taş Devri kadınlarının ateşin ilk bekçileri olduğuna ve daha sonra da tarımı geliştirdiklerine inanmaktadır.

Gerek ateşin kullanımı ve gerekse bitkilerin kültüre alınması insan yaşamında devrimlere yol açarken, yeryüzünün günümüze kadar süregelen görünüşü üzerinde de korkunç etkiler yapmıştır. Sauer'ın prehistoryada kadınların rolüyle ilgilenmesi, aynı devreler üzerinde çalışan antropologların erkek avcılarının faaliyetlerini incelemeleri, kadınları ise ihmal etmeleri üzerine başlamıştır. Antropologlar ise ancak yakın zamanlarda araştırmalarına kadınları da katmak ihtiyacını duymuşlardır. Taş Devri'ne ilişkin deliller az olmakla birlikte, Sauer mantık yoluyla geliştirdiği teorisinde, ilk yerleşmelerde *kadının aile reisi olduğu* temeline dayanıyordu. İnsanlığın yaşaması için de annenin çocuklarını koruyacak bazı yollar geliştirmeleri gerekiyordu. Bu yüzden de, küçük bir mekân içinde bol miktarda yiyecek elde edebilmek için yerel çevre hakkında hem çok bilgiye sahip olmak hem de duyarlı olmak zorundaydılar. Kadınlar bu basit toplumsal örgütlenmeden başka birçok faaliyete de yönelmişlerdi: Deneyimlerine dayanarak kökler, yemişler, tohumlar ve meyvelerden gıda imalatını geliştirmeleri bunların başında gelir. Gıda işlemede en büyük adım yiyecekleri pişirmek olmuştur. Sauer, ilk insanların ateşi nasıl keşfettikleri üzerine teori geliştirmemiş fakat kadınların -pişirmede kullandıkları için- hemen *ateşin bekçisi* olduklarına ve onu kollamak için de "*ev*"lerinin, yani o zamanki barınaklarının yakınında kaldıklarına inanmıştır.

Anne ve çocuklardan oluşan aile ve buna eklenen kocayla birlikte küçük topluluklar halinde büyüme başladı. Toplum yaşamı çevreyi, özellikle de yerel bitki örtüsünü değiştirdi. Sauer'ın işaret ettiği gibi, yerel bitki örtüsü kaldırılıp yer temizlenmiş, atık maddeler bir araya toplanmaya başlamış, yakın çevredeki gıda ve yakıt kaynakları tüketilmiş; gıda elde etmek için toprağın derin kazılması plansız sürmeye yol açmış; gelip geçen insan grupları rastlantısal tohumlar taşımışlar; kutsal sayılan ağaç ve çalılıklar korunmuş ve avcılık-toplayıcılık için yakılan ateşler araziye çoraklaştırmıştı. Çevre üzerindeki insanın bu ilk değiştirme faaliyetleri

kadın merkezli aileler ve topluluklardan doğmuştu. Yerleşik hale gelen topluluklar da aletlerin ve el sanatlarının geliştirilmesine olanak bulmuşlardı. Gıda elde etmek üzere yeri kazmak için *ilk aleti kullanan* da muhtemelen kadınlardı. Yine, yiyecekleri ve çocukları taşımak için geniş yapraklar ya da kabukları ilk taşıma kapları olarak kullanan da onlardı. Gerek aletler gerekse “*taşıma kapları*” ilk zamanlardaki en önemli ilerlemelere işaret ederler. Toplumsal yaşam da başka kültürel keşifler için beslenme yeri-ydi. Sauer (1967) tarımın başlamasından çok önceki bu devreyi şu sözlerle açıklamaktadır:

Çocuklarını taşıdığı sürece ve bunun dışındaki zamanlarda, onların bakımı ve beslenmesi kadının üzerindeydi. Günlük yiyecek toplama işi sırasında yavrularını da taşıyor ya da yanında götürüyor; çocukların büyük olanları ondan neyin iyi olduğunu ve nasıl güvenceye alınması gerektiğini öğreniyorlardı. O (kadın), ekonomik coğrafyanın ilk zor kuralını da öğrenmişti: *Mesafenin bedelini*.

Coğrafi mekândaki değişimler bitkilerin kültüre alınması ve tarımın gelişmesiyle meydana geldi. Erkekler avlanmak, balık tutmak ve çevreyi araştırmak için uzaklaştıklarından, tarımla uğraşan ilk çiftçiler de kadınlar olmuştur. Gıda sağlanmasıyla en çok ilgilenen kadınlar olduğu için bitkilerle en fazla deneyimi olan da onlardı. Kök ve soğan elde etmek için toprağı kazdılar; bazen de bu toplayıcılık faaliyeti yalnızca bulunanı alıp götürmenin ötesinde bitkilerin düzenlenmesini de kapsar hale gelmişti. Ürünler bakım ve koruma gerektiriyordu ve de kadın eve yakın kaldığından, bu görev de onun üzerindeydi. Keza, her iki cins de, deniz kıyıları boyunca önemli bir faaliyet olan balık tutmayla da uğraşmışlardı (Sauer 1967). Yiyecek toplamaya kadınların katkılarının önemi üzerinde de duran Sauer, gıda sağlayıcı olarak erkeğin rolünün, insanlar kurak çevrelere yayılncaya kadar, kadınınkinden daha fazla olmadığını da ileri sürmektedir.

Kadının, daha sonraları, erkekle eşit durumdan daha aşağı duruma geçmesi ise çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. Bazıları, insanların yerleşik hale geçmeyle birlikte kadın ve kızların erkeklerle göre hareketliliklerini kaybettiklerini, erkeklerin kaynakların kontrolünü ve köy dışındaki halk ile temas fırsatını ele geçirdiklerini ileri sürerken, bazıları (örneğin Giele ve Smock 1977) da ekonomik üretimde kadının rolünün azalmasının avcılık ve topla-

yıcılıktan bahçıvanlığa ya da sabanla tarıma geçişten sonra olduğunu ileri sürmektedir. Bu değişimlerle birlikte, cinsiyete bağlı iş bölünümü ile erkeklerin **dışarısı** -yani *genel coğrafi mekân*- kadınların da **içerisi** -yani *özel coğrafi mekân*- ile bağlantısının kurulması gerçekleşmiştir. Başka fikirler de öne sürülmektedir bu konuda: Örneğin, bir Fransız köyündeki kamu ve özel mülkiyeti analiz eden bir çalışmada devlet gücünün aile gücünün yerini almasıyla, aileyle özdeşleşmiş olan kadının statüsünü kaybettiği ileri sürülürken (Zelinsky, Monk ve Hanson'dan 1982), başka bazı yorumlarda ise üretici faaliyeti evden çıkarıp toplumu ya da çevreyi biçimlendirmede çok az güce sahip kılarak kadını yeniden doğurganlık rolüyle baş başa bırakmada sanayileşme ve kapitalizmin önemi üzerinde durulmaktadır (Hayford 1974; Mackenzie 1980; Foord 1980; Seager 1992).

Gerçekten de, kadınların mekânla ilgili faaliyetlerinin ihmal edilmesinin, örtülü kalmasının bir nedeni bu faaliyetlerin çoğunun kapalı mekânda, evde yer almasıdır. Toplum kadın ve erkek mekânları arasındaki farklılığı üstü kapalı olarak geçiştirmeyi sürdürmektedir. Aslında, kadınların coğrafi mekânı *nerede* ve *nasıl* biçimlendirdiklerini inceleyebilmek için ayrı ayrı erkek ve kadın mekânlarını anlamamız gerekir. Erkek mekânları daha geniş, daha açık, daha göz önünde ve daha canlı faaliyetlerin ortamı halindedir. Kadınlara ise daha özel, daha küçük, daha kapalı ve "*güvenli*" mekânlar ayrılmıştır. Küçük ve kapalı mekânlar ise, her ne kadar bu mekânlar -örneğin, evler, dükkanlar ve bürolar gibi- kadın ve erkek, artık hepimizin yaşamımızın çoğunun geçtiği yerler olsalar da, coğrafyacıların çok az dikkatini çekmiştir.

İlk zamanlardan beri kadınlar evin bekçisi olmuşlar ve öyle de kabul edilmişlerdir. Kadınların bekçilik ettiği bu evlerin içerileri ise insanların yaşamlarının büyük kısmını geçirdikleri yerlerdir; fakat, coğrafyacılar bu alemini incelemeyi daha riskli görmüşlerdir. Aslında, dış coğrafi görünüm hakkında sorulan soruların çoğu iç görünümüler için de sorulabilir: *İnsanın görünür damgası nasıldır? İnsan kültürünün geçmişi burada nasıl belirmekte ve korunmaktadır? Bu görüntüyü biçimlendiren şimdiki süreçler nelerdir?* Buna rağmen, coğrafyacıların iç mekânları incelemekten neden kaçındıkları pek bilinmemektedir (Loyd, Rengert ve Monk 1982a). Coğrafya yeryüzünün araştırılmasından yola çıkarak gelişmiştir -gerek yeni yerler keşfederek gerekse doğal çevrenin jeoloji ve ekolo-

jisini araştırarak. Bütün bunlar da sağlam ve eğitilmiş erkeklere özgü maceralar olarak görülmüşlerdir (aynen jeolojide de olduğu gibi). Akademik gelenek de, coğrafyacıları, doğrudan daha canlı, açık mekânlardaki erkek konularıyla ilgilenmeye teşvik etmiştir. Fakat coğrafyacıların daha küçük ölçekte ve iç mekânlara dayanan kadın katkılarını görmezlikten gelmeye devam etmeleri için tek başına “gelenek” yeterli bir neden gibi görünmemektedir artık.

Konut

Coğrafi görünümler bize kültür hakkında çok şey anlatır; özellikle “yapılaşmış çevre”deki coğrafi görünümde egemen olan da yerleşmelerdir. Her ne kadar yapılaşmış çevremiz yeryüzünün ancak ince bir kısmını kaplıyorsa da, bu bizim en yoğun olarak kullandığımız kısım ve kadınların da en çok etkiledikleri kısımdır. Kadınlar sahip olduklarını -yani ailelerini- korumak için, daha sonra yerleşmeleri meydana getirecek olan, ilk *barınağın* da seçici olmuşlar; böylece de coğrafi görünümün değişmesindeki en güçlü elemanlardan birisinin, “ev”in de hem kurucusu hem de koruyucusu olarak kalmışlardı. İlk barınaklar ise, inşa edilmiş, bulunmuştur -bir mağara, bir ağaç kavuğu vb. gibi doğal bir yer. Ne zaman ki barınağı iyileştirmek için bir kaya ya da dal parçasına ihtiyaç duyuldu, işte o zaman inşaat da başlamış oluyordu. Böylece, kadınlar kendi toplumlarının çoğu kez birer mimarı da oluyorlardı; örneğin Kuzey Amerika Kızılderililerinin farklı bir konut şekli olan, törenlerde de olsa şimdi bile kullanılan çadırları “*tipi*” (“*tepee*”) kadınlar tarafından yaratılmıştır. Bir “*tipi*” yalnızca güzel olmakla kalmıyor, aynı zamanda da yerel malzemedен yapılabildiği, kolaylıkla taşınabildiği, çözülüp-kurulabildiği ve iyi havalandığı için pratik, göçmen bir halka en uygun barınaklardan birisi oluyordu.

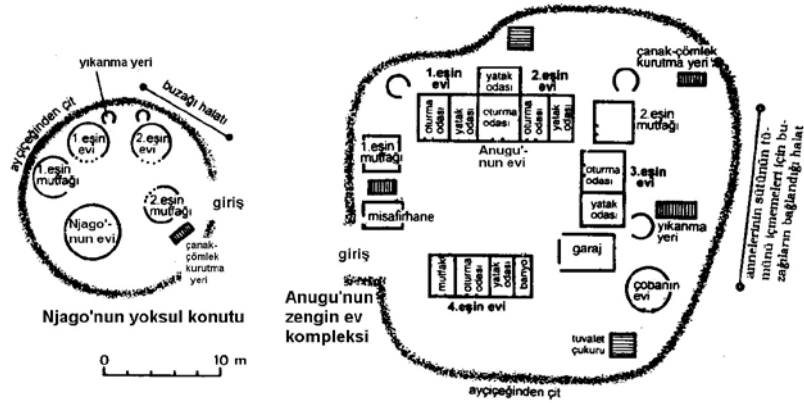
A.B.D.’nin güneybatısında Puebloların taş ve kerpiçten yapılmış evleri de kadınların eseri idi. Afrika’da Kamerun’da kendilerine *Baka* diyen *Pigmeler*’in (erkeklerin ortalama 1.45, kadınların ise 1.35 m boyunda oldukları dünyanın en kısa boylu insanları) evleri de kadınların eseridir; daha doğrusu, evi yapma sorumluluğu kadınların üzerindedir. Kadın boşanmak istediğini de dal ve yapraklardan yaptığı bu evi dağıtarak belli eder. Fakat dünya çapında bakıldığında, özellikle yerleşik türde evi inşa edenlerin ge-

nellikle erkekler olduğu görülür. Kullanılan malzemelerin ve evin genel biçiminin Pueblolar'inkine büyük bir benzerlik gösterdiği Mısır'ın Nil Vadisi'nde ve kuzey Sudan'da evi inşa edenler de erkeklerdir.

Halkın coğrafi görünümü biçimlendirme yolu yalnızca onların etnik kökenlerini değil, aynı zamanda da teknolojik düzeyleri ve ekonomik durumlarını da yansıtır. Coğrafi görünüm, aynı zamanda da, sembolik biçimlerdir. Coğrafi görünümün bir parçası olarak “**ev**” de insanların nasıl yaşaması gerektiği, aile bireylerinin birbirleriyle bağlantısının nasıl olması gerektiği ve ev sakinlerinin dış dünya ile nasıl bağlantı kurmaları gerektiği hakkındaki fikirleri sembolize eder. Örneğin, orta ve üst sınıf bir Çin evi yüzyıllarca kadını ve onun toplumdaki yerini Konfüçyüs fikirlerine göre sembolize etmiştir. Kadın içerideki kişi anlamına gelen “*nei ren*” olarak anılmıştır. Ev, dış duvarlarla çevrili bir dikdörtgen içinde birbirinin yanında yer alan bir dizi avlu ve binadan oluşuyordu. Kadınlara ait kesim sokaktan en uzak köşede, penceresiz arka duvar boyunca avluyla diğer binalardan ayrılmış ve yalnızca içeriden erişilebilecek şekildeydi. Bu biçim, Konfüçyüs teorisyenleri tarafından savunulan, kadının dış dünyadan tam anlamıyla yalıtımı ilkesini adeta betonlaştırıyordu. Mimari tarz, dış dünyaya katılıma gerçek ve sembolik bir engel oluşturuyor, özellikle de yabancı erkeklerle teması sınırlıyordu. Bunun yanında da, kadının kocasına köle gibi sürekli hizmet eder konumda kalmasını sağlarken, başka erkeklerin çocuklarına babalık yapma olanağını vermeyeceği için de, kocanın soyunu sürdürmesini güvence altına alıyordu (Loyd, Rengert ve Monk 1982a). Nil Vadisi'ndeki, Pueblolar'inkine büyük benzerlik gösteren düz damlı, duvarları balçıktan yapılmış ve dikdörtgen odalara sahip evleri de yüksek duvarlarla çevrilmiştir ve bunun nedeninin de kaç-göç olduğu bilinmektedir. Merkezi Sudan'dan Delta'ya kadar Nil Nehri boyunca kaç-göçün büyük önem taşıdığı Müslüman Arap toplumlar yaşamaktadırlar.

Cezayir'deki Berberi evleri de bir konutun iç kısmının kültürel değerleri sembolize etme yolları hakkında bir başka örnektir. Evin temelde dikdörtgen olan biçimi iki kademeye ayrılmıştır. Hafifçe daha yüksek olan kademe, sembolik olarak *ışık* ve *kültür*ü ifade etmektedir ve burada erkek ve erkek onuruyla bağlantı kurulmuştur. Aynı zamanda da ateş ve ateşte yapılan nesneler de

burada yer alırken, misafirler için de yine burası kullanılmaktadır. Gıda için kullanılacak tahıl da evin üst katında saklanmaktadır. Evin alt katı karanlıkla, doğayla ve kadınla ilintilidir; ahır görevi görürken, odun, su ve tohum olarak kullanılacak tahıl da burada depolanır. Kadınlar alt kattaki birçok nesneden sorumlu olurken, genellikle ahırın üzerindeki bir yatakta uyurlar. Doğayla ilgili faaliyetler (seks ilişkileri, çocuk doğurma, ölüm vb. gibi) de evin alt kısmıyla ilgilidir. Evin üst katında kadın ve erkek sembolleri tanımlanmıştır. Örneğin, içerideki, doğrudan ışık almayan ön kapı *uyuma duvarı*, *tabut* ya da *genç kız* olarak anılır. Evin inşasında da cinsiyet ayrımı vardır. Erkekler dış duvarları kaplama yaparken, kadınlar iç duvarları beyaz badana yapar ve elle süslemeler eklerler. Çok eşlilik de, dünyanın her tarafında, tek eşlilikteki evlerden farklı ev tarzlarıyla coğrafi görünüme yansımıştır. Çok eşliliğin yaşandığı toplumlarda (örneğin birçok Afrika ülkesinde olduğu gibi, Kamerun'da, Burkino Faso'da ya da Mali'de; A.B.D.'nde Mormonlar'da) ailedeki her eşin odası, evi ya da barınağı olmasıyla ailenin konutu bir tür evler bütünü (compound) halini almaktadır (bu tür evlerde, dönüşümlü olarak eşlerini ziyaret ettikleri için, erkeklerin gerçek anlamda bir ev ya da odaya, başka bir deyişle bir "yer"e ya da "yer duygusu"na sahip olmadıkları da ileri sürülmektedir).

Şekil 1: Birisi yoksul (Njago) diğeri zengin (Anugu) çok eşli iki Fulani'nin evi (Kamerun). Fulaniler daha çok Nijerya ve Kamerun'da toplanma göstermektedirler. Müslüman oldukları için Fulani erkek dört eşe kadar evlenebilmektedir.

Foto 1: Njago'nun evi: Dallar, yapraklar ve topraktan yapılan bu evde iç duvarlarda sıva malzemesi olarak inek dışkısı kullanılmıştır. Çatının altında, kadınların büyük güçlkle sağladığı yakacak odunlar dikkati çekiyor. Daha fazla eşli, zengin Anugu'nun evi ise tuğla, briket vb. gibi modern malzemeyle yapılmıştır.

Çağdaş Batı toplumlarında ya da çağdaşlaşma yolundaki kalkınmakta olan ülkelerin gelişmiş bölgelerinde artık herhangi bir sembolizmden söz etmek pek mümkün değildir. Fakat, şimdiki gelişmiş ülkelerin geçmişlerinde de, örneğin ondokuzuncu yüzyıl sonu-yirminci yüzyıl başlarındaki A.B.D.'nde, alternatif değerlerin ev içlerinde nasıl yansıdığına ilişkin yazılar vardır. Bu yazılara göre kadının görevi evin ruhsal (manevi) merkezi ve yöneticisi olmaktı; koca içinse, ev, dış dünyadan uzaklaşarak sığınılacak bir yer ve iç uyumun merkeziydi. Yüksek duvarlar ve dışarıya sıkı sıkıya kapalı pencereler gerçekten korunmuş bir çevre yaratma güdüsüyleydi. İçeride ise, aile ocağının etrafında merkezileşen sürekli açık mekân, uyum ve birlikteliğin sembolik odak noktası oluyordu (Loyd, Rengert ve Monk 1982a).

Ütopyacı toplumların konut tasarımları ise buna tamamen zıttır. A.B.D.'deki birçok kolonistin, örneğin Iowa'daki *Amanaların* geliştirdikleri biçimler eşitliğe dayanmaktadır. Bunlar, çeşitli türdeki konutlarını *aile yaşamı* (uyumak) için özel mekân ile yemek pişirme ve yeme, çocuk bakımı gibi *toplumsal yaşam* alanı olarak (komün halinde ve 8-10 kadına göre) örgütlemişlerdir. Bu tür ortamlarda ev işleri tek tek kadınların sorumluluğu olarak görülmekten çok, paylaşılmıştır ve bu yaşam tarzı hâlâ süregelmektedir. Bu konudaki en çarpıcı bir başka örneği, Kaliforniya'daki Llano del Rio toplumu oluşturur: Bunlarda, kadınları yemek yapmaktan kurtarmak için merkezden etrafa yayılan bir yol kalıbı halindeki yerleşmenin tam ortasına dev bir mutfak oturtulmuştu

ve mutfaksız evlere yemekler bir yeraltı demiryoluyla gönderiliyordu. New York'daki Oneida County'de de kadınların yemek pişirme işlemini azaltmak üzere yiyecekler büyük bir merkezi mutfakta pişirilmekte ve ortak bir yemek salonunda yenilmekteydi (Mazey ve Lee 1983).

Foto 2: Bir Tuareg kadını Nijer'in başkenti Niamey'de çadır tarzı konutunun önünde

Bununla birlikte, kadının durumunu düzeltme stratejileri arasında yer alan, toplum içinde kadın ağı oluşturma kapsamında günümüzdeki uygulamalarda da benzeri örneklerle rastlanmaktadır: Peru'da Lima'da kurulan *halk mutfakları* gibi. Burada amaç kadınların ayrı ayrı kendi ailelerine yemek yapmak için harcadıkları zamanı birleştirerek zamandan tasarruf etmek ve onlara ek gelir elde edebilecekleri başka işlerde çalışabilmeleri için fırsat sağlamaktır. Peru'da 1978'de sayıları yalnızca 100 olan halk mutfakları (*comedores populares*) halen 10,000'i aşmış bulunmakta ve şehirlerin kenarında gecekondu semtlerine sağlıklı yiyecekler sunarak yaklaşık 3 milyon kişiyi beslemektedirler. CARE gibi yardım kuruluşları (US Agency for International Development kaynakları kullanılarak) ve devlet yardımı alan (zaten, yalnızca bir soba gibi, çok az yatırım gerektiriyor) bu mutfakların başarısı açlık tehlikesi ve yetersiz beslenme olan ülke ve bölgeler için iyi bir çözüm ola-

rak görülmektedir. Dönüşümlü olarak burada çalışan kadınlar, diğer zamanlarda başka işlerde de çalışabildikleri gibi, aile ilişkilerinin daha iyiye gitmesiyle aile içindeki statülerinde de düzelme olmaktadır. Peru'nun yanında, Bolivya, Şili, Ekvador, Kolombiya ve Arjantin'de de benzeri işletmeler kurulmuştur (*Urban Age*, Winter 1998, s.26-28).

Kadınların doğuştan fiziksel ve psikolojik eğilimleri nedeniyle mi yoksa toplumsallaşma duygularından dolayı mı iç mekânlara yakınlık duydukları bilinmiyor. Fakat yakın yıllarda, kadınların yeni yeni faaliyetlere girmeleriyle "doğal" eğilimleri hakkındaki birçok inanç patlama noktasına gelmiştir. Gerçekten de, birçok kadın "yuva yapıcı" olarak rolünü sorgulamaya başlamıştır. Bununla birlikte, kadınların eve ait oldukları, evde olmak istedikleri ve evle ilgili faaliyetlere olan yatkınlıkları birçok kültürde yüzyıllardan beri kabul edilmiştir ve kadın da evdeki coğrafi görünümün yaratılmasının da başlıca sorumlusudur. Bunu gözden kaçırmak, bu coğrafi görünümü kendileri ve aileleri için biçimlendiren milyonlarca kadınının katkısını da gözden kaçırmak demektir.

İçeriler, yaşayanların yaşları, etnik yapıları, gelirlerine göre biçimlendirilebilirler ve hatta eğitim bile evlerin dışlarından çok daha gözle görünür bir şekilde içerilerinde yansır. Evlerimiz de, aynen dışarıdaki coğrafi görünüm gibi, kültürümüzün etkisini temsil eder. Bizim kim olduğumuzu ortaya çıkarır ve biz buna göre döşeriz evlerimizi. Bitkiler, posterler ya da mobilya türleri gibi seçilmiş iç mekân ayrıntılarını *haritalamak* kültür alanlarına ya da şehirdeki değişime duyarlı bir rehber oluşturacaktır. Bu nedenle, Bonnie Loyd (1975a; 1976) kadın faaliyetlerinin kültürel anlatımı olarak evlerin içlerindeki coğrafi görünümün incelenmesinin çok yerinde olacağını ileri sürmektedir. Çağdaş "yuva yapıcısı"nın görevleri ise yalnızca evin döşenmesi ve bu durumun sürdürülmesinden çok daha karmaşıktır; en başta kendisi bütün bu görevleri yerine getirirken en büyük tüketicidir. Evin bakıcısı olarak da kadınlar, tarihsel olarak, iç mekânları düzenlemişlerdir. Yıkama, parlatma, toz alma ve etrafı toplama her güne bağlı manzaranın özelliğini etkilemektedir. Fransız varoluşçu Gaston Bachelard *The Poetics of Space* (1969) adlı kitabında ev işlerinin öneminden şöyle söz etmektedir:

Gösterilen özenle parlayan bir ev içeriden yeniden inşa edilmiş gibi görünür. Duvarlar ve mobilyaların içten uyumunda, denile-

bilir ki evin kadınlar tarafından yapıldığı bilincine varabiliriz; çünkü erkekler bir evi ancak dışarıdan inşa etmeyi bilirler.

Her ne kadar kadınlar, ilk konutu yaptıklarından beri evin iç kısmının kontrolünü ellerinde tutmuşlarsa da, içinde yaşadıkları yapının tasarımında erkekler söz sahibi olmuşlar ve de bunları kullanacak olan kadınların görüş ve taleplerine çok az dikkat harcamışlardır (Wekerle ve diğ. 1980). Coğrafi görünümdeki (içeriler ya da başka yerler) zevkle ilgili tercihler hakkında cinsiyet bakımından pek fazla bilgi bulunmamaktadır. David Lee (1974), kadınlarla hizmet veren reklamcıların iç mekânları ve şehir manzaralarını, buna karşılık erkeklere hizmet verenlerin genellikle arızalı mekânları ya da açık alanları kullandıklarını ileri sürmektedir. Sonnenfeld (1974) ve başka bazı araştırmacıların deneysel çalışmalarından ortaya çıkan sonuç ise “*yer*”lerle ilgili olarak ve *gelecekteki* konut özellikleri bakımından kadınlar ve erkekler arasında artık açık, net bir tercih farklılığı olmadığıdır. Örneğin, bazı toplumlar da çalışan kadınlar kapalı mekânları ev kadınlarından daha çok tercih ederlerken, diğer bazılarında da çalışan kadınlar açık alanları tercih etmektedirler; erkeklerin tercihleri de buna paralellik göstermektedir.

Burton (1976) Kuzey Amerika’da kadınlar tarafından ve de kadınlar üzerine yazılmış çağdaş romanları alarak kadınların kırları ve şehirleri nasıl algıladığının analizine gitmiştir. O’na göre kadınların fiziksel ve toplumsal mekân hakkındaki algıları aile ilişkilerinin talepleri ile kendi kişisel özgürlük ve amaçlarının talepleri arasındaki çatışmalarla biçimlenmektedir. Şehirle kır arasında yapılan yolculukların, toplumsal ve fiziksel ortamları iyileştirmek için kişisel araştırmalar yapma ve girişimlerde bulunmaya hizmet eden metaforlar (mecazlar) olarak kullanıldıklarını da romanların analizinden ortaya çıkarmıştır. Genel olarak aynı çizgilerde Buchanan (1970) ise “*aşk*”ı incelemiştir: “Romanlarda ortaya konulduğu ve insanların (Üçüncü Dünya insanların) heykel ve resimlerde dışa vurduğu haliyle ... erkekle kadın arasındaki ilişkileri ve ilahi aşk ile erotik aşk arasındaki bağlantıları ... aşk biçimleri” olarak araştıran, cinsellikle ilgilenen ilk coğrafyacısıdır (Zelinsky, Monk ve Hanson 1982).

Günümüzde de kadının tarım, toplayıcılık, gıda hazırlama ve başka ailevi faaliyetler yoluyla coğrafi görünümü değiştirmesi sürmektedir. Kadının birçok görevi binlerce yıl önceki faaliyetlerinden

pek de farklı değildir. Gelişmekte olan ülkelerde kadınların yerel çevreyi etkilemedeki rolleri, bu yazıda da zaman zaman değinildiği gibi, çoktur. Fakat, çağdaş kadının coğrafi görünüm üzerindeki etkileri az sayıda araştırmaya konu olmuştur. Şimdi ise kadınlara ait, örneğin kaynak ve kriz merkezleri, kahvehaneler, barlar, kitapçılar, sanat galerileri vb. gibi kullanışlar gelişmiş ülke şehirlerinde artık sıkça görülmektedirler (Loyd ve Rowntree 1978; Mazey ve Lee 1983). Her ne kadar coğrafi görünümde çok fazla yansımıyorsa da, bu tür yerler kadınların birbirlerine toplumsal bağlanma noktaları olarak kullanılmaktadırlar.

Kadınlar, aynı zamanda, coğrafi görünüm üzerinde etkisi olan, çevreci ve tüketici hareketlerinde de son derece faal durumdadırlar (Wekerle ve diğ.1980). Joni Seager (1992) "*kadınların dünyayı koruma görevlerinin ailelerini koruma görevi gibi doğal rollerinin bir uzantısı olduğu*"nu ileri süren "*ekofeministler*"den söz etmekte ve kadınların çevre değişim ve kontrol mekânizmalarının dışında bırakılmaya çalışıldıklarını ileri sürmektedir. Nesmith ve Radcliffe (1993) de "*çevreci feminist hareket*"i coğrafi bir bakış açısıyla ele almaktadırlar. Çevre korunması konusunda kadınların erkeklere göre daha umut verici oldukları Dünya Bankası tarafından yayınlanan raporda da, onların eğitime önem verilmesi gerektiği üzerinde durulurken, vurgulanmaktadır: Dünya Bankası'nın (*The World Bank and the Environment. Fiscal 1993*) yayınında:

"Kızları okutmak, yoksulluğu azaltmak ve çevreyi korumak için yapılan yatırımların en yüksek kârı sağlayanlarından birisi olacaktır. Okumuş kadınlar daha fazla kazanmakta, daha az çocuk sahibi olmakta, daha sağlıklı bir yaşam sürdürmekte ve doğal kaynakların sakınılmasında çok daha yardımcı olmaktadır"

denilmektedir. Kadınların çevreyi gözetme ve korumayla ilgileri, üstlendikleri sorumluluklar özellikle gelişmekte olan ülkelerde uygulanan projelerde de yansımaktadır. Bu bölümde değişik yerlerde çeşitli örnekleri verilmekle birlikte birkaçına değinirsek: Çin'in rüzgâr erozyonundan olumsuz etkilenmiş, dünyanın da en çok erozyona uğramış mekânlarından birisi olan Lős Platosu'nda Mizhi ilçesinde kadınların önderliğinde uygulanan bir rehabilitasyon programı rüzgâr ve yağmurun kitlesel toprak kaybına yol açması nedeniyle yıllardır sürdürülebilirliğini kaybetmiş tarım faaliyetlerinin durumunu tersine çevirmiştir. Yamaçlarda sürekli bitki örtüsü oluşturularak toprak tutulmuş, yetiştirilen tarımsal bitki

türü değiştirilmiş, yamaçlar taraçalandırılmış ve erozyon kontrol altına alınmış; küçük hayvancılık ve meyve üretimine geçilmiştir. 1980'den itibaren, ekili alan yarı yarıya azaldığı halde, bölgede gıda üretimi yüzde 70 artış göstermiştir.

Yaşam Kalitesi ve Kadınların Statüsü

Kadın coğrafyasıyla ilgili temel çalışmaların hemen tümü kadınların statüleriyle ilgilenmiş ve kadınların yaşam kalitelerinin erkeklerinkinden önemli ölçüde farklı olduğunu göstermişlerdir. Araştırmacıların bazıları farklı farklı coğrafi ölçeklerde kadının statüsü ve yaşam kalitesini *ölçme* sorunları üzerinde durmuşlardır. Veri toplanan alansal büyüklük ne olursa olsun, yaşam kalitesiyle ilgili olarak üretilen indislerde, bazı alan birimleri için veri bulunmaması, uygun verilerin seçimindeki güçlük, farklı ölçeklerde standart veri bulma ihtiyacı gibi birçok güçlükle karşılaşmaktan kaçınılamamaktadır. Özellikle de dünya ölçeğinde sanayileşmenin her aşamasındaki yaşam kalitesi kavramına, anlam bakımından uygun düşecek değişkeni seçmede çok dikkat edilmesi gerekmektedir. Lee, Stewart ve Winter (1979) da Birleşmiş Milletler'in 75 ülkeye ait verilerini kullanarak dünyada kadınların statüleriyle ilgili mekânsal farklılıkları inceleyen bir çalışma yapmışlardı. Kullandıkları değişkenler arasında kadınların oy verme hakkı, evlenme hakları, evlenme yaşları ile ekonomik ve eğitim koşulları vardı. Analizler yapıldığında, veriler iki grup faktör halinde ortaya çıktı: Birisi, kadınların yasal, siyasal ve eğitim olanakları ve diğeri de onların ekonomik durumlarını kapsıyordu. Hindistan, Sahra Afrika ve Ortadoğu Müslüman ülkeleri birinci faktör bakımından en alt değerleri veren alanlar arasında gelirken, Latin Amerika ülkeleri ve İspanya'da kadınların ücretleri çok düşüktü; bazı sosyalist ülkeler her iki faktörde de iyi sonuçlar vermişlerdi. Benzeri uluslararası incelemeler ve indis arayışları başka çalışmalarda da sürdürülmüştür: Örneğin Alice Andrews (1979; 1982) doğurganlık, ortalama ömür ve okuryazarlığı alarak bir indis oluşturmuş ve araştırmasında uygulamıştır. Buna göre de kadınların statüsü Batı ülkelerinde en yüksek düzeyde; Sosyalist ülkelerde biraz daha aşağı durumdaydı; Orta Doğu, Asya ve Tropikal Afrika'da ise en düşük durumda bulunuyordu. Daha önce de değinildiği gibi, Birleşmiş Milletler benzeri indisleri kullanarak ortaya çıkan sonuçların ülke sıralamalarını her yıl yayınlamaktadır.

Kadınların durumlarıyla ilgili coğrafi çalışmaların çoğu A.B.D.'-deki coğrafyacılar tarafından yapılmıştır. Bu ülke üzerine yapılan bir çalışmada da David Lee ve Ronald Schultz (1982), 510 *Eyalet Ekonomik Alanı*'nda iş, eğitim ve gelir değişkenlerini kullanarak önce kadınların durumunu sonra da erkeklere göre nisbi durumlarını incelemişlerdir. Erwin (1978) eyalet yasalarına göre kadınların hukuksal haklarının bölgesel dağılışıını incelemiş ve en güney eyaletlerde en düşük olduğu sonucunu çıkarmıştır. Wohlenberg (1979) A.B.D.'nde eyaletlere göre kadınların statülerindeki potansiyel değişimlere bakarken, Libbee ve McGee (1979) halkın kadınların ideal rolü hakkındaki algılarını ve 1960-1970 arasında işgücüne olan katkılarındaki değişimleri eyaletlere göre incelemiş ve haritalamışlardır.

Kadınların şehirselle ya da kırsal alanlardaki durumlarıyla ilgili bazı çalışmalar yapılmışsa da, bu iki mekânda yaşayan kadınların durumları arasındaki farkı ortaya koyan karşılaştırmalı çalışmalar pek fazla sayıda değildir. Yakın yıllarda yayınlanan bir kitap bu tür bir bakış açısıyla (Brydon ve Chant 1989) *Üçüncü Dünya Ülkelerinde Kadın: Kırsal ve Şehirselle Alanlarda Cinslere Göre Sorunlar* başlığıyla hem kadın hem de erkeğin kırsal ve şehirselle alanlardaki durumlarını ele almaktadır. Simonsen de (1996) "Aile, cinsler ve şehirselle yaşam" bağlantısını, yalnızca kadın açısından değil cinslere göre Kopenhag mahallelerinde incelemektedir. Buna karşılık, yalnızca kırsal alanlarda ya da yalnızca şehirselle alanlarda kadınların durumuyla ilgili çalışmaların, özellikle de yerel olanların sayıları çok daha fazladır. Örneğin, kırsal alanlardaki kadınlarla ilgili bir çalışmada Hindistan'da kadınların araziye erişebilirliği ve bağımlılık durumları üzerinde durulmakta; kırsal alanlarda toprakta erkek tekeli olduğu belirtilirken, kadınların, diğer Şark toplumlarında olduğu gibi el sanatlarında daha yoğun bir şekilde toplandıkları ifade edilmektedir (Ahmad 1992). Schroeder (1997) de Gambiya'da arazi haklarının cinslere göre farklılığını ve bunun çevre üzerindeki etkisini yansıtırken, bir başka örnekte ise Carmella Pfaffenbach (1995) Suriye'de kırsal alanlardan bazılarında göçmen işçilerin ve kamyon şoförlerinin karılarının, aslında şehirselle ideal olan "yalnızca ev kadını olmanın aileye katkı sağlamamak demek olduğu" kavramına ters düşecek biçimde, ideal ev kadını ve anne rolünü sürdürerek, "yalnızca ev kadını olarak" kendilerinin ve ailelerinin statülerini yükselttikleri

görüşüne varmıştır. Kocalarının yokluğuna kendilerini alıştıran bu kadınlar sonuçta ortaya çıkan değişimlerden –ailenin ekonomik durumunun düzelmesi ve daha üst statüye geçme gibi– önemli yararlar sağlamaktadırlar. Eşlerinin yokluğunda onların aile sorumluluğunu da üstlenerek, kadınlar, kendi çabalarıyla ailede erkekle eşit düzeye gelebilmektedirler.

Şehirsel alanlara ait örneklerden birisinde ise, gelişmekte olan ülkelerden Sri Lanka’da kadınların konut programlarında hem yer aldıkları hem de bundan kazanç sağladıkları belirtilirken (Rasanayagam 1993), çağdaş şehirdeki örgütlenmenin kadınların yaşam kaliteleri üzerinde birçok bakımdan etkili olduğu, fakat günümüz şehirsel planlama uygulamalarının çoğunun kadını izole etme eğiliminde olduğu ya da onlara özellikle bütün yükü üzerlerine yıkacak bir şekilde yer verme eğiliminde oldukları öne sürülmektedir (Wekerle ve diğ. 1980). Bu tür uygulamalar arasında hep aynı model konut alanları yaratılması, yüksek apartman blokları, tek kullanımlı zonlamalar, şehirsel yayılma alanları, yetersiz kamu taşımacılığı, şehirsel yenilenme ve bunun sonucunda söz konusu alandaki toplumların parçalanması, kamu konutlarının sınırlı elde edilebilirliği ve sağlık gibi hizmetlerdeki yetersizlikler bulunmaktadır (Bruegel 1973; Burnett 1973). Bunlardan bazıları araştırmacılar tarafından incelenmiştir; elde edilen bulgular, diğer çalışmalarla birlikte, kadının kırsal alanlar yanında, şehirleşmiş alanlardaki durumunun da belirlenmesinde ayrı birer önem taşımaktadırlar: Rowe ve Wolch’un (1990) “*Los Angeles’in merkezindeki evsiz kadınlar*”la ilgili yazıları ile IGU’nun 27. toplantısında sunulan bildirilerden bazıları örnek olarak verilebilir: Damaris Rose ve Paul Villeneuve (1992) “*Kanada şehirlerinde istihdamda cinslere göre iş gücünün esnekliği ve yeniden yapılanması*”, Melissa Gilbert (1992) “*Şehir içinde düşük gelirli kadınların hayatta kalması*”; Cristina Franco-Arbelaiz (1992) “*Çalışan kadın ve şehirsel mekân: Güneydoğu Bogotá deneyimleri*”; Agnes Musyoki (1992) “*Kenya’nın şehirsel informal sektöründe kadınlar*” vb. gibi. Kadınların şehirlerde yaşadığı yoksulluğun boyutları ve bunun ırklarla bağlantısı Peake (1997) tarafından incelenirken, “*kadınların yeni toplumsal hareketlerdeki yeri*” ise Wekerle ve Peake (1996) tarafından irdelenmiştir.

Kadınların, birazdan değinilecek olan, sağlık ve benzeri gibi çeşitli şehirsel hizmetlere ulaşabilmeleri yanında, şehirlerde ulaşım

araçlarına erişmelerinde de gelişmiş ülkelerde bile erkeklere göre büyük farklılıklar gözlenmektedir. Kısa mesafeli hareketler, günlük yaşama göre belirlenmiş hareket kalıpları toplumun mekânı nasıl organize ettiği hakkında çok şeyi ortaya koyarlar - aynı zamanda da iki cinsin mekânda nasıl farklı bir şekilde faaliyet gösterdiklerini anlatırlar. Otomobil çağının başlangıcından beri süregelenmekte olan ulaşım araçlarına erişmedeki eşitsizlik cinslerin rollerinde keskin farklılıklar yaratmış ya da farklılıkları daha da arttırmıştır. Dünyanın en gelişmiş ülkelerinde bile hâlâ kadınlar bir otomobile erkeklerden daha az erişebilir durumdadırlar. Erkekler otomobil sahipliğini işe-gidiş geliş zaman baskısını azaltmada esneklik sağlayan bir *zaman unsuru* olarak görürken, kadınlar gidilecek yeri değiştirmeye yarayan, araç esnekliği sağlayan bir *mekân unsuru* olarak algılamaktadırlar (Mitchelson 1980).

Foto 3: Otobüs durağında bekleyen kadınlar (Londra). Kadınlararası kültürel farklılık da fotoğrafta yansıyor.

Kadınların gelişmiş ülkelerdeki göreceli arabasızlığını kamu ulaşım araçlarıyla ilgili bilgiler daha iyi açıklamaktadır. Örneğin New York'un kuzey banliyölerinde "iş amaçlı" gidiş-gelişlerde kadınlar erkekleri 4'e 1 oranında geçmektedirler; işe gidiş-gelişlerin dışındakiler de katıldığında, tüm otobüs yolcularının %94'ünü kadınlar oluşturmaktadırlar. Son olarak McLafferty ve Preston (1997)

“1990’lı yıllarda New York’ta banliyölere gidiş gelişte cinsler, ırk ve başka belirleyicileri” yeniden ele almakta; aynı şekilde Johnston-Anumonwo (1997) da Buffalo’daki (New York) durumu incelerken, Cooke (1997) Boston metropoliten alanındaki erişebilirliği kadınlar ve Afrika kökenli Amerikalılar açısından ele almakta, Rosenbloom (1993) da “kadınların yaşamlarının her devresindeki seyahat kalıpları” üzerinde durmaktadır.

Paris metropoliten alanı için de benzer bulgulara varılmış (Fagnani 1977; Fagnani 1985); İtalyan şehirlerinde kadınların gün içindeki yolculuk kalıpları da incelenmiştir (Cortesi ve Marengo 1992). Günümüzde çok daha fazla artmış olmakla birlikte, genellikle kadınların özellikle şehrsel alanlardaki mekânsal hareketlerinin sınırlılığı çeşitli olanaklara da daha az erişebilirliği anlamına gelmektedir. Ortaya çıkan sonuçlar arasında çoğu kadın için hemen yakın çevrenin büyük önem taşımadığı (Lopata 1980), bazı kadınlar için de mekânsal bakımdan bilgi düzeylerinin kısıtlı olmasının engelleyici rol oynadığı (Everitt 1974) ve bunların kamu yaşamına daha az katılma (Hayford 1974; Saegert 1980) eğiliminde oldukları sayılabilir.

Şehrsel ortamda kadının durumuyla ilgili olarak değinilen ilginç bir nokta da “kadınların evlerinde ve tanıdıkları insandan zarar görme olasılığının çok yüksek olmasına rağmen, onların kendilerini kamu mekânlarında ve yabancı insanlar arasında çok daha zarar görebilir hissettikleri”yle ilgilidir. Mary E. Mazey ve David Lee (1983) kadınların karşı karşıya oldukları çeşitli tehlikeler ve bunların türleri ile yer aldıkları çeşitli mekânlar üzerinde dururken ayrıntılı örnekler ve bilgiler veriyorlar. Aslında ilk kez Valentine (1989; 1992) kadınların şiddetle ilgili korkularına mekânsal olarak değinmişti. Claire Hutchings (1994) de “*Tasarım yoluyla korku yaratmak*” adlı ilginç yazısında, kırsal alanlardaki koruluk vb. yerlerde de olmakla birlikte, özellikle şehrsel alanlardaki kötü ve yanlış planlamalar nedeniyle insanların bazı mekânlardan (yeraltı geçitleri, bazı otoparklar, boş şehir merkezleri, bazı binaların ve toplu konutların tasarımları vb.) korku duyduklarını ve bu korkunun kadınlar için daha da şiddetli olduğunu belirterek, İngiltere’deki mimar ve plancılarının insanların çevreyi “algılamak” şekillerine ve çeşitli önerilere dayanarak (doğal olarak hükümetin de desteğiyle) yeniden tasarıma gitme çabasında olduklarını, daha arzulanır bir çevre yaratılmasında coğrafyacılarla iş düş-

tüğünü de ekleyerek, değinmektedir. Mekânın fiziksel unsurlarına karşı kısmen bir tepki olarak beliren “*korku*”nun giderilmesi için yaşanılacak alanın doğru düzenlenmesiyle sağlanabileceği bir başka yazıda da ele alınmaktadır: Ostler (1994). Bu konu daha sonra da işlenmeye devam etmiş ve Pain (1997) de “*Kadınların korkularının coğrafyası*”nı konu olarak seçmiş: İngiliz şehrinde kadınların hangi mekânları “güvenli” hangilerini “korkulan” olarak algıladıklarını, hangi mekânların hangi yaşlarda ve hangi hayat tarzını sürdüren kadınlar arasında nasıl değerlendirildiğini ele alıyor ve buradan yola çıkılarak “suç” ve “*korku*” alanlarının haritalanabileceğini ileri sürüyor.

Toplumsal ve Demografik Özellikler

Beşeri coğrafyada nüfus artışı ya da göçler veya gıda üretimi gibi konular incelendiğinde genel bir tartışma eğilimi ağır basar. Bir ülkenin nüfus artışının yüksekliğinin onun geleceğiyle ya da kalkınma potansiyeliyle ilgili bir tehdit oluşturduğu belirtilmekle birlikte, ilgili veriler şöyle bir toplumsal kapsam içinde değerlendirmeye hiç tabi tutulmamıştır: O toplumda çocuk doğuran ve bunları yetiştiren, belki de ömür boyu anne ve anneannelerinin yaptığı gibi bir köye bağlı kalmış kadınlar kimdir? Bu kadınların kocaları ve erkek kardeşleri böyle bir sıkışmışlığın sıkıntısını çekmezler, çünkü onların şehirlere doğru yolları açıktır. Köyde doğmuş ve büyümüş kadın ve erkekler, aslında ayrı ayrı dünyalarda yaşamaktadırlar.

Göç konusunda da öyle: Hep toplam sayılardan söz edilir; yarım milyon Etiyopyalı ya da Rwandalı savaş yüzünden yer değiştirdi, bir milyon Sovyet Yahudisi İsrail ve A.B.D.’ne göç etti gibi. Bu sayıların arkasında cinslerle bağlantılı çok geniş bir farklılık vardır. Afrika mülteci kamplarında kadınlar ve kız çocuklar hayatta kalma savaşında daima en kötü durumda olanlardır. İsteğe bağlı göçlerde erkekler karar verme olgusunda egemen olmak isterler ve yeni yöneldikleri alanda çabucak ekonomik mekânlarını ve toplumsal ağlarını genişletirler. Kadınlar ise kendilerini daha farklı bir pozisyonda bulurlar; özellikle de göç eden aile içinde küçük çocuklar varsa. Burada da kadının ve erkeğin bakış açıları birbirinden çok değişiktir.

Modernleşme ve ekonomik kalkınmanın kadınlarla erkekler arasındaki eşitsizliği azalttığı kesindir. Fakat en gelişmiş bölgeler

olan Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'da bile henüz eşitlik kazanılamamıştır. Hâlâ ücret eşitsizliği vardır -kadınlar ve erkeklere eşit işe eşit ücret ödenmemekte; birçok konuda *eşitsizlik haritaları* çizilebilmektedir. Bununla birlikte, Batı'da ve diğer modernleşme süreci içindeki toplumlarda kadınlar yirminci yüzyıl boyunca, geleneksel toplumlarda bazen tahrip edici olan pozisyonlarına tam bir zıtlık oluşturan, büyük ilerlemeler kaydetmişlerdir. Zenginlik, refah ve ekonomik kalkınmanın her zaman otomatik olarak kadınların hak ve fırsatlarını iyileştiremeyeceğini en iyi Suudi Arabistan örneklendirmektedir. Bu petrol zengini, çok yüksek gelirli ülkede 1990 yılında kadınlara yasal olarak araba kullanma izni verilmemişti. Körfez Savaşı sırasında yabancı askerlerin, bu arada cip bile kullanan kadın askerlerin, Suudi Arabistan'a gelmeleriyle, bu ülkedeki, çoğu yabancı ülkelerde eğitim görmüş 30-40 Suudi kadın yasaları protesto etmek üzere ailelerinin arabalarını kullanarak caddelere çıkmıştı. Kampanyaları çok kısa ömürlü oldu ve çoğu tutuklandı ve kadınlara araba kullanma yasağı tekrar tescil edildi. Yirmibirinci yüzyılın eşiğinde, uluslararası ilişkileri de olan, önemli bir ülkede uygulanan bu ayırımcılık dünyanın bir coğrafi alanında kadınların statüsünü etkileyen diğer kısıtlamaların daha neler olabileceğini düşündürmektedir.

Ortalama Ömür ve Sağlık

Nüfus piramitlerine bakıldığında, kadınların belirli ülkelerde, özellikle yüksek yaş gruplarında erkeklerden fazla olduğu görülür. Günümüzde kadınlar, küresel ölçekte, erkeklerden ortalama olarak 4 yıl kadar fazla yaşamakta (64'e 68 yıl), fakat bu fazlalık mekânsal dağılım bakımından değişik görünümeler ortaya koymaktadır. Kadınların ortalama ömrünün en yüksek olduğu ülke (Japonya) ile en düşük olduğu ülke (Afganistan) arasındaki fark 38 yıldır. Ortalama ömür ülkelere göre çok farklılıklar göstermektedir. Örneğin Kanada'da ya da Avustralya'da doğan bir kız çocuğunun yaşama süresi beklentisi 81 yıl (hatta daha fazla) olabilirken, Uganda'da doğanındaki ancak 46 yıldır. Gelişmiş ülkelerde, ortalama ömür oldukça yükselmiş, hemen hepsinde kadınlar için 80 sınırını aşarken, erkekler için de 80'e yaklaşmıştır. Yalnızca Doğu Avrupa ve Rusya'da 1990'lı yılların sarsıntılı dönemi ortalama ömür üzerinde etkili olmuş ve bu sınırı oldukça düşürmüştür. Ortalama ömrün 67 olduğu Türkiye (erkekler için 64, kadın-

lar için 70), bu bakımdan Güney Amerika ülkelerine benzerlik göstermektedir.

Gelişmiş ülkelerde *kadın-erkek yaşam süresi farkı* 1950 ile 1990 arasında genişleyerek 5'den 7'ye çıkmıştır. Bu genişlemenin toplumsal-ekonomik ilerlemelerle bağlantılı tıbbi ve diğer avantajlar yanında, "*kadınların refahla bağlantılı zararlı alışkanlıklara daha az eğimli olmaları*"ndan da kaynaklandığı belirtilmektedir (de Blij 1996). Kadınların, örneğin sigara içme, aşırı yemek yeme ve içki içme, hızlı araba kullanma, yüksek stress düzeylerinden daha uzak oldukları anlaşılmaktadır. Ancak, ev ve işyerinin taleplerinin birbirleriyle rekabetinin yarattığı ve gittikçe artan stresin, çağdaş yaşam tarzlarının getirdiği değişimlerin de arttırıcı etkisiyle *kadın-erkek yaşam süresi farkının* azalacağı beklenmektedir.

1990'ların ortalarında dünyanın yaklaşık 200 ülkesinde, 6'sı hariç, kadınlar her yerde erkeklerden fazladır. Bu altı ülkeden üçünde (Hindistan, Nepal ve Malawi) kadınlar ve erkekler eşit ortalama ömre sahip; diğer üçünde de (Bangladeş, Bhutan ve Maldivler) erkekler kadınlardan birkaç yıl daha fazla yaşamaktadırlar. Birleşmiş Milletler verilerine göre kadınlar erkeklerden Afrika'da 3, Güney Amerika'da 6 ve Avrupa'da da 8 yıl daha uzun ömürlüdürler. Kadınların erkeklerle eşit ya da onlardan daha kısa ömürlü oldukları, adı geçen, altı ülkenin de bir tek coğrafi alemde, Güney Asya'da yer aldığına dikkat çekelim. Buralarda yaşam, kadınlar için özellikle güçtür ve diğer ülkelerdeki hemcinslerine göre olan ömür kısalığı ve erkeklerle fark olmaması bu güçlüğü yansıtmaktadır. Gerçekten de, kadın nüfusu olumsuz etkileyen bir duruma özellikle Hindistan'da rastlanır: Bu ülkede kız çocukları için ailelerin ödedikleri, parasal ya da mal olarak, drahoma ailelerin kız bebek istememelerinin bir neden olmaktadır. Bazı kocalar ise drahomayı bir kazanç kapısı olarak görmekte; eğer vaat edilen para ya da mal (bu mal eskiden yalnızca arazi ve mücevherdi; şimdi TV seti ya da buzdolabı da olabiliyor) evlilikten hemen sonra teslim edilmezse, kadın (gelin) intihar yoluyla yaşamına son verecek ya da kocayı bir başka drahoma bulması için özgür bırakacak kadar dövülmektedir. Bazen de kadın üzerine benzin dökülerek yakılmaktadır. Genellikle "*mutfak kazası*" olarak adlandırılan ölümler pratikte "*drahoma ölümü*" ya da "*gelin yakılması*" olarak bilinir. Hindistan'ın bazı kesimlerinde genç kadınlar arasında "*kaza yanmaları*" yoluyla ölümler, en geri kalmış ülkelerde-

kilerden bile 10 misli fazladır (Nelson ve diğ. 1995). Bununla birlikte, Hindistan'ın kuzeyi ile güneyi arasında da bölgesel farklılıklar gözlenir: Güneyde cinsiyet oranı daha dengelidir; daha az kız çocuk ölmektedir ve kadının toplumsal statüsü kuzeydekilere göre daha yüksektir. Örneğin Kerala'da geleneksel anaerkil aile türü kadına evlilik konusunda da daha fazla özgürlük vermiştir.

Aslında her kültürde erkekler kendilerinden daha genç kadınlarla evlenmek eğilimindedirler ki böylece kadınların kocalarına göre daha fazla yaşayacakları, hatta bunun bazen 10 yılın üzerinde olacağı beklenir. Ancak, kadınlar lehine gibi görünen bu durum, dul kadınların çoğu kez daha az olanakla, daha fazla eşitsizliklerle karşılaşacağı düşünüldüğünde, avantaj olmaktan çıkmaktadır. Ailelerinin yaşamını sürdürmek için kendi yaşamlarını harcayan yüz milyonlarca kadın, kaybettiği kocasının maaşından yeterli pay alamadan, devletten, çocuklarından, biriktirdiklerinden yararlanamadan, yoksulluk içinde yalnız başına ölmektedir.

Ortalama ömürle ilgili veriler aslında yaşam kalitesi hakkında hiç bir bilgi vermezler. Yaşamları boyunca kadınların sorunları ve kaygıları erkeklerinkinden çok daha farklıdır. Özellikle yoksul ülkelerde hamilelik ve doğumlar kadınları yüksek sağlık riskiyle karşı karşıya getirmektedirler. Bu riskin gelişmemiş ülkelerde gelişmiş ülke kadınlarınınkinden 80-600 kez daha fazla olduğu Birleşmiş Milletler tarafından bildirilmektedir. Bu bakımdan, bazı Afrika ve Güney Asya ülkelerinde yaşayan kadınlar 100,000 doğuma karşılık yaklaşık 1800'e (Sierra Leone) kadar varabilen anne ölümüyle en fazla sıkıntı çekenlerdir. Somali, Gine ve Bhutan'da bu oran 1600, Moritanya ve Nepal'de 1500, Afganistan ve Yemen'de 1400 ve Uganda, Nijer, Senegal, Mali ve Çad'da 1200 olarak en yüksek değerlere ulaşmaktadır. Dünya ortalamasının 430 (Türkiye 180) olduğu akıld tutularak, küresel bölgelere göre değerlerin daha düşük olduğu görülmektedir: Gelişmiş sanayi ülkeleri için 100,000 doğumda ortalama 13 olan kadın ölümleri (ülke düzeyinde birçok yerde 100,000 doğumda 5'den bile azdır), Latin Amerika ve Karayipler'de 190, Doğu Asya ve Pasifik'te 210, Orta-doğu ve Kuzey Afrika'da 320, yani dünya ortalamasının altında; buna karşılık Güney Asya'da 610 ve Sahra-altı Afrika'da ise ortalama 980'dir (UNICEF 1998a). Yetersiz tıbbi hizmetler, hamilelik

sayısının aşırı fazla olması ve kötü beslenme dünyanın yoksul ülkelerindeki anne ölümlerinin başta gelen nedenleri arasındadır.

Daha önce de değinildiği gibi, ortalama ömür ve anne ölümleri hakkındaki veriler kadınların yaşam kaliteleri hakkında hiçbir şey anlatamamaktadırlar. Ancak çocuk ölümleriyle ilgili istatistiklerden bazı ipuçları çıkarmak mümkün olabilmektedir. Örneğin 2-5 yaş grubunda kızlar arasında ölüm oranları çok daha yüksektir. 1980'lerde Pakistan'da erkek çocukların ölüm oranı binde 37 iken, kız çocuklarınki 54'den fazlaydı. Bangladeş'te **cinsiyet açığı** yaklaşık 11 idi. Bu durum kız çocuklar ile erkek çocuklar arasında yapılan ayrımcılığı yansıtmaktadır -üstelik de Güney Asya'da olduğu kadar Karayipler'de de, Güney Amerika'da da izlenmektedir. Kız çocukları aileye büyük katkıda bulundukları halde (Afrika ve Asya'da günde yedi saatten çok çalışmaktadırlar), birçok toplum onları bir yük olarak görmektedir. Çocuk olarak ayırımı tabi tutulmakta ve erkenden evlendirilmekte; ek olarak da bazı toplumlarda erkenden çocuk sahibi olmaları da beklenmektedir. Moritanya'da kız çocukların yüzde 39'u 15 yaşına kadar evlendirilmekte ve bunların yüzde 15'i de bu yaşa kadar çocuk sahibi olmaktadır. Bangladeş'te 15 yaşına kadar kızların yüzde 73'ü evlenmiş, yüzde 21'i ise en az bir çocuk sahibi bile olmuş bulunmaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerde kadınlar erkeklerden daha kötü, kız çocuklar daha da kötü beslenmektedirler. Dünya Sağlık Örgütü (WHO) ve UNICEF raporları yetersiz beslenmenin sonucu olan *aneminin* bu bölgelerdeki kadınların çoğunu, Afrika, Güney ve Güneybatı Asya'daki hamile kadınların (bu dönemlerinde erkeklerin üç misli demire ihtiyaçları vardır) üçte ikisini olumsuz etkilediğini belirtmektedir. Birçok geleneksel toplumda yemeği ilk önce erkeklerin yemesi ve yiyeceğin daha fazlasını tüketmesi gelenek halindedir; böylece ancak geriye kalanlar (belki de daha az besleyici kısımlar) kadınlar ve çocuklar arasında paylaşılır. Yine geleneklere göre kadınlar erkek çocukları kızlardan üstün tuttuklarından, yemek işinde kız çocuklar iki misli dezavantaja sahip görünmektedirler.

Bangladeş: Bir gecekondu evinde ayrımcılık

1984'de 40 yaşlarında Hindu bir dul olan Mina, 12, 10, 7 yaşlarındaki ve 27 aylık dört çocuğuyla Bangladeş'in Khulna kasabasında yaşıyordu. Son on yıldır mide ülseri vardı; fakat tedaviye

gücü yetmiyordu. Vücut Kütle İndisi (boy ile ağırlığın orantısını veren BMI-Body Mass Index) 12.4 idi. Bu indis yetişkinlerde zayıflığı ölçer ve 20'den az olması da yetersiz beslenme ve yüksek bir ölüm olasılığına işaret eder. Mina'nın 12 yaşındaki oğlu olması gereken boy uzunluğu-kilo oranının yüzde 96'sına erişmişken, üç kızı ancak yüzde 64 ile 75 arasındakine ulaşabilmişlerdi -yüzde 80'in altındaki oranlar ikinci ve üçüncü derecede kötü beslenmeyi gösterirler. 1985 başında üç kız yetersiz beslenme ve üst solunum yolları rahatsızlığı, bağırsak kurtları ve A, B ve C vitamini eksikliğinden doğan rahatsızlık teşhisiyle bir beslenme rehabilitasyon merkezine götürülmüşlerdi.

Mina haftada 91 saat hizmetçi olarak çalışırken, oğlu da haftada 35 saat ekmek satıcısı olarak çalışıyordu. Oğul, hane halkı arasında yetersiz beslenmeyen tek kişi olmak yanında, aynı zamanda da mahalle okuluna gidebilen tek çocuktur. Ailenin toplam geliri, aynı büyüklükte bir gecekondu ailesinin ortalama gelirinin ancak dörtte biri kadardı (aylık 11£).

Mina ve çocukları bu eyalete ataerkil toplumsal sistemin zorlamaları yüzünden gelmişlerdi. Bu sistem Mina'nın ekonomik kaderini önce babasına, sonra kocasına ve sonra da patronuna bağlamıştı. Babası aile anlaşmazlıkları yüzünden arazi üzerindeki haklarını elde edemedi, bir süre akıl hastalığı geçirdikten sonra, Mina 2 yaşındayken şehire göç etmek zorunda kalmıştı. Küçük yaştan itibaren Mina hizmetçi olarak çalışarak ailesine destek olmuştur. 12 yaşına geldiğinde kendisinden 15 yaş büyük uzaktan akrabası bir kuzeniyle evlendirildi. Kocasının arazisi vardı ve çanak-çömlek imalinde ustaydı. Fakat Bağımsızlık Savaşı sırasında, başka birçokları gibi, her şeyini kaybetti ve Hindistan'da bir mülteci kampına sığındı. 1972'de Bangladeş'e geri döndüklerinde kendilerini bir yaşama ortamından yoksun buldular ve Khulna'ya, Mina'nın ailesiyle birlikte gecekonduya yaşamaya gittiler. 1979'da kocası tüberküloz oldu ve dinsel nedenlerle tedaviyi reddettiği gibi, Mina'nın çocuklar için tedavi olanağı sağlamasına da engel oldu. Biri kız, diğeri erkek iki çocukları daha doğduklarının ilk ayında ölmüşlerdi. 1981'de babası bir trafik kazasında öldü; 1984'de de kocasını kaybetti. Fakat, kocası ömrünün son birkaç ayında akrabalarının ısrarıyla üfürükçülerden, bitkilerden şifa gelecek umuduyla dünyanın parasını harcamak zorunda kalmıştı.

Kocasının hastalığı süresince ve daha sonra Mina hem ev sahibi hem de işveren olan patronuna tamamen bağımlı hale gelmişti. Ev hizmetleri için patron Mina'ya geçerli ücretin yalnızca yüzde 50'sini ödemiş fakat dizanteri olduğunda onu hastanede

tedavi ettirmiş ve arada sırada çocuklara yiyecek vermişti. Patronun yardımı olmaksızın aile hayatta kalamazdı ve Mina bunun farkında olarak onun korumasını kabul etmişti. Mina, oğlunu ise hayatta kalma mücadelesinin en kötü etkilerinden korumaya çalışmıştı; çünkü biliyordu ki oğlunun başarısı aile için bir iyileşme umudu olacaktı (Pryer 1987).

Bütün bu koşullar altında esas şaşırtıcı olan, kadınların ortalama ömürlerinin -gelişmekte olan ülkelerde bile- erkeklerinkinden uzun olmasıdır. Bazılarına göre bunun nedeni genetik olarak erkeklerden daha düşük ölümcüllüğe programlanmış, böylece de doğuştan daha güçlü olmalarıdır. Ancak bu farklılık da her yerde aynı özellikleri göstermez ve kadınların çalıştıkları ve doğum yaptıkları kültürel-ekonomik çevredeki mekânsal varyasyonlardan son derece etkilenir. Burada da cinsiyet farklılıklarının zaman ve mekâna göre nasıl ve niçin değiştiğini incelemek üzere demograflar kadar coğrafyacılar da görev düşmektedir.

Kız Çocuk Ölümleri

Kadınlar erkeklerden daha uzun yaşayabilirler ve üst yaş gruplarında da sayıları erkeklerden fazla olabilir; fakat yaşamın ilk devrelerindeki durum başka türdür. Ekim 1990'da UNICEF *The Lesser Child: The Girl in India* başlığı altında rahatsız edici bir rapor yayınlamıştı. Buna göre Hindistan'da her yıl ölen kız çocuklarının sayısı erkeklerinkinden 300,000 daha fazlaydı -birçoğu da cinsiyet belirleme testinden sonra daha doğma olanağı bile bulamamıştı. Sonuç olarak, Hindistan'da kadınların erkeklere oranı erkeklerin lehine büyümeye başlamıştır. Yirminci yüzyıl boyunca kadın erkek farkı bin erkeğe 970 kadından 930 kadına düşmüştür. Haryana'da 1993'de bu oran bin erkeğe 873 kadına kadar düşmüştü ki bu da ancak savaşın tahrip ettiği toplumlarda görülebilen bir orandı. 1994'de Birleşmiş Milletler Hindistan'da her 100 bekar kadına karşılık 133 bekar erkek olduğunu rapor ediyordu.

Yine UNICEF'e göre binlerce kız çocuk hâlâ öldürülmeye devam etmektedir. Kız çocuklar zehirli meyveler yedirilerek, hemen doğumun ardından boğularak, yiyecek verilmeyerek ve başka "geleneksel" denilen yollarla öldürülmektedirler. Fakat doğum öncesi cinsiyet tayin tekniklerinin -*ultrasound* ve *amniyosentez*-şimdi Hindistan'da görülen dengesizliğe çok daha önceden katkıda bulunmaya başladığı anlaşılmaktadır. 1994'de Hindistan'da

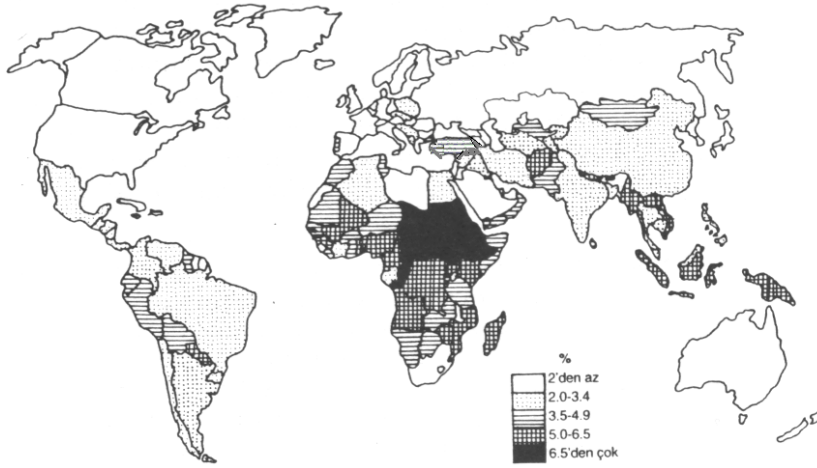
bu tekniklerin yalnızca cinsiyet tayini için kullanılması yasaklandıysa da, erkek çocuğun ailenin devamını sağlayacağı, Hindu geleneğine göre babanın ölümü halinde cenaze ateşini yakacağı için ve belki de en önemlisi erkek çocuğun evlenme halinde eline geçecek *drahoma* için baba tarafından istenmesi nedeniyle önüne geçilememiştir -hatta bu işle ilgili klinikler yeraltına girmişlerdir. Yasaların kitaplarda kalması yüzünden, doğal olarak, ihtiyaç duyulan şey Hint toplumunda kadının durumuna ilişkin kültürel geleneklerde meydana gelebilecek bir değişimdir; çünkü yasaklar kız çocuk ölümlerinin bilinçsizce daha da artmasına yol açmaktadırlar.

Hindistan'daki durum bu kadar kötü olduğu halde, erkek çocuk tercihi ve kız çocukların elenmesi hususunda Hindistan hiç de yalnız değildir. Çin de, tek çocuk siyasetini kabul ettiğinde, evli çiftlerin istedikleri tek çocuk ezici bir çoğunlukla erkek olmuştur. Bu siyaset, nüfus artış oranını kısa süre içinde düşürmek amacıyla belirlenmekle birlikte, kadın-erkek dengesini aşırı derecede bozmuştur. Çin hükümetinin 1995'de yayınladığı rakamlara göre Çinlilerin büyük kısmı 30 yaşına kadar evlenmiş olmakla birlikte, otuzlu yaşlarında oldukları halde hâlâ bekar kalan 10 milyondan fazla insan bulunmaktaydı ve bu yaş grubunda erkekler kadınları 10'a 1 oranında geçmişlerdi. Halen Çin'in dengesi bozulmuş nüfus piramidi, Harm de Blij'in deyiimiyle "*tarihten intikamını almakta*"dır. Kendisine eş bulamayacak erkeklerin sayısı 21. yüzyılın ilk on yılında iki, hatta üç misline çıkacaktır. Çinli nüfus uzmanları bunun birçok karmaşık toplumsal sorunlar yaratacağı konusunda uyarıda bulunmaktadırlar.

Hindistan ile Çin arasında kalkınma sorunları bakımından bir mekânsal-ekonomik farklılık vardır. Hindistan'da kız çocuk ölümleri özellikle uzak kırsal alanlarda, toplumun en yoksul kesimi arasında en fazladır. Çin'de de kız çocuk ölümleri uzun zamandan beri yoksul ve uzak alanlarda vuku bulurken, tek çocuk siyaseti en etkili biçimde şehirsiz alanlarda ve yakınlarında uygulanabilmekte, kontrol edilebilmektedir. Bu yüzden de kız çocuk ölümlerindeki en fazla artış Çin'in en gelişmiş kesimlerinde, evlilik için kızların en az bulunduğu yerlerde gözlenmektedir. Yönetici kadroların da daha çok erkeklerden oluşması, Hindistan, Çin, Güney Kore gibi ülkelerde devletin aldığı önlemlerin uygulanmasının kontrolünü de güçleştirmektedir.

Doğurganlık ve Başka Demografik Özellikler

“Kadın sağlığı”yla ilgili sorunlar üzerine yapılan coğrafi çalışmaların çoğu, genel olarak sağlık hizmetleri, hastalıklar ve ölüm nedenleri gibi genel konular üzerine olmaktan çok, kadının doğurganlık yönü üzerine toplanmıştır. Bu konuda yayınlanan çok sayıda coğrafi çalışmadan ikisi Avrupa’da azalan doğurganlıkla ilgilidir: Deborah Sporton (1993) “*Doğurganlık: Dünyadaki en düşük düzey*” adlı yazısında Avrupa’da azalan doğumlara ve bunun sonucunda ortaya çıkan nüfus azalmalarına bakarken, Jacqueline Hecht ve Henri Leridon (1993) da “*Doğurganlık siyasetleri: Stürlü etki*” adlı yazısıyla bu tür siyasetlerin, teşvikler de eklendiği halde, Avrupa gibi dünyanın en gelişmiş bölgelerinden birinde işe yaramadığı üzerinde duruyor. Daha çok “aile planlaması” konusunda yoğunlaşan çalışmalardan “*Kim kimin ailesini planlıyor?*” (Sykes 1994) başlığını taşıyan bir yazıda BM’in Kahire Konferansı’nda değinilen konular arasında yer alan “aile planlaması”nın özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki sorunlarını ve buna karşı tepkileri (özellikle feministlerin ilk başlarda destekledikleri bu eylemi, hükümetlerin kendi siyasal amaçları için kullandıkları fikrine kapılıp daha sonra reddetmeleri gibi) ele almaktadır.

Şekil 2: Doğurganlığın dünya ülkelerinde gösterdiği dağılış kalıbı.

Yüksek doğurganlık oranı ile sanayileşmemiş ve şehirleşmemiş, tarımın egemen olduğu toplumlar arasında açık bir ilişki vardır. Bu gibi ülkelerde sürdürülen geçim türü tarımda çok çocuk, toprağı işleyecek ve yaşlılara bakacak çok el demek olduğundan, doğum oranları yüksek düzeydedir. Bölge ve ülke ölçeğinde bakıldığında, en yüksek doğurganlığın Afrika, Asya ve Latin Amerika'nın tropikal ve subtropikal alanlarındaki ülkelerde meydana geldiği görülmektedir. Belli başlı dünya bölgeleri arasında, 1995'de, ekonomik düzeyi en düşük olan Afrika kıtası en yüksek orana sahipti (binde 41); onu Latin Amerika (26) ve Asya (24) izlerken, Avrupa da en düşük oranı veriyordu (11). Afrika'nın belli başlı ülkelerinden yalnızca Tunus (25) dünya ortalamasına yakını; buna karşılık, diğerlerinin hepsi dünya ortalamasının çok üstünde kalıyorlardı, Kenya, Angola, Fildişi Sahili, Mali, Nijer, Somali ve Uganda'da doğum oranları binde 50'nin de üzerinde gerçekleşmişti. Asya'da Afganistan'da binde 50 olan söz konusu oran, kıtanın güney ve güneydoğusundaki birçok ülke ve Latin Amerika'nın orta ve kuzeyindeki ülkelerde dünya ortalamasının çok üzerinde kalmışlardı. Buna karşılık, Brezilya (25), Arjantin (21), Kolombiya (24), Türkiye (23) ve Tayland (20) gibi az gelişmişlikten gelişmişliğe doğru geçiş halinde olanlar ham doğum oranlarında da geçiş halinde, orta bir değer vermektedirler. Halen dünyada en düşük doğurganlık ve ham doğum oranına sahip ülkeler ise, sanayileşmiş-şehirleşmiş ülkelerdir. A.B.D., Kanada, Avrupa ülkelerinin tümü (Arnavutluk ve Makedonya dışında), Rusya, Güney Kore, Japonya, Taiwan, Hong Kong ve Avustralya 1995'de binde 15'in altında ham doğum oranlarına sahip bulunuyorlardı.

Cinsiyet oranının coğrafyası

Kadınların erkeklerden daha fazla oldukları yerleri belirlemek üzere yapılacak bir analiz "*cinsiyet oranının coğrafyası*" demektir. Coğrafyacıların çok kullandıkları bir kriter olan "cinsiyet oranı" bir yerdeki 100 kadına düşen erkek sayısıdır. 100'den büyük sayılar yüksek bir cinsiyet oranını gösterirler; yani erkeklerin kadınlardan daha fazla olduğunu; 100'den düşük olanlar da kadınların istatistiksel olarak egemen durumda olduklarını. Bu oran doğumlarda oldukça yüksektir, yaklaşık 105 erkeğe karşılık 100 kız çocuk doğmaktadır. Kadın oranı ise hayatta kalma bakımından yüksektir ve cinsiyet oranı 4 yaş dolayında dengelenir. Yaşlılar arasında ise düşüktür; çünkü kadınlar erkeklerden daha

uzun yaşarlar. Tüm yaş grupları göz önüne alındığında dünya ortalaması hemen hemen dengededir. Dengesiz bir cinsiyet oranı birçok faktörün bir yansımasıdır. Beş yaşın altındaki nüfusun büyük bir orana sahip olduğu yerlerde cinsiyet oranı yüksektir. Göçler bir yerin cinsiyet oranında dengesizlik yaratarak etkili olurken, savaşlar da kadınlardan çok erkekleri öldürerek, aynı şekilde dengesizlik yaratırlar. 19uncu yüzyılda Amerikan Batısı'nın cinsiyet oranı çok yüksekti. Dengesiz cinsiyet oranına en ekstrem örneklerden birisi olarak Kaliforniya'nın 1850'lerdeki altına hücum dönemi sırasındaki cinsiyet oranı verilmektedir: Erkekler kadınların 12 mislinden fazla, yani cinsiyet oranı 1228 idi (Mazey ve Lee 1983).

Kırsal-şehirsel ayrımları da genellikle önemlidir. Bununla birlikte, bazı toplumlarda şehirler erkek nüfus ağırlıklı olurken, bazılarında tam tersi olabilmektedir. Örneğin, A.B.D.'nde şehirler genel olarak düşük ücret ödeyen fabrikalara işçi olarak ve bürolardaki memur şeklindeki işlerde çalışmak üzere kadınları daha çok çekmişlerdir. Bu nedenle, Amerikan şehirsel toplumlarının cinsiyet oranı ülke ortalamasından daha düşüktür -toplam cinsiyet oranı 93.2, merkezi şehirlerde 88.8 (kadın memur sayısının fazla olduğu başkent Washington 86.2 ile en düşük orana sahip şehirdir) iken kırsal alanlarda 106.4'dür. Gelişmekte olan bölge ya da ülkelerin önemli bir bölümünde ise iş olanakları elde etmek için şehirlere daha çok erkekler göç etmekte, kadınlar kırsal tarım faaliyetleriyle uğraşmak üzere kalmaktadırlar. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de zor, çetin çevre koşulları (kutup, çöl, yüksek dağlar) çok yüksek cinsiyet oranlarına sahiptirler. Örneğin Kuzey Amerika'nın kutba yakın kesimlerinde, Alaska, Yukon, Kuzeybatı Toprakları'nda ezici bir şekilde erkek nüfus egemendir. Bu da madencilik, ormancılık, askerlik gibi hizmetlerdeki cinsiyet seçiciliğinden kaynaklanmaktadır. Benzer şekilde Grönland'ın, Güney Amerika'nın güney ucundaki Falkland Adaları'nın, Norveç egemenliğindeki Kuzey Kutup Dairesi'ne yakın Svalbard Adaları'nın da cinsiyet oranı çok yüksektir (287). Yüksek cinsiyet oranları bazı gelişmekte olan ülkelerde de görülür: Pakistan (113), Angola (109), Hindistan ve Çin (107) gibi. Doğum oranlarının yüksek olduğu bu tür ülkelerde genç nüfus oranı çok yüksektir ve bu da erkek egemenliğine doğru bir dengesizliğe yol açmaktadır. O kadar ki, yukarıda yazı içinde de belirtildiği gibi, Hindistan'da artık 93 kadına 100 erkek (hatta Haryana'da 83 kadına 100 erkek) düşer duruma gelinmiştir. Böyle bir durum, aynı zamanda, kadınlara karşı ayrımcılığın da yüksek olduğunun belirtisidir (kız çocuk doğumlarının engellenmesi, ka-

dın ölüm oranlarının daha yüksek olmasına yol açacak koşulların bulunması gibi). II.Dünya Savaşı'nın kötü etkilediği alanlarda ise cinsiyet oranı dikkat çeker biçimde düşüktür. Örneğin Ukrayna dünyada en düşük cinsiyet oranına sahip ülkelerden birisidir. Almanya, Avusturya, Beyaz Rusya ve Rusya'nın kendisi de düşük oranlara sahiptirler. Ancak, Rusya'daki durum kadınların çocuk sahibi olmak istememelerine de bağlanmaktadır. A.B.D. de oldukça düşük bir cinsiyet oranına sahip olmakla birlikte, bu savaş sonucu değil, yaşlanan nüfusun etkisi sonucu ortaya çıkan bir orandır (Tümertekin ve Özgüç 1997).

Kadınlara ait birçok konuda olduğu gibi, sağlık ve tıbbi kolaylıklara erişimleri konusunda da çalışmalar yapılmıştır (örneğin "kürtaj"la ilgili çok sayıdaki coğrafi çalışmaya en son örnek: Patricia Gober 1994). Dünyada kadın sağlığının tartışılmasında Kathleen Newland (1979): *"Bir kadın olarak doğmak farklı yerlerde farklı şeyler ifade etmektedir"* diyerek bu farklılığın kadınlara çeşitli hizmetlere ulaşmak bakımından yarattığı sorunları vurgulamaktadır.

Foto 4: Nijerya'da doktor kuyruğunda bekleyen çocuklu kadınlar.

Kadınların kendi özel sağlık hizmetleriyle ilgili olarak en çok bunlara erişim-ulaşım ve dağılım açısından durumları coğrafi olarak incelenmiş ve çeşitli ilişkiler kurulmuştur. Örneğin Nijerya'da da-

ha iyi eğitim görmüş ve modern yaşam koşulları içindeki kadınların, mesafe ne olursa olsun, gerek kendi sağlıkları gerekse çocuklarının için, yoğun kullanım yüzünden uzun süre beklemek zorunda kaldıkları halde, Batı tarzı kliniklere gittikleri belirlenirken, Çin'de de kadınların sağlıklarının düzeltilmesi ve sağlık hizmetlerindeki istihdamlarının, anne olmak yanında, üretici işçi olmalarının da bir fonksiyonu olarak görüldüğü belirtilmektedir (Thurshen 1978). Benzeri birçok çalışmaya rağmen, kadınların genel sağlık sorunları üzerinde duran ya da kalkınmakta olan ülkelerde kötü beslenme ve batı dünyasında da akıl hastalıkları gibi önemli sağlık konularını inceleyen coğrafi çalışmaların sayısı oldukça azdır. Bunlar arasında Uyanga'nın (1978) ve Pryer'in (1987) beslenme ile doğurganlık arasındaki ilişkiye değinen çalışmaları örnek olarak verilebilir.

Kadınlarda "suçluluk"la ilgili çalışmaların sayısının da oldukça az olduğu görülmektedir. Genellikle önemli miktarlara varmayan suçlulukla ilgili çalışmalardan kadınlarla ilgili olan birisi George F.Rengert ve Janice J.Monk (1982) tarafından yapılmıştır ve "Toplumsal değişime coğrafi bakış açısı: Suç işleyen kadınlar" başlığını taşımaktadır. Burada varılan sonuçlardan birisi, A.B.D.'nde toplam kadın suçluluğunun erkeklere göre daha düşük düzeyde olduğu, fakat onlarınkine paralel olarak gittikçe artış gösterdiği, kadın haklarının erkeklerle daha fazla eşitlenmesinin kadın suçluluğunu azaltacak bir etki yaptığına ilişkin olarak ise bir delil elde edilemediğidir. İlginç bir husus da, kadınların erkeklere göre daha sınırlı mekânlar içinde çalıştıkları ya da yaşadıkları fikrinin kadınların suçluluğunda da geçerli olmasıdır: Yani, suçu genellikle evlerine daha yakın mekânda gerçekleştirmeleri -başka bir deyişle aynı tür suça azmettiklerinde erkeklerle aynı tür mekânsal davranışı göstermemeleridir.

Sanayi-öncesi toplumlarda ve günümüzün Üçüncü Dünya ülkelerinde kadınların ekonomik üretimle -tarım, ticaret ya da ev imalatı- ilgileri daha esnek bir çalışma programına göre olmakta ya da bu faaliyet evde sürdürülebilmektedir. Böylece çocukların bakımı da işle birlikte yürütülebilmektedir. Örneğin çocuk ve anne ölümlerinin çok büyük ölçüde azaltıldığı Çin'de kolektif olarak işletilen çocuk bakım merkezleri kadınların çocuklarıyla birlikte çalışmalarını son derece kolaylaştırmaktadır. Sanayi toplumlarında geçildiğinde, bu sorun kadınların çocuk bakımı için bir alter-

natif olmaması durumunda işten ayrılmalarına yol açmaktadır - en azından çocuk bakımının toplumsal olarak kadınların sorumluluğu olduğu kabul edildikçe, bu böyle olacaktır. Hatta, gelişmiş ülkelerden bazılarında kadın ile erkek doğum izni ya da çocuk bakım izni almada, *part-time* çalışma talep edebilmede eşit haklara sahip oldukları halde, örneğin Fransa ve Almanya'da "*ev erkeği*" olmak ya da hasta çocuğuna bakmak üzere izin başvurularına ender olarak bile zor rastlanmaktadır. Bu yalnızca toplumsal baskıların değil, Fagnani'ye göre (1996), erkeklerin aile sorunlarını iş yaşamlarına karıştırmama isteklerinin de bir sonucudur.

Birkaç neslin bir arada yaşadığı kalabalık aile tipinin ortadan kalkarak tek ebeveynli aile türüne inilmesi ve kadının ev dışındaki işi ile ilgili fikirlerdeki değişimler yüzünden çocuk bakımı kurumlarına *erişebilirlik*, kadının iş tercihi ve kararları üzerinde önemli bir etki yapabilmesi yüzünden, coğrafi incelemelere konu olmaktadır. Uygun bir çözüm bulunamadığında, kadın ya *part time* işlerde çalışmakta ya da eve yakın olanları tercih etmektedir ki bunlar da tam zamanlı işlere göre daha aşağı düzeyde, deney ve kaliteyle orantılı olmayan işler olabilmektedirler. Özellikle dezavantajlı durumda olanlar ise ekonomik açıdan daha zor durumda olan tek ebeveynli aileler ya da başka bir deyişle annenin aile reisi olduğu ailelerdir. Bu kadınlar iki ebeveynin birden yükünü tek bir kişinin üstlenmesi zorunluluğuyla karşı karşıyadırlar.

Risa Palm ve Allen Pred (1978) A.B.D.'nde kadınların, özellikle de yalnız ve çocuklu kadınların durumuna, onların zamanlarının işlerine ve erişecekleri yere göre dağılışına "*zaman-coğrafya*" açısından bakmışlardır. *Zaman-coğrafya* kavram ve analiz yöntemleri bu konudaki sorunların bazılarını açıklığa kavuşturabilmektedir (Martensson 1977; Tivers 1977; Palm ve Pred 1978; Monk ve Rengert 1982). Janice Monk ve Arlene Rengert de günlük çocuk bakım kurumlarının gerekliliği ve bunların yer seçimini etkileyen önemli faktörleri ele alıp, *zaman-coğrafya* açısından mekân tercihi üzerinde durduktan sonra bir üniversite şehri olan Champaign-Urbana'yı uygulama alanı olarak seçmişlerdir. Günlük çocuk bakım merkezlerinin (kreş, çocuk yuvası vb.) büyük şehirsiz alanlardaki durumu başka önemli çalışmalarda da ele alınmıştır: Brown ve diğerlerinin (1972) Columbus'da (Ohio), Freestone'un (1977) Sydney'de (Avustralya) ve Rose ve Chicoine'nin (1991) Montréal'deki çalışmalarında olduğu gibi.

Eğitim

Dünya nüfusunun kabaca %52'sini, yani "çoğunluğu"nu oluşturan kadınlardan ilk bakışta bir "azınlık" olarak söz edilemeyeceği düşünülürse de, birçok yazar özellikle Üçüncü Dünya ülkelerinde çeşitli olanaklara erişebilirlikleri erkeklere göre çok daha sınırlı olan kadınları "*dünyanın en büyük azınlığı*" olarak nitelemektedir (örneğin Evans'ın "*Asya'da ve Sahra'nın kenarındaki ülkelerde kadınlar*"a kısa bir bakış yapan yazısı *The Geographical Magazine*'in "*Minorities' Rights-Azınlık Hakları*" bölümünde yayınlanmıştır; 1990). Gerçekten de, dünyanın bu en büyük azınlığı diğer birçok toplumsal hizmetlere olduğu gibi, *eğitim* olanaklarına da çok daha zor erişebilmektedir. Dünya çapında, tüm çabalara rağmen, hâlâ erkeklerin yarısına yakın kadın okuryazar değildir; Ortadoğu'da, Asya ve Afrika'da çok büyük eğitim eşitsizlikleri bulunmaktadır. Genel olarak artık kızlar da annelerinden çok daha fazla okula gitme şansına sahip bulunuyorlarsa da, eğitime erişme, eğitim düzeyini arttırma ve elde edilebilir eğitimin niteliği bakımından cinsler arasındaki farklılık hâlâ sürmektedir. Ayrıca, gelişmekte olan ülkelerde aileler bütün çocukların okumasından yana olsalar da, bazen hayatından bezmiş, aşırı yüklenmiş anneler kız çocukların okula gitmeyip evde kendilerine yardım etmesini de tercih edebilmektedirler.

Coğrafyacılar, eğitim sorunu üzerinde durmakla birlikte, yakın zamanlara kadar kadın-erkek farklılığını pek ele almamışlardı. Fakat artık bu farklılıklar daha çok sayıda çalışmaya konu olmakta ve bu çalışmalar coğrafi araştırmalara yeni ufuklar açmaktadır. Örneğin, Backler'ın (1977) A.B.D. için yaptığı bir araştırmada 1940-1970 yılları arasında kadın ve erkeklerin eğitim düzeylerinde değişimler olduğunu ortaya koymaktadır: Bu çalışmada 1940-1960 arasında dört yıllık yüksek eğitim programlarını tamamlayan kadınların sayısının erkeklerden çok daha fazla olduğu halde, 1960'lardan sonra bu oranın beyaz nüfusta tamamen tersine döndüğü, fakat siyah nüfus arasında dalgalanmalar olduğu sonucuna varılmıştı. Monk (1980) ise, Avustralya'yla ilgili verileri analiz ederken, metropoliten alanlarda erkeklerin temelde kadınlardan daha iyi eğitildiklerini, fakat kırsal alanlarda kadın ile erkek arasında çok az olmakla birlikte, farklılık bulunduğunu; orta öğretimden sonra ise hem metropoliten hem de kırsal alanlarda kadının, metropoliten alanlarda daha da fazla ol-

mak üzere, büyük ölçüde dezavantajlı durumda bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca, kırsal alandaki kadınlar hükümet politikaları yüzünden de dezavantajlıydılar: Örneğin, yalnızca erkek çocuklara açık yatılı okulların varlığı, yakın zamanlara kadar kadınların tarım kolejlerine alınmaması gibi. Bununla birlikte, kırsal alandaki kadınlar, özellikle de evli olanlar, mektupla eğitime ve *part-time* kurslara erkeklerden kat kat daha çok başvuruda bulunmaktaydılar. Eğitimle ilgili bir başka sorun da Suudi Arabistan gibi zengin fakat tutucu ülkelerde yaşanan türdendir. Bu ülkede krallığın petrolün sağladığı refahı nedeniyle kadınların eğitiminde büyük bir patlama yaşandığı halde, çok az kadın iş dünyasına girebilmiştir (Alireza 1987).

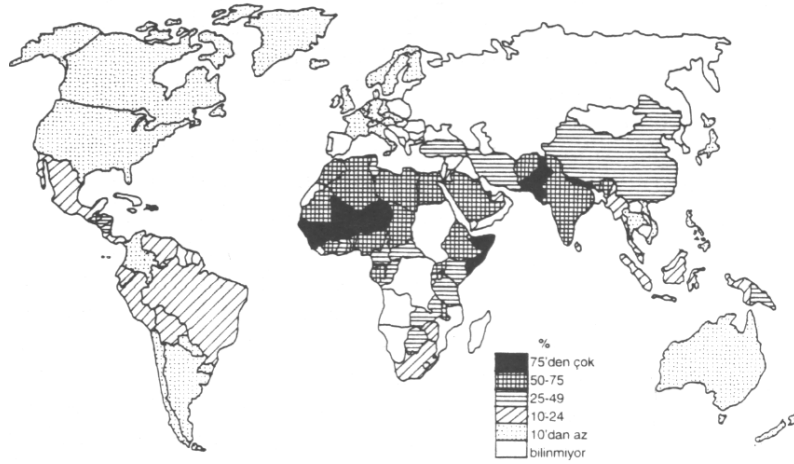

Foto 5: Angola'da okuryazarlık kursunda alfabeyi sökmeye çalışan kadın ve erkekler.

Hindistan'da okuryazarlık oranı bölgeden bölgeye değişmekle birlikte, her yerde erkek okuryazarlığı daha yüksek orandadır: Kuzey Hindistan büyük bir eşitsizlik, kırsal alanlar şehirseller alanlardan daha fazla eşitsizlik sergilemektedirler. Bununla birlikte, bazı kültür grupları kadınları diğerlerinden daha iyi eğitmektedir. Hinduların en üst kastları (Brahmanlar) arasında, Brahman Hindu olmayanlara ve Müslümanlara göre daha büyük bir eşitsizlik bulunmaktadır (Mazey ve Lee 1983). Ayrıca, birçoğunda okurya-

zarlık seferberliği vb. yollarla teşvikler yapılıyorsa da, Üçüncü Dünya ülkelerinin önemli bir kısmında kadınlar arasında okuryazar olmayan nüfusun gittikçe daha da arttığı da belirtilmektedir: Örneğin Sahra'nın güneyinde kalan ülkelerde 1960'da her bir okuryazar olmayan erkeğe karşılık 1.2 kadın bulunurken, günümüzde bu oran 1.6'ya yükselmiştir.

Bazı ülkelerden Birleşmiş Milletler'in 1995 yılına ait tablosundan okuryazarlık oranı hakkında örnekler verirsek: Tanzanya'da erkeklerin %21'i okuryazar değilken kadınlarda bu oran iki mislinden fazla, yüzde 43'dür; Malawi'de bu oranlar 28 ve 58; Uganda'da 26 ve 50; Zambiya'da 14 ve 29; Kongo'da 17 ve 33; Lesotho'da 19 ve 38; Botswana'da 20 ve 40; Tunus'da 21 ve 45; Suudi Arabistan'da 29 ve 50'dir. Okuryazarlık oranının daha yüksek olduğu Endonezya'da (10 ve 22); Bolivya'da (10 ve 24) ve Malezya'da bile oranlar (11 ve 22) yarı yarıyadır. Hatta Türkiye'de bile 1990'larda okuryazar olmayan kadın oranı aynı durumdaki erkeklerin üç buçuk mislidir (%8 ve %28); eğer bölgelere daha yakından bakılırsa, daha çarpıcı oranlarla karşılaşılır: Örneğin Güneydoğu Anadolu'da kızların yarıdan fazlası (%54.4) okula gönderilmemekte, 14-44 yaş arası kadınların yaklaşık yarısı (%48) okuma yazma bilmemektedir.

Şekil 3: Okuryazar olmayan kadın nüfusun ülkelere göre gösterdiği dağılım kalıbı.

Fas'da okuryazarlık oranı her iki cins için de düşük fakat kadınlar için daha da düşüktür: Erkek %43, kadın %69 oranında okuryazar değildir. Aynı şekilde, Mısır'da erkeklerin %36'sı ve kadınların %61'i; Nepal'de erkeklerin %59'u kadınların %86'sı; Burkino Fasso'da erkeklerin %71'i, kadınların %91'i okuryazar değilken, en kötü durum Nijer'de gibi görünmektedir: Erkeklerin %79'u ve kadınların da %93'ü okuma-yazmadan mahrumdurlar. Eğitime katılmada eşitsizlik, kuşkusuz, kültürel ve ekonomik durumdaki farklılıkları yansıtır. Örneğin Avustralya'da kızların %88'i ortaokula devam ederlerken, Afganistan'da ancak %4'ü eğitimine ilkokuldan sonra devam edebilmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde kadın ve erkeklerin eğitim düzeyleri bakımından büyük bir eşitsizlik vardır.

Eğitim konusunda, aslında, çarpıcı tablolarla da karşılaşılabilmektedir: Örneğin, fırsat eşitliği sağlandığında orta öğretimde birçok ülkede kızlar erkekleri geçmektedirler; kızlar üzerindeki baskı ya da gelişmiş ülkelerde bile eğitim ilk öğretimden sonrası için erkeklere olduğu kadar fazla ısrarlı davranılmaması kızların kendi kendilerini yetiştirme konusundaki çabalarını arttırmaktadır. Örneğin Honduras'da orta öğretime devam eden kızların oranı %37 iken, erkeklerinki %29'dur; Ermenistan'da %90'a karşılık %80'dir. Türkiye'de ise henüz erkekler lehinedir: Kızların %50 oranına karşılık, erkeklerin %76'sı orta öğretime devam etmektedir. Bununla birlikte, yukarıda belirtilen husus üniversite giriş sınavlarında kendini belli ediyor: 1996-1997 öğretim yılında sınavı giren öğrencilerin yalnızca %38.1'i kız ve %61.9'u ise erkek olduğu halde, sınavda kız adayların %77.6'sı, erkeklerinse %71.6'sı başarılı olmuş ve kızlar erkekleri bu açıdan geçmiştir.

Eğitimde bir mekânsal etken özellikle önem taşımaktadır ki bu da **mesafedir**. Mesafe, ailelerin kızların hareketliliği konusundaki tutumları yüzünden, erkeklerden çok kızlar için bir engel oluşturmaktadır. Ülkemizde de açıkça gözlenen böyle bir engel, öteden beri dünyanın birbirinden çok farklı ortamlarında da geniş çaplı olarak kendisini göstermiştir: Ondokuzuncu yüzyıl İngilteresi'nde, çağdaş Almanya'da (yüksek okul başvuruları üzerinde etkili: Zelinsky, Monk ve Hanson 1982) ve günümüzde birçok gelişmekte olan ülkede olduğu gibi. Kadınların eğitimde sorunlarla karşılaşmaları ekonomik ve toplumsal yaşamın diğer yanlarına katkılarını da sınırlamaktadır. Bu husus da bazı coğrafi inceleme-

lere konu olmuştur. Örneğin, Saraswati Raju (1980), kadınların şehirlerdeki istihdama katılamamalarında sınırlayıcı başlıca nedeninin eğitimsizlik olduğunu, çünkü şehirselleşme sürecinin eğitilmiş işgücü talebiyle birlikte yürüdüğünü belirtmektedir.

Yaşlanma

Özellikle kadınların karşı karşıya oldukları, biraz önce birkaçına değinilen sorunlar, yaşam kalitesinin çeşitli kriterleriyle yansıtılmaya çalışılmaktadır. Bu sorunların çoğu kadınların *yaşlanmalarıyla* birlikte daha da ağırlaşmaktadır. Ömürlerinin uzamasıyla yaşlı kadınların sayısı yaşlı erkeklerinkini geçmiştir. Ülkelere ve bölgelere göre değişim gösterebilir de, coğrafyacılar bunun nedenlerini, yarattığı ilişkileri ve dağılımlarını, “*yaşlanma*” ile ilgili çeşitli komiteler yoluyla ele almış bulunmakla birlikte, derinlemesine araştırmaya yeni yeni başlamışlardır (örneğin Laws 1993; Rogers ve diğ. 1993; Rogers’ın editörlüğünü yaptığı *Yaşlıların Göçü ve Yeniden Dağılımı: Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, 1992). A.B.D.’nde yapılan ilk çalışmalardan birisinde (Reith 1979) 1975 yılında 65 yaşın üzerinde her 100 kadına karşılık 69 erkek olduğunu ve yaşlı kadın nüfusun artış hızının erkeklere göre çok fazla olduğunu ortaya koymuştu. Yine ilk önemli çalışmalardan bir başkasında da bu ülkede dul kadınların dul erkeklere göre bire karşı beşten fazla oldukları anlaşılmıştı (Wiseman 1978). Aynı dönemde yaşlı kadın-erkek oranı, Kanada’da 70 yaşın üzerindeki 100 kadına 74 (Golant 1972) ve Avustralya’da da 60 yaşın üzerindeki 100 kadına 79 erkek olarak biraz daha yüksekti.

Kadınların yaşlanmayla ilgili sorunlarının başında, eşlerini kaybettikten sonra (çoğu kez buna bir de toplumsal statü kaybı da eklenerek) kalabilecekleri yer sorunu gelmektedir. Aile bağlarının zayıfladığı -özellikle gelişmiş toplumlarda- yaşlılar yurdu yapımı ve bunların dağılışı büyük önem taşımaktadır (bu konuda A.B.D. için geniş kapsamlı, bir ölçüde de envanter bir çalışma *Amerika’nın Yaşlılarının Barındırılması: Çok Olanak/Az Seçim* adıyla Golant tarafından yapılmıştır; 1992. Gøber de emeklileri, coğrafi bir olgu olarak, onlar için yaratılan yerleşme yerleri açısından inceliyor, 1985). Yalnız yaşamının ve yaşlılarla ilgili bu tür kurumların A.B.D. kadar yaygın olduğu başka bir yer bulunmadığını belirten Helms (1974) ise yaşlıların hemen hemen yarısının bu durumda olduğunu; yalnız yaşayan yaşlıların dörtte üçü-

Foto 6: Avrupa Topluluğu'nda yaşlılık. Ortalama ömrün uzaması yeni meşguliyetler bulunmasını gerektiriyor.

Foto 7: Gelişmekte olan bölgelerde yaşlılık. Filipinler'de pirinç tarlasındaki bu kadın gibi yaşlılar ailelerine yük olmamak için, zor da olsa, çalışmayı sürdürüyorlar.

nün de kadınlar olduğunu vurgulamıştır. Buna karşılık, Avustalya'da yalnız yaşayan yaşlıların oranı, büyük kısmı dul kadınlar olmak üzere, yalnızca %20 olurken (diğerleri, özellikle de dul erkekler aile bireyleriyle yaşıyorlar; ayrıca, Avustralya'da yaşlılar yurdunda kalan kadınların miktarı erkeklerin üç misli), Paris'te emekliliklerinden sonraki iki yıl içinde yalnız yaşamaya başlayan kadınların oranı %45, erkeklerinki ise yalnızca %11'di (Cribier 1978).

1991'de 80.3 milyon nüfusunun 16.4 milyonunu, yani %20.4'ünü, 60 yaşın üzerindeki nüfusun oluşturduğu (%31 erkek, %69 kadın) Almanya'da bu nüfus grubunda 100 erkeğe karşılık 168 kadın bulunmakta, 80 yaş dolaylarında ise bu oran 100 karşı 258'e ulaşmakta, bir başka deyişle 100 kadına 38.5 erkek düşmektedir. Savaşın etkilediği bu oranın 2000 yılında 100'e karşı 296'yı geçtikten sonra hızlı bir düşüşe geçeceği ve 2030'da 125'e ineceği hesaplanmıştır. Almanya'da yalnız yaşayan kadınların %85'i de 60 yaşın üzerindeki kadınlardır. Gelişmiş ülkelerde yaşlı kadınlar için yukarıda sıralanan aynı sorunların Almanya için de geçerli olduğu ve kadınların bunların üstesinden nasıl geldikleri Inge Strüder (1995) tarafından ortaya konulmaktadır. Bununla birlikte, çocuklarla ilgili kolaylıklar için oldukça cömert davranılan Belçika ve Fransa gibi gelişmiş ülkelerden bazılarında (aralarında birçok farklılıklar bulunmakla birlikte) yaşlılara aynı anlayışın gösterilmediği ve bunların çoğunun büyük ölçüde aileleri tarafından desteklendikleri de belirtilmektedir (Kofman ve Sales 1996).

Gelişmişlik düzeyi son derece arttığı, dolayısıyla ortalama ömür uzadığı için dünyanın nüfusu en hızla yaşlanan ve "gelenekselliği"ni diğer gelişmiş ülkelere göre daha çok koruyan ülkesi Japonya'da da sayıları gittikçe artan yaşlılar en önemli ilgi alanlarından birisini oluşturmaktadırlar: 1970'de yaşlı Japonların %75'den fazlası erişkin çocuklarıyla birlikte yaşarken, günümüzde bu oran %60'ın altına düşmüştür ve yaşlılar yurduna ya da bakım evlerine gidenlerin sayısı gittikçe artmaktadır (Fallows 1990). Yalnızca Tokyo'da halen herhangi bir yaşlılar yurduna kabul edilmek için sıra bekleyen Japonların sayısı 10 bini geçerken, yüzyılın sonuna doğru 65 yaşın üzerindeki 3 milyonunun yalnız yaşıyor olacağı sanılmaktadır (NBC News, 16 Temmuz 1995); II. Dünya Savaşı'nı yaşayan neslin yaşlıları olan bu gruptaki kadın-

lar, aynen Almanya ya da diğer bazı Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, ezici bir çoğunluğu oluşturmaktadırlar. Çok nesilli ailelerin hızla parçalanması da yaşlıların izolasyonunda büyük bir etken olmaktadır. Örneğin Almanya'da (Batı) 1961-1982 arasında üç-dört nesilli aileler yarı yarıya azalmış; tüm hanelerin %5'i iken %2'si olmuşlardır. Güney Avrupa'da çok nesilli aileler daha güçlü olarak ayakta kalabiliyorlarsa da, İtalya'ya ait yeni istatistikler "*yaşlıların izolasyonu ile geniş ailelerin çözülmeye başladığı*"nı gösteriyor (Hall 1993).

Kadın yaşlıların sorunu, doğal olarak, kalacak yerle sınırlı değildir; ulaşım ve ulaşım araçlarıyla ilgili sorunları, sağlık hizmetleriyle ilgili sorunlar yanında, çalışmaya alışmış kadınların, yavaşlamış olarak da olsa, yaşlılıkta da faaliyetlerini sürdürme ihtiyaçlarından doğan sorunları da vardır. Yalnızca kadınlar değil fakat kadın ve erkek tüm yaşlı nüfusun bilinen nedenlerle (sağlık koşullarının iyileşmesi, ortalama ömrün uzaması vb.) giderek büyüyen birer nüfus kitlesi halini almaları, bunların büyük kısmını da kadınların oluşturması, onlarla ilgili konularda daha fazla araştırma yapmayı da zorunlu kılmaktadır.

Ayrıca, hızlı yaşlanmayla ilgili sorunlar yalnızca zengin ülkelere de özgü değildir. Gelecek yüzyılın hemen başında şimdi genç ve yoksul olarak nitelenen birçok ülke de yaşlanmaya başlayacaktır. Günümüzün büyük nüfus kitlelerini barındıran ülkeleri de doğum oranlarını düşürecekler ve arkadan gittikçe daha az genç nesiller gelecek, böylece de bu ülkelerin medyan-ortanca yaşları hızla yükselecektir. 1950 ile 1990 arasında doğurganlık oranlarını hızla düşüren ülkeler arasında bulunan Çin, Kolombiya, Endonezya, Meksika ve Tayland 65 yaşın üzerindeki nüfuslarında büyümeye karşı karşıyadırlar. 1990'da yüzde 5 olan yaşlı nüfus grubunun 2025'de iki misline çıkarak yüzde 10 olacağı, hatta bu ülkelerdeki artışın çok daha hızlanacağı ve örneğin Çin'in 2050 yılında 65 yaşın üzerindeki nüfusunun 270 milyon olacağı tahmin edilmektedir. Ancak, gelişmekte olan ülkelerdeki yaşlılar gelişmiş ülkelerdekinden farklı olarak genellikle aileleri tarafından bakılmaktadırlar; bunların ulusal refah ödemeleri ya da sosyal sigortaları yoktur. Yaşlı nüfusun genç nüfusa oranı yükseldikçe bu ülkeler de kendi yaşlılarına bakabilmek için ulusal sosyal sigorta ve emeklilik sistemlerini geliştirmek zorunda kalacaklardır. Bunu yapmak için belki de ancak bir-iki nesillik süreleri kalmıştır.

Kadın Aile Reisi

Toplum ve aile içinde kadının değişen rolü, özellikle gelişmiş Batı Avrupa ülkelerinde, 1960'lardan beri aile ve hane halkının dönüşüme uğramasında merkezi bir yere sahip olmuştur. Kadının istihdamı dışında, doğurganlık ve evlenme oranlarında düşüslere, boşanma ve birlikte yaşama oranlarında ise yükselmeye yansıyan kadın tavırlarında ve beklentilerindeki büyük değişimler bu hususla sıkı sıkıya ilişkilidir. Değişimler, doğal olarak, her Avrupa ülkesinde aynı hızla olmamıştır. Bu değişimler içine giren kadınlar da özellikle II.Dünya Savaşından sonra doğmuş, daha iyi eğitim görmüş ve kendilerinden önceki nesillere göre kendileri için mevcut kaynakları daha geniş bir şekilde algılayanlardır. Bu bağlamda, maaşlı ve ücretli işler arasındaki rekabetin ve iş hacminin artması da 1960'lardan beri çocuksuz ya da tek çocuklu ailelerin sayılarının artmasına yol açmıştır. Örneğin Fransa'da 1955'de doğmuş kadınların %11'i 1980'lerin ortalarında hâlâ çocuksuzken, İngiltere ve Galler ile Hollanda'da bu oran %18 ve %20 idi. Almanya'da 1970-1974 arasında evlenen çiftlerin %20'si 1988'de hâlâ bir çocuk sahibi olmamışlardı. Bu ülkelerde doğurganlıktaki azalmanın II. Dünya Savaşı'ndan önce başladığını vurgulayan Fagnani (1996) yine de Avrupa ülkeleri arasında farklılıklar olduğunu gözlüyor. Almanya ile Fransa'yı karşılaştırdığı çalışmasında, Fransa'da kadınların ekonomik bakımdan Almanya'dakilerden daha faal oldukları halde, devletin aile siyasetlerinin etkisiyle (Fransa'da doğumlar teşvik ediliyor) daha yüksek doğurganlık oranına sahip olduklarını belirtiyor: 1955 doğumlu kadınların Fransa'daki doğurganlık oranı 2.12, Almanya'daki ise 1.66 idi.

Genç ya da yaşlı olsun, tek kişilik aileler de Avrupa'da çarpıcı bir şekilde artmakta ve yaygınlaşmaktadırlar: Bütün yaş grupları alındığında tek kişilik hanelerin oranı Almanya'da (Batı) 1960'da %21 iken 1980'de %31'e, Danimarka'da %20'den %29'a vb. artışlar gösterirken, en düşük olduğu ülkeler İspanya (1970'de %8, 1980'de %10), Portekiz (%13) ve Yunanistan (%15) idi. İtalya'da da %17 oranı Akdeniz ülkeleri arasında ayrı yaşamanın diğerlerine göre bu ülkede daha fazla olduğunu gösteriyor. Bunun bir nedeni yaşlı nüfusun toplam nüfus içinde payının artması; bir başka nedeni de yetişkinler arasında, özellikle de evlilik dışı birlikte yaşamanın yaygın olduğu ülkelerde, ailelerinden ayrı yaşayanların sayısının artmasıdır. Boşanmalar da tek yaşayan yetişkinlerin

sayılarının artmasına neden olmaktadır: Avrupa Topluluğu içinde 20-24 yaş grubunda yalnız yaşayanların oranı Danimarka'da kadın/erkek %29 ve Almanya'da %21'den, İrlanda'da erkeklerde %4 kadınlarda %3'e kadar değişiyordu. Hollanda'da ise 1975'den beri anne ve babanın birlikte yaşadığı çocuklu aileler toplam aileler içinde azınlıkta kalmışlardır (Fortuijn 1996). Çocukların evden ayrı yaşamasının ise konut kiralariyla büyük ilgisi bulunduğu, Danimarka gibi kiralaların göreceli ucuz olduğu ülkelerde yalnız yaşamanın teşvik edildiği de belirtilmektedir (Hall 1993).

Gelişmekte olan ülkelerde ise erkek kırsal alanı terk edip şehre göç ettiğinde arkada karıları ve ailelerini bırakırken, kırsal ekonomi de bundan derinden etkilenir. Örneğin Kenya ve Zimbabve'de kırdaki ailelerin beşte ikisinin reisleri kadınlardır ve bu kadınlar çok ağır bir yük altındadırlar. Afrika'da göç eden koca çoğu kez kararını ailesi ya da köylüsüyle tartışmadan verdiği için köyde sorumluluğunu paylaştığı toplumsal projelerdeki görevi de tamamlanamadığı için karısına kalır. Üstelik de kadın hayvanlara bakmak zorunda olduğu halde, bunların satılma ya da kesilmelelerine kocasının izni olmadan karar veremez. Şehirdeki kazancının bir kısmını ailesine göndererek geçimini sağlaması, ailenin araziyi işlemeden bırakmasına da yol açabilmektedir. Bununla birlikte, şehirde çalışan erkeklerin ailelerine gönderdikleri paralar 1980'lerin ortalarında meydana gelen şiddetli kuraklıklar sırasında ailelerin hayatta kalmasını sağlamıştı.

Kadın aile reisi olgusu, gelişmiş ülkelerde olduğu gibi (örneğin kuzey Avrupa'da boşanmaların ve evlilik dışı çocuk sahibi olmanın daha tutucu güney Avrupa ülkelerine göre daha fazla olması nedeniyle kadın aile reisi olgusunun da daha yaygın olması gibi) gelişmekte olan ülkelerde de mekânsal olarak büyük farklılıklar göstermektedir. Örneğin Karayipler'de ailelerin üçte birinin, dışarı göçler yüzünden, reisi kadındır; fakat bu oran St Kitts'de 50 ve Monserrat'da 44'den Guyana'da yüzde 20'ye kadar değişir (Momsen 1995). Brezilya ve Türkiye gibi daha gelişmiş ülkelerde ülke düzeyinde düşük (yüzde 15 dolayında) gibi görünen kadın aile reisi olgusu, özellikle erkeklerin çalışmak üzere şehirlere (Türkiye için bir süre kendisini şiddetle hissettirdiği gibi Avrupa ülkelerinden birisine) gittiği kesimlerde çok büyük ölçüde gözlenmekte; fakat erkek eşin çalışmak üzere geçici göç ettiği varsayımı kadın aile reisi olgusunun görmezlikten gelinmesine yol açmaktadır.

Kadınlar ve Çalışma

Kadın işgücü de ülkeden ülkeye, bölgeden bölgeye değişiklik gösterir; bu da coğrafi analize açık önemli bir inceleme alanıdır. Batı Avrupa ülkelerinde, Japonya'da, Kuzey Amerika'da ve eski Sosyalist Blok'ta kadınlar işgücünde büyük bir yer tutmaktadırlar. Kadınların işgücündeki paylarının en düşük düzeyde olduğu yerler koyu Katolik ülkeler ve İslam ülkeleridir. Bu bölgelerde "*kadının yeri evidir*" anlayışını sürdürme yolunda büyük bir baskı vardır. Kocalar çalışan bir eşin evin geçimini sağlayan kişi olarak kendi imajlarını bozacağı görüşündedirler. Gerçekten de kadın işgücünün küresel dağılışı en az oldukları ülkelerin (1995) Suudi Arabistan ve Birleşik Arap Emirlikleri (yüzde 13) ile Umman (yüzde 14) olduğu görülmektedir. Fakat bu ülkelerde yine de bir ilerleme söz konusudur; örneğin 1980'de bu oran BAE'de 8, 5 ve Umman'da da 7 idi. Küveyt'te ise daha önemli ilerleme görülmüş ve yüzde 13'den 27'ye çıkmıştır. Bununla birlikte, kadın işgücünün dağılışı dikkati çeken en önemli nokta gelişmiş ülkelerde kadın işgücünün fazlalığına benzer bir fazlalığın gelişmekte olan ülkelere bazılarında da gözlenmesidir. Örneğin Gana yüzde 51 ile dünyada en yüksek kadın işgücüne sahip ülkelerden birisi durumundadır. Ancak kadınların gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde çalıştıkları sektörler birbirine benzerlikler gösterse de, kitlesel ölçekte birbirinden farklıdır: Gelişmiş ülkelerde hizmetlerde çalışanlar çok büyük bir çoğunlukla egemenken, gelişmekte olanlarda kadınlar tarım faaliyetlerinin yükünü daha çok üstlenmişlerdir.

Kadın faal nüfusuyla ilgili dikkat edilecek hususlardan birisi de -birazdan değinileceği gibi- faaliyetten ne anlaşılabileceği, tam zamanlı ve kısmi zamanlı işler arasındaki ayrılığın nasıl belirleneceği ve bunların mekânsal olarak nerelerde toplandığıdır. Örneğin Avrupa Topluluğu ülkelerinde Danimarka'da yüzde 61.1, Portekiz'de yüzde 51.6, İngiltere'de 51.6 ve Hollanda'da 49.1, Yunanistan'da 32.9 olarak verilen (Eurostat 1995) kadın faal nüfusunun belirlenmesinde kullanılan kriterler bile aynı değildir.

Kadınların uğraşları ve iş dünyasındaki yerleri ile ilgili çok sayıda çalışma yayınlandığı dikkati çekmektedir. Ancak, bunların çok azı bu konuya "genel" bir bakış yapmaktadır. Örneğin Audrey Kobayashi'nin (1994) derlediği, "*Kadınlar, İş ve Yer*" başlığını taşıyan yakın zamanlı yayın gibi. Genellikle kadınların çalıştıkları

işler ya da uğraşlarının iki farklı dünyaya göre ele alındıkları da görülmektedir: Gelişmiş ya da sanayileşmiş ülkelerde kadınlar ve gelişmekte olan ülkelerde, bazen tercih edilen deyimle de Üçüncü Dünya Ülkeleri'ndeki kadınlar.

Kalkınmakta Olan Ülkelerde Kadın ve İş

1970 öncesinde kalkınma sürecinin kadın ve erkekleri aynı şekilde etkilediği düşünülüyordu. “*Üretim eşittir para ekonomisi*” olduğu için de çoğu kadının herhangi bir gelir sağlamadan yaptıkları işler ihmal ediliyordu. 1970'lerin başlarında geliştirilen “*entegrasyon*” modeli kalkınma sürecinde büyük bir yeniden yapılanma olmaksızın kadınların da varolan modelden yeterli kazancı sağlayacakları inancı üzerine kurulmuştu ve bu model feminist eleştirinin öznesi haline geldi. Buna alternatif olarak geliştirilen görüş ise

“başkasının pastasından daha büyük pay değil, fakat eşit olarak dağıtılacak yepyeni pişirilmiş bütün bir yemek”

olmuştu ve “küresel kalkınma”nın insan-merkezli ve çevreye duyarlı-korumacı bir süreç haline dönüşmesi gerektiği böylece ortaya konulmuş oluyordu (Momsen 1995).

Üçüncü Dünya olarak anılan kalkınmakta olan ülkelerde kadınların çalışma yaşamındaki durumunu ele almak için, öncelikle bu ülkelerde “iş” ya da “*çalışma*” olarak neyin alındığına bakmak gerekir. Daha önce de değişik kereler vurgulandığı gibi, bu tür ülkelerde kadınların büyük kısmı tarımda, çoğunda da geçim türü tarımda çalışmaktadırlar ve dolayısıyla da ne istatistiklere girmekte ne de işgücü içinde kabul edilmektedirler. Şehirlerde kayıt dışı istihdamları da aynı durumdadır: Kadınlar küçük ticaretle uğraştıkları, temizlik işlerinde ya da hazır gıda maddeleri satan dükkanlarda çalışarak kendi ve ailelerinin geçimlerine önemli katkılarda bulundukları halde, genellikle istihdamla ilgili istatistiklerin dışında kalırlar. Kadınların kendi aile işletmelerinde çalışmaları da sayılmamalarında rol oynamaktadır. Üstelik bu yalnız gelişmekte olan ülkelerin değil, İtalya, İspanya, Portekiz ve İrlanda'nın da sorunudur. Dominik Rural Women Study'ye göre kırsal alanda kadınların yüzde 84'ü işgücüne katkıda bulunduğu halde, ancak yüzde 21'i resmi istatistiklerde gösterilmektedir. Kadınların bulundukları ülkelerde ve kayıt dışı sektördeki ekonomik katkılarının dünya çapında ihmali yanında, belki de daha önemlisi, kendi yaptıklarının önemini taktir etmemelerinin de ka-

dınların çalışmalarının çoğunun istatistiklere geçmemesinde rolü vardır. Böylece, daha ağır yükü kadınlar yüklendikleri ve bu yük giderek arttığı halde, kalkınmanın eğitim ve benzeri gibi kazançları tek başına erkeklere kalmaktadır. Bundan başka, aile içindeki güç yapıları ve kültürel değerler yüzünden, aile gelirlerindeki iyileşmelerin çoğu kez yansınması da kadınlar ve kız çocuklara değil, erkekler ve erkek çocuklara olmaktadır (Charlton 1984).

Kadınlarla ilgili istatistikler ya Birleşmiş Milletlerinki gibi makro (ülke) ölçekte olmakta ya da alan araştırmalarına dayanan mikro ölçekli çalışmalardan elde edilebilmektedir. Küresel ölçekte Birleşmiş Milletler gerek kadınların gerekse çocukların durumuna gösterdiği ilgi sonucu çok sayıda istatistiksel ve niteliksel bilgi verecek yayınlar yapmakta; bunları internet yoluyla da araştırmacılara sunmaktadır. Bundan başka, Dünya Bankası ve American Agency for International Development'in (AID) gelişmekte olan ülkelere ilişkin çeşitli yayınları vardır. Kalkınmakta ya da gelişmekte olan ülke kadınlarıyla ilgili, bazıları coğrafyacılar tarafından yapılmasa da coğrafyacılar için büyük önem taşıyan, birçok çalışma da yayınlanmıştır ve bunların sayıları hızla artmaktadır. Bunlar, çeşitli ülkelerdeki çok sayıdaki yerel çalışmalar dışında, çoğu da kitap halinde olan yayınlardır. Örneğin Myra Buvinic'in (1976) *Kadınlar ve Dünyanın Kalkınması: Yorumlu Bibliyografyası* ile Rihani'nin (1978) *Kadınlar Söz Konusu Olduğunda Kalkınma: Üçüncü Dünya'da Odaklaşan Yorumlu Bibliyografya* adlı kitapları kalkınmakta olan ülkelere kadınlarla ilgilenenlere ilk geniş kapsamlı kaynak yayınlardır. Dünya çapında duruma bakan birçok önemli kitap (Boserup 1970; Newland 1979; Charlton 1984; Brydon ve Chant 1989; Momsen 1991 /1995) ve önemli miktarda örnek olayların alındığı derlemeler (Giele ve Smock 1977; Buvinic, Lycette ve McGreevey 1983; Momsen ve Townsend 1987; Davison 1988; Afshar 1991; Katz ve Monk 1993; Momsen ve Kinnaird 1993) de yayınlanmıştır. Coğrafyacıların konuyla ilgileri nispeten yakın zamanlarda başlamışsa da, çalışmaların ilerlemesini sağlayacak kaynakların temel oluşturacak şekilde hazır olduğu görülmektedir.

Kalkınmakta Olan Ülkelerde Kırsal Alanda Kadın

Kadınların kırsal ve şehirsiz uğraşlara katılmaları dünya ölçeğinde dikkat çekici farklılıklar göstermektedir. Ester Boserup (1970) kadının tarımsal işlere katkısını yer değiştirmeli tarım ve çapa ta-

rımıyla ilişkilendirmekte; sabanın hakim duruma geçmesiyle tarımla uğraşan kadınların oranının da hızla düştüğünü ileri sürmektedir. Topraksız erkeklerin çokluğu da tarımda kadının rolünü azaltmaktadır. Kadınların tarımla en çok uğraştıkları yerlerin başında Afrika, Hindistan'ın bazı kesimleri (Raghuram 1993), güneydoğu Asya, Karayipler ve Latin Amerika'nın yerli (Indian) ve zenci nüfusun fazla olduğu kesimleri gelmektedir. Bu bölgelerde ticari tarım erkeklerin kontrolündeyken, geçim tarımı tamamen kadınların üzerindedir; örneğin Kenya'da gıda maddelerinin %95'i kadınlar tarafından üretilmektedir. Bazen geçim tarımı yoluyla yetiştirilen ürünlerde bile cinslere göre özelleşme görülmektedir. Judith Carney (1993) Gambiya'daki (Batı Afrika) *Mandinka* köylüleri arasında teknolojik değişimler ve aile yapısının incelemesini yaptığı çalışmasında bu hususu ortaya koymuştur. Mandinka toplumu birkaç neslin birarada yaşadığı, ataerkil çizgide bir aile yapısına ve görev ve ürünler bakımından dikkati çeker bir iş bölünümüne sahiptir. Ondokuzuncu yüzyılın ortalarından beri kadınlar geçim için *pirinç* üretiminde (en önemli gıda maddesi) egemenken, erkekler de en önemli ticari ürünü (*yer fıstığı*) kontrol altında tutmakta ve ikinci derecede de diğer gıda maddelerinin (darı ve sorgum) üretimine katkıda bulunmaktadırlar. Kadınlar, aynı zamanda çocuk bakımında ve ev işlerinin büyük kısmının (su taşınması, yemek pişirilmesi, vb.) da sorumluluğunu taşımaktadırlar. Fakat, yakın zamanlarda köylülere tanıtılan bir dizi teknolojik yenilik cinslere göre iş bölünümünü dönüşüme uğratmaya başlamıştır: Geçmişte kadın ürünü olan pirinci artık erkekler ekip-bıçmaktadır (Carney ve Watts 1991).

Afrika'da kadınlar tarımsal işgücünün %60-80'ini oluşturdıkları kadar, yakıt ve su sağlanması gibi ağır bir görevlerin de dahil olduğu ev işlerini de yürütmektedirler. Gerçekten de, yalnızca ekonomik anlamda alınmaması gereken bu tür faaliyetler yoluyla kadının yükü çok büyük ölçüde artarken, aynı zamanda coğrafi görünümü değişime uğratması da söz konusu olmaktadır. Afrika'da ve bazı Asya toplumlarında kadınlar, tarımın yanında, yemek pişirmek için hâlâ yakacak odun da toplamaktadırlar: Rohanna Ulluwishewa (1992 ve 1997) Sri Lanka'da kadınların kalkınma planları yüzünden çevrede odun kömürü bulma güçlüğüyle ve böylece ortaya çıkan çevre bozulmalarını ele alıyor. Aynı şekilde, Mark Flaherty ve Anchalee Jengjalern (1995) tarafından

Tayland'ın kuzeyi için yapılan bir çalışmada da yakacak odun sağlanmasının geleneksel olarak kadınların işi olduğu belirtilirken, kadınların, ihtiyaçlarının ya da kullanım miktarlarının az olduğu düşüncesiyle, toplama işinin çevre bozulması meydana getirmede, orman alanlarını azaltmadığı iddiasında oldukları da ayrıntılı bir şekilde inceleniyor. Dünyanın sözü edilen bu kesimlerinde, kadınlar, evlerinin çevresindeki kaynaklar tükenince de, ya çok uzaklardaki koruluklardan bunları toplamak ve taşımak ya da odunu arabalarda satan adamlardan satın almak zorunda kalmakta, bu da aileye yeni bir ekonomik yük getirmektedir.

Şekil 4: 4.7 milyon nüfuslu Sierra Leone'de kadının yukarıdaki bir günü yaşam koşullarının ağırlığını ve neden 100,000 canlı doğumda 1,800 kadının öldüğünü, çocuk ölümlerinin binde 164, ortalama ömrün 40 yaş, kişi başına milli gelirin yalnızca 160 Amerikan \$'ı, okuryazarlık oranının erkeklerde %45, kadınlarda ise %18 olduğunu daha iyi açıklamaktadır. Bu ülkede suya erişme de çok zordur: Şehirlerde %58 olan erişebilirlik oranı, kırlarda %21'dir -yani kadınların çok uzun mesafelerden su taşımaları gerektiğini anlatmaktadır bu oran.

Yakıt kaynakları sınırlı olduğunda, ihtiyaç duyulan yakıt miktarını azaltmak için kadınlar beslenme alışkanlığı ve pişirme yöntemlerini bile değiştirebilmektedirler. Örneğin, çeşitli nedenlerle yakacak odun sıkıntısının had safhada olduğu Afrika ülkelerinden (FAO'ya göre Afrika'da 1983'de 201 milyon kişiyi olumsuz etkileyen bu sorun yüzyılın sonunda 535 milyon kişinin sorunu haline

Foto 8: Burkino Faso'da yakacak odun taşıyan kadınlar.

Foto 9: Odun taşımada kız çocuklar da anneleriyle aynı yazgıyı paylaşıyorlar.

gelecektir; Agnew 1990). Burkino Fasso'nun doğusunda kadınlar geniş ölçekli kalkınma projeleriyle tanıtılan soya fasulyesini, daha fazla pişirme süresi ve daha fazla yakıt gerektirdiği için, benimsememişlerdir. Bazı kadınlar pişirilmeyen, ısıtılma ya da kaynatılma ihtiyacı duyurmayan yiyecekleri tercih etmektedirler. Kadınların bu tür kararları da yalnızca doğal ya da tarımsal coğrafi görünümü değil, ailelerinin sağlığını da etkilemektedir. Yakacak odun sıkıntısı ya da bunun yerini tutacak ölü ağaçlar, kökler, kuru yapraklar, kabuklar, çalılarının çevrede kolay bulunamaması kadınların kat etmeleri gereken mesafenin de gittikçe uzamasına yol açmaktadır. Gana'da savanlardaki kadınlar artık eskisinden daha uzun mesafe yürümek zorundadırlar. Batı Afrika ve Andlar'ın bazı kesimlerindeki kadınlar iki strateji geliştirmişlerdir: Pişirilecek yemek öğün sayısını iki günde bire indirmek ve odun yerine yakacak olarak tezek ve kassava (manyok, tapyoka) yapraklarını kullanmak. Dünyada yaklaşık 800 milyon kişinin yakacak olarak bu tür atıklara dayandığı sanılmaktadır. Ganalı coğrafyacı Ardayfio-Schandorf (1993b) Ganalı kadınların uğraşlarını ve onlar için de hemen hemen aynı olan yakacak elde etme sorunlarını ortaya koyarken, Bagchi (1987) ise bütünüyle gelişmekte olan ülkelerde kadının kırsal enerji elde edilmesindeki rolü üzerinde durmaktadır.

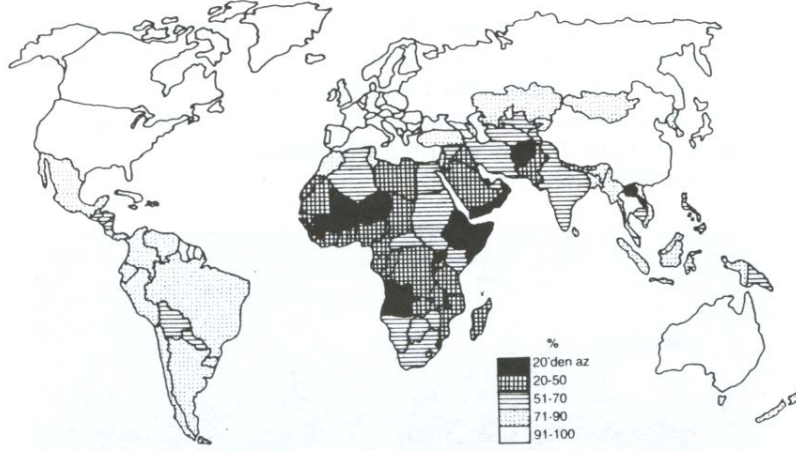
Foto 10: Ajagusi'de (Nijerya) akarsudan su toplayan kadınlar. Bu suyu belki de kilometrelerce yürüyerek evlerine taşıyacaklar.

Yakacak temini konusunda olduğu gibi, su temini konusunda da sorumluluk birçok yerde kadınların üzerindedir. Örneğin Afrika'da evden su kaynağına olan taşıma mesafesi ortalama 5 km'dir ve bu yüzden de su taşıma işlemi kadının günlük kalori alımının yüzde 25'ini tüketmektedir. Sahra-altı Afrika'da yakacak odun ve su taşınma işlemi dört saat kadar zaman tutabilmektedir. Üstelik de bu sürenin yılın belirli dönemlerinde daha da uzama olasılığı vardır: Kurak devrede köy kuyusunun kuruması yürüncük mesafeyi daha da arttırır. Kuraklığın Batı Sudan'daki kadınlar ve onların faaliyetleri ile kalkınma üzerindeki olumsuz etkisi Gray (1993) tarafından incelenmiştir.

Foto 11: Nijer'de Fulani kadın göçebe hayvancı ve küçük kız çocukları, kafalarının üzerinde yükleriyle birlikte Sahel'de otlak arayışındalar. Yüzyıllardır aynı faaliyeti sürdüren kadınların işlerini kuraklık daha da zorlaştırmaktadır.

Afrika'da kuraklık kadınlar için başka sorunlar da yaratmaktadır: En kurak dönemde bile yağışların mekânsal farklılıklar gösterebilmesi, erkeklerin değişik alanlarda birden fazla eş edinerek bazı avantajları kullanmalarına yol açar. Böylece de tarımsal ürün elde etmedeki risk azalmakta, çok eşli erkeğin hiç değilse bir eşi iyi bir hasat elde edebilmektedir. Bu durum çocuklarını doyuracak diğer kadınlara bir yarar sağlamamakla birlikte, örneğin Sudan'ın bazı kesimlerinde de olduğu gibi, kadınları arazilerini terk etmek ve daha nemli alanlara göç ederek zengin arazi sahiplerinin yanında yarıcı olarak çalışıp, hasattan belli bir yüzde almak ve çocuklarını-kocalarını böylece geçindirmek zorunda bırakmaktadır (Momsen 1993b).

Şekil 5: Suya erişimde gözlenen farklılıklar. Afrika, Güney ve Güneydoğu Asya'nın büyük kısmında nüfusun güvenli suya erişebilen kesimi oldukça düşük oranlar vermektedir. Güvenli suya erişebilirlikte ülkeler ve bir ülke içinde kırsal ve şehrsel alanlar arasında farklılık gözlenir: Örneğin halkın %40'ının güvenli suya erişebilir durumda olduğu Moğolistan'da şehrsel alanlarda bu oran %86, kırsal alanlarda da %32'dir. Türkiye içinse çelişkili değerler söz konusudur: Birleşmiş Milletler'in bir tablosunda suya erişebilirlik %92 oranındayken, bir başkasında nüfusun toplam olarak %49'u, şehrsel alanlarda %63'ü ve kırsal alanlarda da %28'inin güvenli suya ancak erişebildiği görülmektedir (UNICEF 1998a).

Foto 12: Hindistan'da Ganj Nehri'nden su taşıyan kadınlar.

Hindistan'da Uttar Pradesh'in bazı kesimlerinde de kadınlar içecek su bulabilmek için 24-32 km arasında bir mesafeyi bile yürümek zorunda kalmaktadırlar. Bu eyalette 70,000 köyün 64,565'inde su sıkıntısı çekilmektedir. Su taşımanın ağır yükü nedeniyle de kadınlar su sıkıntısı olan köylerdeki erkeklerle evlenmeyi reddetmektedirler.

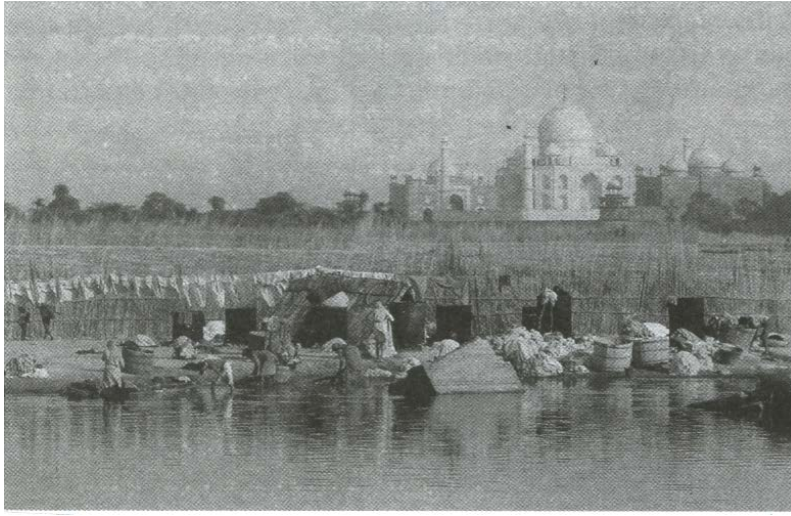

Foto 13: Hindistan'da Ganj Nehri'nde Taç Mahal'in gölgesinde çamaşır yıkayan kadınlar.

Karayıpler'de kadınların tarımdaki durumunu ele alan az sayıda ki coğrafyacıdan birisi olan Janet Momsen (1981,1987,1993b, 1994) genel bir kalıp olarak aile reisi halindeki kadınların çiftçilikle ticari amaçla değil, fakat ailenin ihtiyacını karşılamak için uğraştığını belirtmektedir. İngilizce konuşulan Karayip adalarındaki kadınların karar verici durumundaki küçük çiftçilerin üçte birinden fazlasını oluşturdukları; ailenin sahip olduğu fakir topraklar üzerinde yumrulu bitkiler yetiştirdikleri ve erkek çiftçilere göre daha az işçi kiraladıkları görülmektedir. Bunlar, tarımsal sorunları da erkeklerden farklı bir şekilde algılamakta ve aynen Afrikalı kadınlar gibi, mütevazı kazançlara karşılık ağır bir yük altında bulunmaktadır (Karayıpli kadınların yirminci yüzyıldaki durumu Lopez-Springfield'in derlediği bir kitapta da ele alınıyor; 1997).

Trinidad'da bir kadın tütün çiftçisi

Tam zamanlı bir tütün çiftçisi olan Bayan T., çok uluslu tütün şirketinden kiralanan arazi üzerinde yaşayan orta yaşlı bir duldur. Bu şirket tohum, gübre ve tarımsal ilaçları dağıtır, arazinin ne zaman sürüleceği, ürünün ne zaman gübreleneceği, ilaçlanacağı ve sulanacağını belirler. Şirket, Trinidad'da işlenmiş tütünü satın alan tek firma olduğu için kalite derecelerini de kendisi belirler ve yeterli görmediği bir ürünü reddetme hakkına da sahiptir. Şirketin kurallarına uymayan çiftçiler kiraladıkları çiftlik arazisinden hemencecik çıkarılırlar. Tütün yüksek miktarda emek girdisi talep eder ve düşük bir yaşam standardı verir. Tütün çiftçilerinin çoğu gibi, Bayan T. de tek katlı, kirli döşemeleri olan elektrik ya da suyu olmayan tahta bir evde yaşamaktadır. Ailesini geçindirmek ve tütün şirketinin sağladığı girdilerin ve hizmetlerin yüksek maliyeti karşılamak için sebze satışından gelen gelire bağımlı durumdadır.

En büyük pirinç ve şeker kamışı alanlarından birinde, Doğu Hint Adaları kökenli şeker kamışı çiftçilerinden Trinidadlı birinin kızı olarak doğmuştu Bayan T.. Üç yıl okula gitmiş, 10 yaşına gelmeden ev işleriyle uğraşmaya başlamış, daha sonra şeker kamışı tarlalarında şeker kamışı kesmede yardımcı olmaya başlamıştı. 13 yaşındayken 16 yaşında bir işçiyle evlendirildi. Kocasının evinde de hem ev işleri hem de şeker kamışı tarlalarında çalışmak zorunda kaldı; tüm kazancı da kaynanasının eline geçiyordu. Daha sonra bir tütün çiftçisi tarafından kiralandı ve tütün tarımını öğrendi. Sekiz çocuğu ve kendisiyle aynı kaderi paylaşan bir geliniyle birlikte yaşamaktadır. Ek gelir için Bayan T. yıl boyunca sebze yetiştirmekte ve yerel pazarda satmaktadır.

Tipik bir iş günü, sabah saat 3.00'de ev temizliği, aile için kahvaltının ve çocukların okul için hazırlanmasıyla başlar. Saat 7.00'de, akşama kadar çalışmak üzere tütün ya da sebze tarlalarına gider. Öğle yemeğini yer ve biraz dinlenir. Öğleden sonra saat 1.00 ile 3.00 arasında mallarını pazarda satar, 3.00'den 7.00'ye kadar da ertesi gün satacaklarını hazırlar. Ev işlerinin çoğu en büyük kızları tarafından yapılır ve tüm aile bireyleri tütün zamanı işleri paylaşırlar.

Bayan T.'nin amacı ailesi için bir parça arazi satın alabilmek ve çocuklarını eğitebilmektir; ama bu amaç da pek gerçekleşebilecek gibi görünmemektedir. (Indra S.Harry, *Women in Agriculture in Trinidad*, 1980; Momsen'den).

Hiltrud Herbers (1995) ise, uzaklık nedeniyle gıda temininin sorun olduğu Kuzey Pakistan'da Yasin Vadisi'nde yer alan dağlık a-

lanlarda kadınların bu sorunun giderilmesinde önemli görevler üstlendiğini belirterek, erkeklerin tahıl gibi yalnızca enerji bakımından zengin temel gıdaları sağlarken, kadınların vitamin ve mineral ihtiyacını karşılayacak yiyecekleri bulduklarını ortaya koymakta ve böylece, beslenmenin güvence altına alınmasında kadın ve erkeğin katkıları birbirini tamamlarken, kadınların en az erkekler kadar katkıda bulundukları günlük beslenmeden ise kendi ihtiyaçlarını karşılamak üzere çok daha küçük bir pay aldıkları sonucuna varmaktadır.

Foto 14: Nijer’de pirinç hasadı yapan kadınlar. Pirinç tanelerini sopalarla vurarak ayırıyorlar.

Kadınların tarımsal faaliyetlerdeki durumunu ele alan yazılardan birinde, Vidyamali Samarasinghe, “*ip cambazi*” olarak nitelendiği Sri Lanka çay plantasyonlarındaki kadın işçilerin durumlarını ve bu kadın işçilere ödenen düşük ücretler karşısında dayanışma ve güçlenme girişimlerini değerlendirirken (1993a), bir diğeri de yine kadın plantasyon işçilerinin temel hizmetlere erişebilirlik durumlarını analiz etmektedir (1993b):

Sri Lanka’da kadın plantasyon işçileri

Tamil işçiler Sri Lanka’ya İngilizler tarafından ondokuzuncu yüzyılda yeni yeni geliştirilmeye başlanan çay, kauçuk ve hindistan cevizi plantasyonlarında çalıştırılmak üzere getirilmişlerdi. Günümüzde ülke nüfusunun yüzde 6’ya yakını oluşturdukları halde, bu nüfusun dörtte üçü plantasyonlarda yaşar ve mekânsal olarak da Sri Lanka’nın orta kesimindeki plantasyonlarda

toplanmışlardır. Tamil plantasyon işçileri arasında kadın işçilerin oranı yüzde 54'dür; buna karşılık plantasyon dışı kırsal alanlarda çalışanlar yalnızca yüzde 17 oranındadır; fakat bu kadın işçilerin fiziksel yaşamlarının kalitesi ülke ortalamasının çok daha altında kalmaktadır. Tamil plantasyon işçileri ise ortalamanın üzerinde anne ve çocuk ölümleriyle karşı karşıyadır; okuryazarlık oranları oldukça düşüktür ve bunlar Sri Lanka'da ortalama kadın ömrünün erkekten daha kısa olduğu tek grubu oluşturmaktadırlar.

Foto 15: Sri Lanka'da çay toplayıcısı kadınlar.

Kadın çay toplayıcısının günü güneş doğmadan önce başlar. Saat 4.00 sıralarında kalkar, kahvaltı ve öğle yemeğini hazırlar, evi süpürür ve çocukları kreşe ya da okula gitmeye hazırlar. Sabah kahvaltısı evde yapılmış ekmek (*roti*) ile biraz sulu kari (*curry*) ve çaydan oluşur. 7.00'ye doğru çay toplayıcılar artık gruplar halinde işe koyulmuştur ve saat 9.30-10.00 arasındaki çay molasına kadar sepetlerini doldurmaya devam edeceklerdir. Küçük bebekleri olan anneler kreşe onları beslemeye gider; sonra eve bir gece önceden hazırladığı öğle yemeği için geri döner. Saat 2.00'de tekrar tarlaya gelerek 4.30'a kadar çalışır. Topladığı çayların tartılması için sırasını bekler; çocuk ya da çocuklarını kreşten alır ve 5.30'da eve dönmüş olur. Sonra, akşam işleri başlar: Evin

temizlenmesi, akşam yemeğinin ve ertesi günün öğlen yemeğinin hazırlanması, çocukların beslenmesi-yıkanması ya da temizlenmesi ve yatırılmaları. En son yatan da yine kendisidir; genellikle, tek odalı evde tek karyola olduğu ve onu da kocası kullandığı için, yerde bir minder üzerinde uyur.

Plantasyon işçilerinin aldıkları günlük kalori miktarı Sri Lanka'daki en düşük miktarlardan birisidir ve işçilerin yüzde 60'ı kronik yetersiz beslenmeyle ilgili rahatsızlıklar çekmektedir -nüfusun diğer kesimlerinin iki mislinden daha yüksek bir orandır bu. Beslenme yetersizliğinin açıklaması, kısmen, kadının ailedeki ikinci derecedeki konumu, aşırı yüklenmiş olması yiyecek hazırlamaya vakti olmamasında yatmaktadır. Kadın çay toplayıcısının işi sırtında 25 kiloluk sepet içindeki çay ağırlığıyla dik yamaçlara tırmanmak, yağmur, yakıcı güneş ve sert rüzgârlar altında kalmakla iç içedir. Ailesinin daha iyi beslenebileceği yemekleri hazırlamaya ne zamanı ne de gücü vardır -hatta ne de çeşitli yiyecek maddeleri satın almaya.

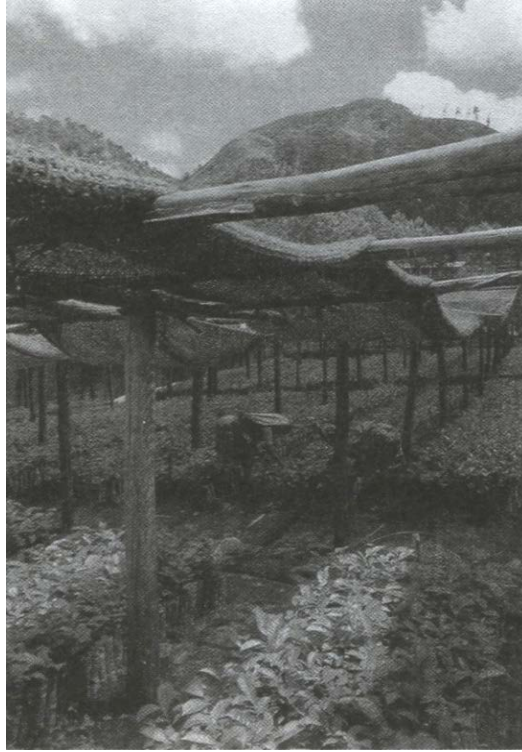

Foto 16: Hindistan'da çay plantasyonu ve çalışan kadın işçiler.

1984'e kadar kadın plantasyon işçileri, erkeklerden daha uzun süre çalıştıkları halde daha düşük ücret alıyorlardı. Artık ücretler eşitlendiyse de, kadınların ödeme kuyruğunda bekleyecek zamanları olmadığından, onların paralarını da kocaları almaktadır. Birçok durumda da koca kadının parasını vermemekte, alkol ve kumara yatırmaktadır. Doğum paraları bile kocalara ödenmektedir.

Plantasyon işçileri güçlü bir sendikal birleşme gösterirler; fakat işçilerin yarıdan fazlası kadın olduğu halde bir kadın sendika lideri bulunmamaktadır. İşçi sağlığı ve daha sağlıklı ortam, okullaşmanın daha artırılması gibi temel ihtiyaçların sendikal talepleri arasında öncelikli olarak yer almadığı görülmektedir.

Mwaka (1993), Uganda'da tarımsal üretimde kadınların rolünü onların zamanlarını (zaman-bütçelerini) nasıl ayarladıkları açısından, Barrett ve Browne (1993) ise yeni tanıtılan tahıl değirmenlerinin Afrikalı kadınların yaşamlarında sağladığı zaman ve emek tasarrufunu Gambiya örneğinden bakarak incelemektedirler. Oughton (1993) da batı Hindistan'daki kadınların mevsimlik işçi olarak çalışma durumlarını aile gelirine katkılarıyla birlikte ele almaktadır. Casinader ve arkadaşları (1987) Sri Lanka'da köy deneyiminde kadın ve erkeklerin rolü ve McGall (1987) de Tanzanya'da kadınların köy olgusundaki "ağır yükleri-hafif ağırlıkları" üzerinde durmaktadırlar. Verena Meier (1992) ise daha özel bir tarımsal faaliyet olan taze çiçek yetiştirilmesinde, talebin korkunç bir şekilde artması üzerine, Avrupa'nın bilinen çiçekçi ülke ya da bölgeleri (Hollanda, Ligurya-İtalya ve Côte d'Azur-Fransa) yanında artık Kolombiya, Kenya, Zimbabwe ve Tayland'da da bu faaliyetin, esas olarak ucuz kadın işçiden yararlanılarak (*ucuz işçi-ucuz üretim*), genişlediğine dikkat çekmektedir.

Çok sayıda örnek olay ele alınarak gelişmekte olan dünyanın birçok yerindeki kadın çiftçilerin durumlarının iyi olmamasının nedenleri arasında şunlar ileri sürülmektedir:

- (1) Erkek işgücünün göç etmesi (daha önce tarla açmadan sorumlu olan onlardı);
- (2) kadınların araziye erişmesini azaltan toplulaştırma programları ve arazi sahipliğindeki sistem değişiklikleri;
- (3) ticari ürünlerin geliştirilmesine yönelmesi ve böylece gıda üretiminin kadınlar tarafından yapılmasından çok, erkek çiftçiler tarafından sürdürülmesine önem verilmesi.

Kırsal Kalkınma Projelerinde Kadın

Ayrıntılı araştırmalar yoksa da, kadınların işgücündeki rolünü ihmal etmenin ya da yanlış tahmin etmenin tarımsal kalkınma projelerinin başarısız kalması ya da sınırlı bir başarı elde etmesinde etkili olduğu açıktır. Gerçekten de, kadınların önderliğinde sürdürülen *kalkınma ve çevre koruma projelerinde* elde edilen başarılar çok önemlidir. Birleşmiş Milletler Kadınların İlerlemesi Dairesi

“emek-yoğun gıda üretimi uygulamalarında kadınların daha çevre duyarlı oldukları ve onların daha geniş ölçüde kullanılması durumunda hem gıda üretimini arttıracakları ve hem de kaynakları koruyacakları”

düşüncesindedir. Örneğin Nijerya ve Yemen’de tarımda kullanılacak işçi arayışında kadınlara ulaşmak için daha çok çaba harcanmaktadır. Filipinler ve Endonezya’da tarım işçilerinin yüzde 50’den fazlası kadındır. Kenya’da hükümet daha çok kadın işgücünü daha ucuza istihdam edebildiği için kırsal kadın gruplarıyla (15-20 kişilik) resmen çalışmaya başlamıştır. Bu strateji Kenya’da kadınların *Ulusal Toprak Korunması Programı*’nda da (National Soil Conservation Programme) en önemli elemanlar olmalarını sağlamıştır. 1980’lerin ortalarından beri kadınlar, ülke toplamının yüzde 40’ı kadar tutan 360,000 küçük çiftliğin arazisini tarımlaştırmışlar ve şimdi belirli ihtiyaçları ve hedefleri için kredi de alabilmektedirler. Kadınların kredi alabilmeleri durumunda üretim çok artmakta ve arazi de çok daha iyi ve verimli kullanılabilmektedir. Gambiya’da küçük Befet köyünde “Kafo” olarak anılan yerel bir kadın örgütü tuzdan zarar görmüş 45 ha’lık bir araziye kurtarmış ve böylece pirinç ekimi çok büyük bir artış gösterecek bu yoksul köyü kendisine yeterli duruma getirmiştir¹².

¹² Bangladeş’te bazı köylerde kadınların durumlarını düzeltme yolundaki girişimler sonuç vermeye başlamıştır. Bundaki en önemli etki *Grameen Bank*’ın (Bengali dilinde adı “*Köy Bankası*”) 1983’deki kuruluşu olmuştur. Topraksız ve umutsuz olanlara ve de özellikle kadınlara durumlarını düzeltecek yardımı sağlayan banka yalnızca banka değil, bir kurum; arazisi olmayan ve ekstrem yoksulluk içindekilere kredi veriyor yalnızca. Geçmişte 2 Pound (100 Taka) gibi küçük bir borç almak için bankaları günlerce iknaya çalışma dönemi kapanmış gibidir. 1976’da kurulan Grameen Bank 1983’de tam olarak yapılmıştı ve 1989’da 11,793 köyde 571 şubeye sahipti (toplam sayıları 68,000 olan köylerin yüzde 17’sinde). Yüzde 60 sermayesini başlangıçta devlet yatır-

Foto 17: Güney ve Güneydoğu Asya'da çok büyük verim artışları sağlayan fakat Afrika'ya pek erişemeyen Yeşil Devrim için kurulan istasyonlardan birisi (Kamerun). Kadınların eğitiminden sonra, bu tür uygulamalardan çok başarılı sonuçlar alınmaktadır.

Kadınların gıda yanında su ve yakıt sağlamadaki geleneksel sorumluluklarının ve gelişmekte olan ülkelerde kadınların çoğu kez gıda, baharat, ilaç, el aletler ve evin diğer ihtiyaçlarını elde etmede kullanılan bitkileri toplamak ya da yetiştirmekle yükümlü olduklarının artık bilinmesi, uluslararası ve özellikle de A.B.D. hükümetinin kalkınma uzmanlarına tarımsal kalkınma ve ormanlaştırma projelerinde kadınların kendilerine danışılması gereken kimseler olduğunu kabul ettirmiştir. Kadınlar, böylece, köyün ekolojisine de en dikkat eden kimseler olmaktadır. Örneğin, yakacak odun sıkıntısını giderme ve bozulan çevreyi iyileştirme çabaları Afrika'da geniş ölçekli ağaç dikim projelerinin (*The Green Belt Around the Sahara Movement*) uygulanmasını zorunlu kıl-

mış, 1986'da payını 25'e indirmiştir. 1995'e kadar kendi kendine yeterli hale gelmeye çalışmış ve bu tarihten sonra da kâra geçmeyi hesaplıyordu. Milyonlarca kadının durumunun ortalama yüzde 53 oranında düzelmesine yardımcı olmuş; başka ülkeler de bu başarıları örnek almaya başlamışlar. 1995'de özel, kâr amacı gütmeyen ve sivil bir kurum olan Grameen Trust tarafından desteklenen, "Replication Projects" denilen ve kendi kendine yeterli olmayı sağlamaya yönelik kredi talebinde bulunan dünya çapında proje sayısı 170'i bulmuştu (Wheat 1995).

miştir; bu projelerde ağaçların bakımı ve korunmasını sağlayarak en önemli rolü, aynı zamanda en büyük yakacak odun toplayıcıları olan kadınlar oynamaktadırlar (Agnew 1990). Hyma ve Nyamwange (1993) Kiambu'daki (Kenya) ağaç yetiştirme projeleri ve kredi kurumları ile toplum içinde kadınların rolü ve katkıları üzerinde durmaktadır. Çölleşme tehdidi altındaki Kenya'da da "Yeşil Kuşak Hareketi" sayesinde kadınlar ağaçlardan nasıl fideler alacaklarını, nasıl dikim yapıp bitkiye bakacaklarını öğrenmişler, birbirlerine öğretmişler ve 10 milyon ağaç dikmişlerdi. Projenin başarısı başka Afrika ülkelerini de aynı yolu izlemeye götürdü.

Coğrafyacıların da kalkınma planları ve değerlendirmelerinde kadınların katkısını (Benton 1993; *Geographie Heute*'nin 1982'deki 3. sayısı "Kadınlar ve Kalkınma-Frauen und Entwicklung" gibi) ve bu projelerin kadınlar üzerine etkisini araştırmada önemli rolleri olduğu açıktır. Örneğin, su projelerinin kadınlar üzerine etkisi: Dworkin 1980; Mısır'da kalkınma projelerinde kadının rolü Beshara 1987; Varma'nın Hindistan'daki kalkınma projelerini cinslere göre değerlendiren ve Wickramasinghe'nin (1993) Sri Lanka üzerine olan çalışması gibi. Zeliha Ünal (1997) ise Orta Karadeniz'de 99 aileden oluşan 618 nüfuslu orman köyü *Çorakyüzü* kadınları üzerinde sosyal ormancılık proje uygulamasının etkilerini ele alıyor:

Konuşma sırası bizde

Daima özlem türkülerinin (uzağa, para kazanmaya giden babaya, eşe, oğula) söylendiği Sinop'un Durağan ilçesindeki *Çorakyüzü* köyünde arazi azdır ve sürekli erozyon tehdidi altındadır. Bu yüzden de tarımsal üretim ancak geçim için yetiştirilen birkaç tahıl (buğday ve arpa) ve bazı sebzelerle (patates ve fasulye) sınırlı kalmıştır. Orman ise, kadınların mantar ve kuşburnu topladıkları bir başka gıda kaynağıdır. Erkekler mevsimlik, beceri istemeyen ama sigortasız, kaza oranı yüksek inşaat işçiliği gibi işlerde çalışmak üzere büyük şehire giderler (İstanbul, Çorlu ve Sinop); bu durum bazen dokuz ay gibi uzun bir süre bile alabilir. Üstelik de yalnızca aile reisi değil 7-15 yaş arasındaki erkek çocuklar da yaz aylarında çobanlık yapmak üzere köy dışına giderler. Sık rastlanmasa da kız çocuklar da ek bir gelir elde etmek için şehire hizmetçilik yapmaya gönderilirler. Köylülerin içinde bulundukları yoksulluk ve kaynaklarının kıtlığı, onları yiyecek bulmak ve yakacak sağlamak için ormana daha da bağımlı kılmıştır. Yakacak odun bulmak her ne kadar erkek işi olarak ta-

nımlanmışsa da, gerçekte kadınlar tarafından (erkekler dışarıda olduğu için) üstlenilmiştir. Gelişmekte olan diğer ülkelerin çoğunda da görüldüğü gibi, su taşıma işi de kadınların üzerindedir. Arazinin aşındığı ve ormanların gittikçe azaldığını gözleyen de onlardır; çünkü ormandan yiyecek ve yakacak elde etmek için gittikçe daha fazla yürümek zorunda kalmaktadırlar. Ama, geleneklere göre, kadınların herhangi bir konuda karar verme hakları yoktur.

Çorakyüzü kadınları için söz söyleme şansı ilk kez 1992'de başlatılan "*Türkiye'de Toplumsal Ormancılık İçin Uygun Yöntemlerin Geliştirilmesi*" projesinin uygulamaya konulmasıyla doğmuştur. Türkiye'nin iki bölgesinde -Erzurum/Tortum ve Sinop/Durağan- uygulanmaya başlanan proje 90 köyü kapsamaktadır ve Çorakyüzü de bu 90 köyden birisidir. Kadının katılımını sağlayan ve onları, eğitim, tohum ve fide dağıtımı yoluyla ormanlaştırma ve ormanı kullanmada erkeklerle eşit söz sahibi kılan projelerin başarı sağlaması, köyün kalkınmasını ve kalkınmanın sürdürülebilirliğini sağlarken, Çorakyüzü kadınlarını da artık görünmez olmaktan çıkarmıştır.

Kadınların kendi toplumlarında ormancılık faaliyetlerinde öncü olabileceklerini söyleyen Christine Verheijden (1997) de, inceleme alanı Ekvador'da da gözlemlediği gibi, "eğer kadınlara eşit fırsatlar verilirse, ve cinslere göre bir yaklaşım [gender approach-*enfoque de género*] izlenirse, ormancılık faaliyetlerinin sürdürülme ve planlanmasında -bütün güçlüklerle rağmen- pasif rolden aktif role geçecekleri ve kadın eşitliği sağlamak yanında, bunun ormancılık açısından da yararlı olacağını ileri sürmektedir:

Herşey güllük-gülistanlık değil

Orta Sierra'da, Quito'nun 200 km kadar güneyinde yer alan Chimborazo bölgesindeki Santa Martha ve La Delicia toplumları tamamen yerli kökenli, özellikle kadınlar ve yaşlıların yalnızca yerli dili (Quichua) konuşabildiği orman toplumlarıdır. Ancak arazileri son derece dik yamaçlar yüzünden zaten az olan ve çok küçük parçalardan oluşan köyde, bu yüzden, büyük bir yoksulluk çekilmektedir. Aynen Türkiye örneğinde de olduğu gibi, erkekler ek gelir elde etmek üzere şehire çalışmaya gitmekte, kadınlar karar verme yetkisine sahip olmadan geride kalarak işleri sürdürmektedirler.

Ekvador'un Andlar-arası Koridor'unda, deniz seviyesinden 2,000 ile 3,800 metreler arasında kalan alanda 1994 Ekimi'nde uygulanmaya başlanan "*Rural Forestry Development*" (RFD) pro-

jesine adı göçen köy toplumları 1995’de katıldılar. Projenin amacı, ormancılık faaliyetleri yoluyla dağlık bölgedeki kırsal halkın fakat özellikle kadınların yaşam kalitelerini yükselterek onları kendi gelişmelerini sağlayacak düzeye getirmek ve doğal kaynakları sürdürülebilir bir düzeyde işletmelerini sağlamaktır. Projeye getirilen faaliyetler ortak fidelikler yaratmak, tarımsal ormancılık (agro-forestry) plantasyonları kurmak, bunları işletmek, yerel ormanları işletmek, toprak korunmasını sağlamak (taraçalara fasulye -Phaseolus vulgaris- ekerek, kanallar açarak, vb. yollarla), küçük havzaları düzenlemek [*microcuencas*] idi. Toplumun da son derece istekli olmasıyla, proje, bu köylülere yarar sağladı. Kadınlar yalnızca projeye katkıda bulunmakla kalmadı, artık karar verme olgusuna da katılmak durumunda kalarak konumlarını erkeklerle eşitlediler. Projenin başlangıcında karar verici durumundaki erkekler kendilerine sorulan, hangi amaçla ne kadar ağaç üretmek istedikleri konusunda 21,000 ağacın dikilmesine karar vermişlerdi. Fakat kendileri köylerinden dışarda başka yerlere çalışmaya gittiklerinden, bu hedefe erişmek de kadınların üzerine kaldı ve bu kadar ağır bir yükü de kaldıramazlardı; ancak 4000 ağaç dikebilerek, vaat edilenin beşte birini gerçekleştirdiler. Yeniden verilecek kararlarda bu kez sıra kadınlardaydı ve proje artık onlarla tartışılmaya başlandı.

Bu durum, doğal olarak, herşeyin “güllük gülistanlık” hale geldiği anlamına gelmeyecektir. Kalkınmanın önünde uzun vadeli engeller vardır: Birincisi, dünyanın diğer yerleri için de geçerli olduğu gibi, yerli kadınların eğitimsiz olmaları ve yalnızca kendi dillerini konuşmalarının daha fazla eğitilmelerini engellemesidir. İkincisi, eğitilmiş olan bazı kadınların ise kocalarının yanında ikinci konumda kalmaları ve öncü durumuna gelmeye elverişli olmamaları; ve üçüncüsü de Ekvador toplumunda kadınlara, özellikle de yerli kadınlara karşı süregelen ayrımcılıktır.

Ormanlaştırma çalışmalarında kadınların rolü Nepal’deki uygulamalarda da yansımaktadır: Merkezi Nepal’de Pokhara yakınında Phewa Tal Watershed’de kadınlar dalgali yamaçları ağaçlandırarak toprak erozyonunun büyük ölçüde azalmasını sağlarken, ağaç dikimi ve bakımıyla yaklaşık yarım yüzyıldır süren orman kaybını tersine döndürerek aile korulukları oluşturmuşlardır. Ayrıca kadınlar 100 hektarlık etrafı çevrili -kendilerine ayrılan- arazilerde keçi ve büyükbaş hayvanları için çeşitli bitkilerin ekimiyle otlaklar da oluşturmuşlardır. Burada sürdürdükleri hayvancılık faaliyetleriyle elde ettikleri fazlalığı yerel pazarlarda satarak ek gelir elde etmektedirler. Böylece durumu düzelen kadınlar artık hafta-

da 20 saati yakacak odun ve hayvanlara yiyecek aramakla geçirmeyecekleri için, araziye daha iyi düzenleyebilecek meyve ve sebze yetiştirebilecek bir “boş zaman”a da sahip olmuşlardır (Wickramasinghe ve diğ. 1997’de Güney Asya’da kadınların kaynakları korumadaki rolü, yaşamı sürdürebilmek için yerel işler yaratılmasıyla bağlantılı olarak ele alınıyor).

Kırsal kalkınma projelerinde kadın tarımsal gelişme, ormanlaştırma, su temininin arttırılması gibi projeler yanında, başka projelerde de görev alabilmektedirler. Çeşitli ülkelerde uygulanan, yeni yerleşme yerleri oluşturulması (kolonizasyon) projelerinde kadınların katkısı büyüktür: Örneğin Meertens (1993) Kolombiya’da, Townsend ve Acosta (1987) ile Townsend (1993a) de yağmur ormanlarında kolonizasyon projelerinde kadının rolünü (yine Kolombiya’yı örnek alarak) incelemekte; Watkins ve diğ. (1993) de Endonezya’da devletin Cava Adası’ndaki nüfus baskısını azaltıp boş olan adaların yerleşilmesini sağlamaya yönelik projelerinde kadını aile ve çalışma yaşamıyla birlikte ele almaktadırlar. Bundan başka, özellikle emek-yoğun nüfus alanlarında uygulanan kalkınma projeleri kapsamında, örneğin Hindistan’da olduğu gibi baraj inşa faaliyetleri ya da Çin’deki gibi yol inşaatlarında da kadınlar çalışabilmekte; gelişmiş ülkelerde makinelerin yaptığı işleri bu gibi kalabalık ülkelerde insan gücü yerine getirmekte, kadınlar da bu işgücüne kendi katkılarını yapmaktadırlar.

Foto 18: Emek-yoğun bir ülke olan Hindistan’da büyük bir baraj projesinde görev alan kadınlar. Gelişmiş ülkelerde bu işlem sermaye-yoğun yöntemlerle, insan gücüne en az taleple sürdürülür.

Foto 19: Çin'de ülkenin uzak köşelerini erişilebilir kılmak için sürdürülen yol projelerinden birinde çalışan kadın (Doğu Türkistan /Sincan).

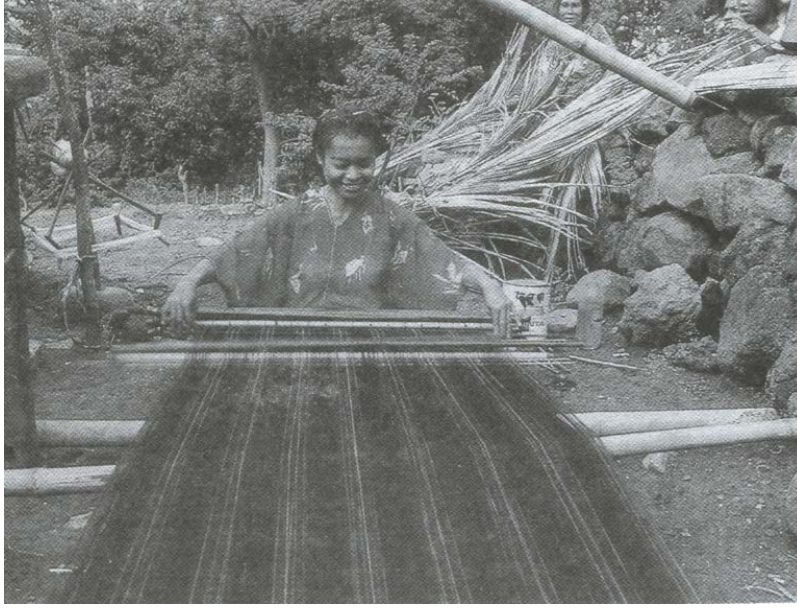

Foto 20: Kırsal alanda tarım dışı faaliyetlerin en önemlilerinden birisi olan dokumacılık çok sık rastlanan evrensel bir uğraştır. Endonezya'nın Flores adasında Tendan'da 1500 yıllık gelenegini sürdürerek dokuma yapan kadın, hammaddenin doğal lifli bitkilerden hazırlanması ve doğal yollardan boyanması işini de yapmaktadır.

Kırsal Alanlarda Tarım Dışı Uğraşlar

Gelişmekte olan ülkelerde kırsal alanlarda yaşayan kadınlar tarım dışı işlerde de çalışmaktadırlar. Örneğin madencilik faaliyetlerinde, evlerde sürdürülen geleneksel dokumacılık faaliyetleriyle, kayıt dışı kalsalar bile, önemli bir ulusal ekonomik katkı yapabilirken, aynı zamanda kendileri ve ailelerinin karnını da doyurmaya çalışmaktadırlar.

Foto 21: Van Gölü kıyısına yerleştirilen (1982) Kırgız göçmenlerden dokuma yapan bir genç kız. Pamir Dağları'nda (4200 m) Wakhan koridorunda yaşayan bu Kırgız grubu (765 kişi) Afganistan'daki iç savaş nedeniyle önce Pakistan'a sonra da Türkiye'ye göç etmişler ve yerleştirildikleri Van Gölü kıyısında geleneksel faaliyetlerini ve yaşam tarzlarını sürdürmüşlerdir.

Güneydoğu Çin'de *Hui-An* kadınları da büyük granit taş bloklarını taşımak gibi güç bir işle bile uğraşabilmektedirler. İkişer kadının kalın bambu çubukları omuzlarına birleşik halde takarak gerçekleştirdikleri bu taşıma işleminden kazandıkları para onlara biraz özgürlük sağlıyorsa da, evlenme yoluyla bu kazanç son bulmaktadır. Çin'de de, dünyanın çoğu ülkesinde olduğu gibi, kadınlar evlenince kocalarının evlerine gittikleri halde, *Hui-An* kadınları para kazanmayı sürdürürebilmek için evlenmeyi geciktirmek yanında, evlenince de hemen değil, ancak çocuk sahibi olma du-

rumunda baba evini terk edip eşlerinin evine gitmektedirler. Kadınlar kendi ağırlıklarının üç misli kadar ağırlıktaki granit bloklarını taşıma gibi zor bir işte çalışırken, erkekler daha hafif bir iş olan taş işlemeyle uğraşmakta ve genellikle kadınlara akıl vermek ve çayhanelerde oturmakla vakit geçirmektedirler. Günümüzdeki refah artışı ve kadınların eğitimindeki iyileştirmeler, Hui-An kadınlarının bilinçlenmesine ve 600 yıldır sürdürdükleri, kendilerini tüketen (daha önce kayalıklardan Güney Çin Denizi'ne atlayarak gerçekleştirdikleri toplu intihar olayları halen üç yılda 4 intihara kadar inmiş bulunuyor) bu yaşam tarzını artık reddetmelerine yardımcı olmuştur (Vriens 1994).

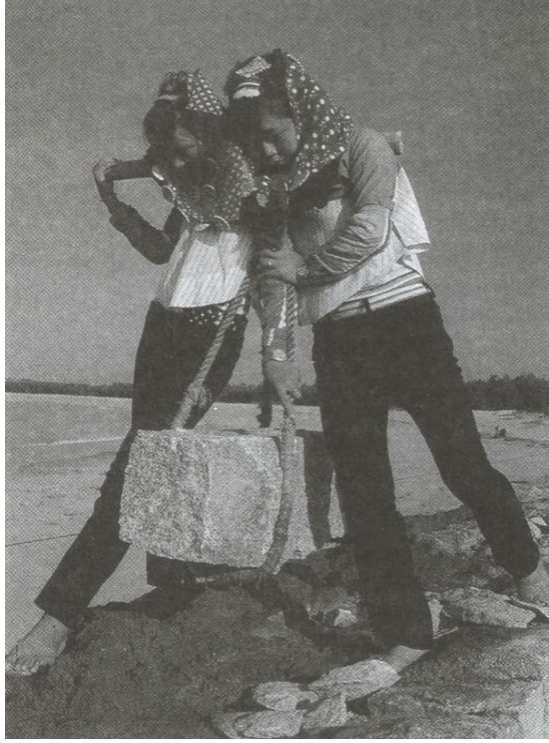
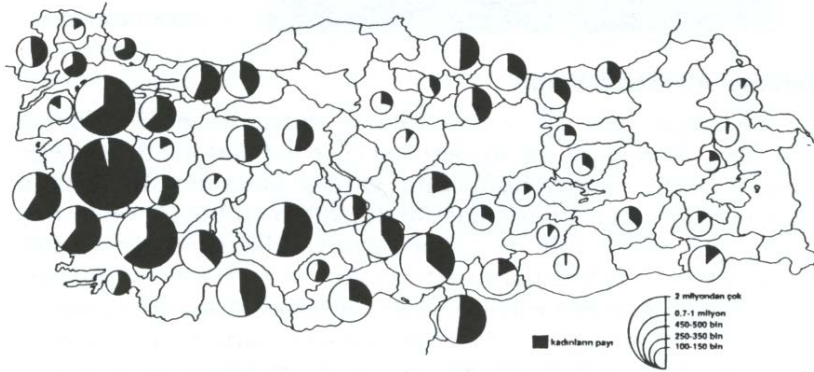

Foto 22: Yalnızca bir bambu kamsı dayanak (askı) ve bir parça halat kullanarak iki Hui-An kadını, yavaş yavaş ve dikkatli adımlarla kendi gövdelerinin üç misli ağırlıkta büyük bir graniti taşımaya çalışıyorlar.

Kırsal alanlardaki kadınlar için iş olanakları bazen ülke dışsattımında gözlenen gelişmelerle artmaktadır. Örneğin yakın zamanlarda gözlemlendiği gibi, dünyanın büyük kısmında süpermarketlerin bütün yıl boyunca her tür egzotik yiyeceklerle dolması Latin

Amerika'nın dışsatımını arttırmış ve patlama sayılabilecek böyle bir üretim kadınlara yeni iş alanları açmıştır. Fakat işler hem kısmi-zamanlı (part-time) ve hem de iki hasat dönemi arasında uzun bir işsizlik dönemiyle de iç içedir. Buna rağmen, Şili, Kosta Rika ve Guatemala bu akımda önde gelen üç ülkedir. Aynı şekilde, Meksika'nın Kuzey Amerika pazarları için turfanda çilek ve domates üretimi toplama, seçme ve paketlenme faaliyetleri için çok büyük miktarda kadın işgücüne talep yaratmıştır. Brezilya, Mozambik ve Sri Lanka'da dışsatım için fıstık (*cashew*) üretimi de toplama ve ayıklama için kitlesel kadın işçi kullanımına yol açmıştır.

Türkiye'de de çeşitli tarımsal faaliyetlerde kadın işçi kullanımı hem büyük ölçüde artmıştır hem de çok büyük bölgesel karışıklıklar göstermektedir. Gerçekten de, Türkiye'nin bazı tarım bölgelerinde kadın işçi kullanımı çok büyük miktarlara varırken, toplam içinde kadınların payı da yüksek oranlar vermektedir; hatta bazı illerde toplam içinde kadınların değil, erkeklerin ve çocukların payından söz edilebilmektedir: Örneğin Manisa'da Manisa nüfусundan fazla kadın işçi kiralanmıştır. Kadın tarımsal işçi dağılımında Batı bölgelerindeki yığılma birçok ilişkiyi de birlikte getirmektedir: Ticari ve geçim tarımının mekânsal yapısı, kadın emek havuzunun nerelerde oluşabildiği ve tarım coğrafyasıyla uğraşanların da gözlemlediği gibi, yetiştirilen ürünler bu dağılımda etkili olmaktadır.

Şekil 6: Türkiye'de tarımsal işletmelerde mevsimlik işçi olarak çalışanlar (12+ yaş), 1991 (kaynak: DİE, 1991 *Genel Tarım Sayımı*, Ankara 1994).

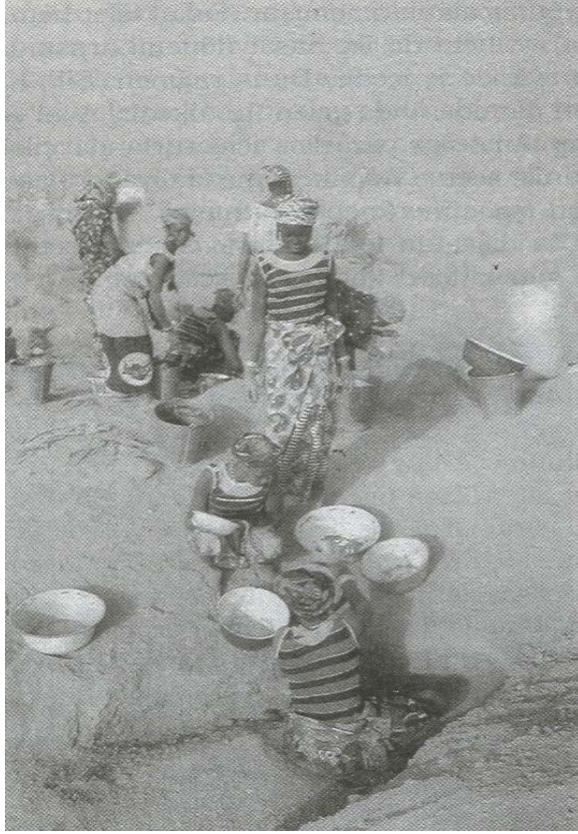

Foto 23: Burkino Faso'da altın arayan kadınlar.

Şehirsel Alanlarda Kadın

Şehirsel işgücünde kadınların katkısı dünya bölgeleri arasında temelden farklılıklar ve modernleşmeyle de farklı etkilenmeler göstermektedir. Dünya nüfusunun gittikçe daha büyük kısmının şehirlerde yaşamaya başlaması ve dünyanın en büyük ve en hızlı büyüyen şehirlerinin de Üçüncü Dünya ülkelerinde yer alması bu şehirlerdeki iş fırsatlarını arttırmakta ve bu da kırsal alanlardan göçlerin şehirlere yönelmesinde bir başka çekici güç oluşturmaktadır. Şehirlerdeki iş olanakları ise kadınların da bu sahnede aldıkları rolleri arttırmaktadır. Her ne kadar istatistiklere yansımıyorsa da, kadınlar şehirlerde özellikle kayıt dışı sektörlerde büyük ölçüde istihdam edilmektedirler. Kadınların tarım dışı işler-

de, şehirsel alanlarda en yüksek oranda çalıştıkları bölgelerin başında Latin Amerika gelirken, en az istihdam edildikleri ülkelerin başında da Arap ülkeleri gelmektedir. Sahra-altı Afrika ve Asya ise kadınların yüzde 25-30 dolaylarında şehirsel işlerde çalıştıkları, küresel ölçekteki önemli bölgelerdir.

Cinslere Göre İş Bölünümü: Teoriler

Kadınların şehirsel emek pazarındaki yetersiz ve dezavantajlı konumlarına getirilen açıklamalar üç farklı teorik görüşe dayandırılmaktadır: Bu görüşler, neo-klasik ekonomik teori, emek pazarı ayrışması ve feminizm olarak anılmaktadırlar.

Neo-klâsik ekonomik teori, rekabet koşullarında, çalışanların üretkenliklerine göre ücretlendirilmeleri gerektiğini varsayar. Buna göre, erkek-kadın arasında gözlenen farklılık ya kadınların üretkenliğinin/verimliliğinin düşük olması ya da onların pazarın istediği niteliklerde olmamalarından dolayıdır. Bu yaklaşım, aynı zamanda, kadınların eğitim, öğretim ve iş başı deneyiminin de, kadınların eğitim gerektirmeyen ev işleri ve çocuk bakımıyla uğraşmaları yüzünden erkeklerden düşük olduğunu da varsayar. Neo-klâsik teoriye üç nedenden ötürü itirazlar vardır: *Birincisi*, cinslere göre ücret farklılığı kadınların iş hakkında eğitilmesi-öğretilmesiyle geniş ölçüde giderilebilir. *İkincisi*, kadın ve erkeğin emek pazarına eşit erişim fırsatına sahip oldukları ve aynı iş için eşit derecede rekabet şansları olduğu varsayımına yapılan itirazdır: Bu bakış açısı dünyanın tüm ülkelerinde varolan ve eğitimle birlikte ortadan kalkacak gibi de görünmeyen cinsiyet ayrımcılığını bilmezden gelmektedir. *Üçüncüsü* de, kadınların işgücüne katılmasına doğal bir özellik olan çocuk taşıyıcı rollerinin engel olduğu görüşüdür. Böyle durumdaki kadınlar yalnızca hamileliğin son dönemi ve doğumun ilk haftalarında işten uzak kalırlar. Üstelik özellikle Üçüncü Dünya ülkelerinde kadınların çocuklarına bakacak bir akrabaları mutlaka bulunmakta; daha üst düzey görevlerdeki kadınların da bunu para karşılığı bakıcı tutarak sağladıkları bilinmektedir.

Emek pazarı ayrışması teorisi de istihdamda cinslerarası eşitsizliğin açıklanmasına emek pazarının yapısı açısından yaklaşmaktadır. Emek pazarının kurumsal engellerle parçalanmış olduğu fakat her parçanın içerisinde hâlâ neo-klâsik kurallar uygulandığı ilkesinden hareket eder. Emek pazarı için yapılan bir ayı-

rım primer ve sekonder sektörler şeklindeki ikili ayrımdır. Primer işler ilerleme fırsatı olan, çalışma sırasında eğitim ve ücret bakımından daha iyi koşullara sahip olanlardır; buna karşılık sekonder olarak anılan sektördeki işler iş güvenliğinin olmadığı ücretlerin çok düşük olduğu işlerdir. Bu açıdan da erkeklerin primer, kadınların da sekonder sektörde daha çok istihdamları söz konusu olmaktadır. Cinsiyet ayrımını körükleyen bir faktörün de erkek işçilerin daha iyi örgütlenmelerinden doğduğu ileri sürülür. Özellikle sanayide ezici bir yoğunlukla erkeklerin istihdamı sanki bu teoriyi doğrular gibidir. Ancak, günümüzdeki teknolojik gelişmeler ve daha ucuz işçi talebi bazı sanayi kollarında kadınların konumunu tersine çevirmektedir. Bu ekonomik teorinin kadının toplumdaki rolünü sabit kılması ve onu dezavantajlı kabul etmesi yüzünden geniş bir kabul görmemesi yanında, emek pazarındaki cinslere göre farklılıklar ve kadının marjinalleşmesi de ekonomik teorilerle açıklanamamaktadır; *ayırımcılık* da zaten çok daha büyük ölçüde toplumsal yargıların bir sonucu olmaktadır.

Feminist teoriler ise kadının emek pazarına girişini kısıtlayan toplumsal ve kültürel faktörlerin önemi üzerinde dururlar. Belirli, sabit bir durumdan çok kadının doğurganlık ve üretici rolleri arasındaki karşılıklı etkilenme anahtar konuyu oluşturur. Ev işleri ve çocuk bakımı, dünyanın hemen hemen bütün toplumlarında, emek pazarına kadının girişi hızlandığı ve arttığı halde, hâlâ çok büyük ölçüde kadının sırtındadır. Fakat, şehirsiz alanlarda kadının işgücüne katılımı hane halkının kompozisyonunu etkilemektedir: Aileler daha küçülerek çekirdekleşmekte ve bazen de kadın aile reisli biçime bürünmektedir. Sonuçta da ev işlerinin büyüyen sorumluluğu ailenin tek kadını üzerindeki yükü katlanılamaz kılmakta, okuyan çocuklar annelerine yardımcı olamamakta ve kadınlar daha uzun süre çalışmak zorunda kalmaktadırlar. Malezya'da bir işe girmiş evli bir kadının haftada ortalama 112 saat çalıştığı hesaplanmıştır ki bu süre aynı durumdaki bir Amerikalı kadın için 59 saattir. Bu yüzden de özellikle Üçüncü Dünya ülkelerinde evle ilgili sorumluluklar nedeniyle kadının emek pazarındaki konumunun daha da zorlaştığından söz edilebilir. Ayrıca, bu ülkelerde kızların korunma güdüsü de, özellikle ailenin erkekleri tarafından sürekli öne sürülerek, onların belirli sektörlerle ve belirli mekânlarla sınırlı kalmalarına (*gettolaşma* da deniliyor) yol açabilmektedir.

Bununla birlikte, geleneksel olarak kadınlar eve dayalı faaliyetlerde ve ücretsiz olarak tarımda çalışırken, şimdi, şehirleşme-gelişmeyle birlikte mekânlarını genişletmeye, şehirlerde ev dışında iş arayanların sayısı da iyice artmaya başlamıştır. 1986'da ILO'ya göre işgücünde ekonomik olarak aktif kadınların miktarı Üçüncü Dünya ülkelerinde son 30-40 yılda artarken, iş arayan kadınların sayısı daha da fazla artmıştır: Örneğin Sri Lanka'da 1971-1981 arasında iş arayan kadınların sayısındaki artış %200 olmuştur. Aynı devrede toplumsal ve şahsi hizmetlerde kadının payı da %17'den %24'e çıkmıştır (Ranasinghe 1992). Dünyada özellikle ev imalatının sürdüğü yerlerde kadınlar şehrsel işgücünün önemli bir bölümünü oluşturmakta fakat istatistiklerde görünmemektedirler.

Sanayide istihdamda birçok gelişmekte olan ülkede kadınların erkeklerden daha hızlı gelişme gösterdikleri izlenmektedir. Örneğin Hindistan'ın hem küçük şehirlerinde (Swaminathan 1978) hem de ev imalatının ayakta kaldığı daha büyük şehirlerinde bu tür istihdam önemli bir oran tutmaktadır. Haydarabad'daki yoksulluk mahallelerinden (*slum*) birindeki çalışmada, Fatima Alikhan (1992), bu semtlerde kadınların hareketliliğinin son derece kısıtlı olduğunu, ancak %5'inin dışarıya çalışmaya gidebildiğini, bu nedenle de geri kalanların evlerde parça başı fiyatlarla gümüş işleme, yatak-yorgan dikimi ve *bangle* yapımı (parlak sentetik taşların kömür ateşiyle ısıtılıp çeşitli bilezik ve halhal gibi takılara yapıştırılması) işiyle uğraştıklarını belirtiyor. Toplumsal ve ekonomik olarak en fazla mahrumiyet çeken grupta yer alan bu kadınlar arasında *bangle* yapımı, gözleri bozması nedeniyle, ancak 35-40 yaşın üstündekiler için bir uğraş oluşturmaktadır.

Hint kadınlarının şehrsel işgücüne katkılarında, ekonomik koşullardan çok kültürel gelenekleri yansıtan hem bölgesel hem de toplumsal tabakalara göre farklılıklar olduğu da kaydedilmektedir (Raju 1981; 1982). Daha önce de belirtilen, kadınların okuryazarlık oranının düşüklüğünün çağdaş çalışma koşulları bakımından olumsuzluk olması yanında, kadınların şehrsel işlerde çalışmamasının bir nedeni de Hindistan'daki şehirlerde erkek oranının son derece yüksek olmasıdır.

Latin Amerika'da ise şehrsel işgücünde kadının katkısı oldukça yüksektir. Latin Amerika'da şehirlere göç eden kadınların en fazla çalıştığı iş alanı, ülkemizde de büyük şehirlerde yaygın rast-

lanan bir durum olan ev temizlik işleridir (Hindistan'da Delhi'de kadınların şehirlerde ayakta kalmasını sağlayan “temizlik işçiliği” Raghuram ve Momsen'in yazılarında inceleniyor, 1993). Doğal olarak tüm kadınlar temizlik sektöründe çalışmıyorlarsa da, kadınlar tarafından en çok tercih edilen işler, diğer gelişmekte olan bazı bölgelerin tersine, Latin Amerikan şehirlerinde evlere temizliğe gitmek olmaktadır (Boserup 1970; Smith 1973; Rengert ve Monk 1982b). Önemli değişimler yaşanmakla birlikte, kadınların istihdamının çok düşük olduğu Ortadoğu İslam ülkelerindekiyle tam bir zıtlık göstermektedir Latin Amerika'daki durum.

Asya ve Afrika'daki kalıplar ise daha karmaşıktır; temizlikçiler kadınlar değil, “houseboys”dur, yani erkeklerdir; böylece Latin Amerika'nın tersine kadınlar şehirlere ev temizlikçiliği için göç etmezler. Erkek egemenliğindeki göç akışı içinde sömürgeci ilk döneminde bile erkekler ezici bir çoğunlukta idi; şehir (ya da kasabalarda) çalışmak üzere göç eden kadınlar ahlaksız, yaptıkları işler de yasadışı kabul ediliyordu. Örneğin, 1911'de Nairobi'de cinsiyet oranı her 100 kadına karşılık 600 erkekti (Rengert ve Monk 1982c; Mazey ve Lee 1983). Değişimler gözlenmekle birlikte, Afrika'da da şehirsiz istihdam olanaklarının hâlâ çok büyük ölçüde erkeklere tanındığı bilinmektedir.

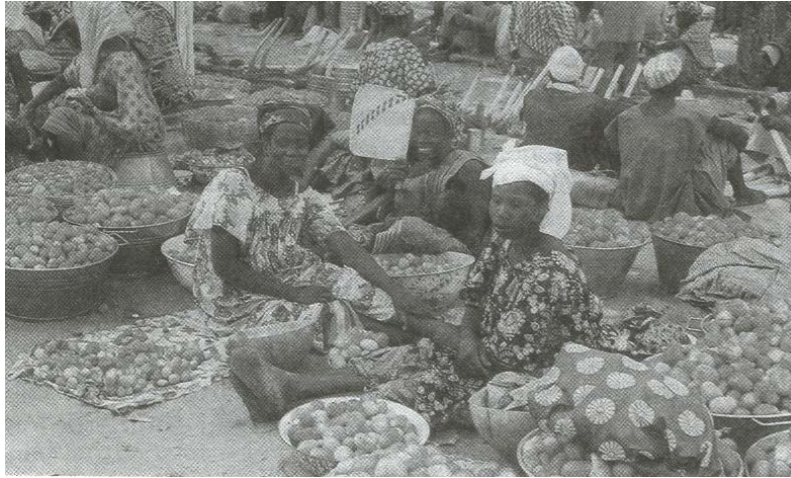

Foto 24: Nijer Nehri üzerinde Segou şehrinde (Mali) bir pazar yerindeki kadın satıcılar. Satılan ürünler, bölgenin yoksulluğunu da yansıtacak şekilde, çok az çeşitlilik sunmaktadırlar.

Foto 25: Kuzey Kamerun'da pazardan dönen kadınlar. Yetiştirdiklerini ya da evde imal ettiklerini satan kadınlar, ekonomik durumlarına göre, dönüşte sepetleri dolu ya da boş döneceklerdir. Suya ve yakacak oduna olduğu gibi, pazara ulaşmak için de uzun mesafeler kat etmeleri gerekebilir.

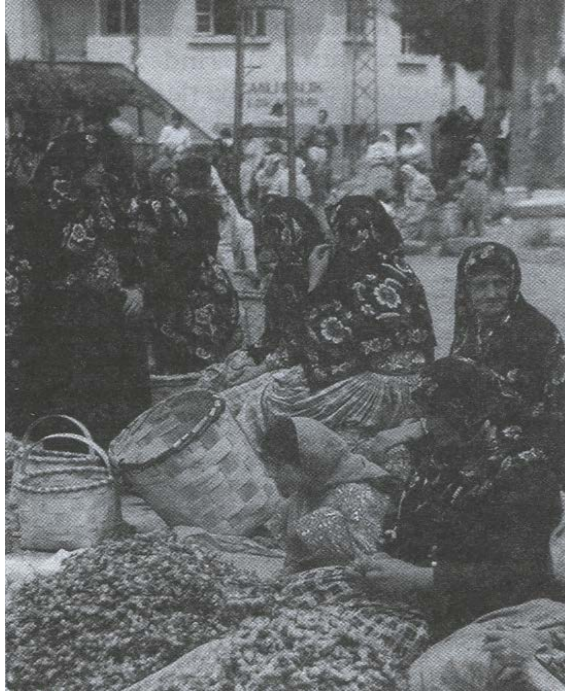

Foto 26: Doğu Karadeniz'de topladıkları fındığı pazarda satan kadınlar. Bu bölgede kadınlar iki büyük ticari ürünün -fındık ve çay- yetiştirilmesinde büyük rol oynamaktadırlar.

Kadınların şehirlerdeki ticaret faaliyetlerindeki ve de kırsal ve şehirsiz alanları birbirine bağlamadaki rolü de bölgesel olarak çarpıcı farklılıklar göstermektedir. Örneğin Batı Afrika'da kadınlar ticaret faaliyetlerinde yüksek oranda temsil edilirlerken, Doğu ve Güney Asya ile Latin Amerika ülkelerindeki ticaret faaliyetlerinde yer alma oranları değişik derecelerde gerçekleşmekte ve İslam etkisi olan bölgelerde ise hemen hemen ortadan kalkmaktadır (Smith 1980). Her ne kadar Smith periyodik pazarlara satmak üzere mal götürenler arasında kadın ve erkeklerin oranında çok az farklılıklar olduğunu belirtiyorsa da, pazarlama faaliyetlerinde kadınların durumu çok fazla coğrafi incelemeye konu olmamıştır. Ancak, bazı bölgelerde görünür bir yoğunlukları olduğu da açıktır.

Afrika ve Karayipler'deki perakende ticarete ise kadınların konumu özellikle önemlidir. Örneğin pazarlardaki satıcıların Akra'da (Gana) yüzde 97'si, Lagos'da (Nijerya) yüzde 87'si, Dakar'da (Senegal) yüzde 60'ı ve Haiti'de yüzde 77'si kadındır. Ancak satıcı konumuna kadınlar daha olgun çağlarında erişirler ve anneler genelde becerilerini ve müşterilerini kızlarına aktarırlar. Her ne kadar Batı Afrika'da satıcıların çoğu kadınsa da, yerel pazarlarda küçük miktarlarda ev yapımı ürünler satma üzerinde yoğunlaşmışlardır; buna karşılık erkekler toptancılık faaliyetlerini ve uzun mesafeli mamul maddeler ticaretini kontrolleri altında tutmaktadırlar. Karayipler'de de turistlere satış yapan kadın ve erkeklerin benzer rolleri paylaştıkları görülür: Genç erkekler plajlarda çeşitli takılar ve güneş yağı satarak genç bayan turistlerle tanışma fırsatı ararken, daha yaşlı kadınlar da plajda saç örmeyi ve evde yapılmış el işleri ya da giysileri satmayı tercih ederler –bu tür bir uğraşı, çalışma saatlerini kendileri ayarlayabildikleri için, her zaman tercih edilmektedir.

Üçüncü Dünya kadınlarını etkileyen bir başka olgu da çok uluslu şirketlerin kadın işgücü talepleridir. Örneğin Meksika'da özellikle A.B.D.-Meksika sınır bölgesindeki elektronik eşya ve dokuma-giyim eşyası sektörlerinde (*maquiladora* denilen fabrikalarda) bu tür bir istihdam gelişmiştir. Meksika'da dokuma ve giyim eşyasında kadın işgücünün istihdamı %38, elektrikli aletler-elektronik eşyada ise %23 dolaylarına çıkmış olduğu halde, Sofia Puente-Lutteroth (1992), ödenen ücretlerin yetersizliği ve çalışma koşullarının olumsuzluğu nedeniyle, bu durumun kadınların yaşamlarını sürdürmede itici gücü sağlayacak mal ve hizmetler için

yeterli olmadığını belirtmektedir (bu konuda en yeni çalışmalar Wright 1997 ve Cravey 1997'dir).

Kadın işgücünün (çocuk işgücü gibi) ucuz olması, genç bekâr kadınların işveren tarafından daha kolaylıkla kontrol altında tutulabilmeleri (Zelinsky, Monk ve Hanson 1982), hizmet ve yaşama koşullarıyla ilgili taleplerinin daha az olması, sanayide birçok sektörde kadın istihdamını daha başından beri çekici kılmıştır. İngiltere'de ilk dokuma sanayi tesislerinde kadınların çalışmasından başka, sanayileşme ile birlikte hızlanan maden kömürü çıkarma faaliyetlerinde bile ucuz işçi olarak çocuklarla birlikte kadınlar da istihdam edilmişlerdi (English 1984). New England'da (A.B. D.) dokuma tesislerinde ondokuzuncu yüzyılda kadınların yaygın istihdamı (Miller ve Rengert 1982) zaman zaman şimdi kalkınmakta olan ülkelerdeki durumla karşılaştırılmaktadır. Bu süreci değerlendirirken, Susan Christopherson (1983), şöyle bir sonuca varmaktadır: "Kadınlar 1960'lardan beri kenar alanların (perifer) hızla sanayileşmesindeki anahtar oyuncularındır; bu öyle bir dönüşümdür ki, aile içinde toplumsal tansiyonu ve kavgaları arttırmış, hatta burada kadın (eş) ekmeği kazanan olarak ortaya çıkmıştır".

Foto 27: Güney Kore'de elektronik imalatında çalışan kadınlar. Yeni sanayileşmekte olan ülkeler gelişmiş ekonomilere sahip ülkelerle ancak ucuz işgücüyle rekabet edebilmekte, bunu da daha çok kadınlar sağlayabilmektedirler.

Malezya'daki fabrika işçisi kadınlara karşı davranışlar

Malezya milli gelirinde sanayinin payı 1960'da %9'dan 1980'de %21'in üzerine çıkmıştı; fakat bu gelişmenin daha da çarpıcı olan yanı kırsal alanlardan gelen genç, Müslüman Malay kadınların kitlesel ölçekte ve birdenbire sanayide çalışmaya başlamalarıydı. 1957 ile 1976 arasında imalat sektöründe Malay kadınların sayısı 12 misli artarken, erkeklerin payı azalmıştı. Aslında Malay kadınları geleneksel köylerini daha önce hiç bu kadar büyük sayılarda terk etmemişlerdi. Bu kadınların pek çoğu da ülke ortalamasının iki misli büyüklükteki, buna karşılık çok düşük gelirli ailelerden gelmişlerdi. Yaklaşık dörtte üçü de ailelerine olan bağımlılıklarını azaltmak için fabrikalarda çalışmak üzere göç etmişlerdi. Fabrikalardaki ücretler her ne kadar tarımda kazandıkları kadar düşük idiyse de, daha istikrarlı ve sürekliydi ve ek olarak da yemek, tıbbi hizmetlerden yararlanma, ulaşım, spor kolaylıkları ve başka yararlanmalar da söz konusuydu.

İmalatçılar için de bu işçilerin birçok çekicilikleri vardı: Büyük çoğunluğu 16-20 yaş arasındaydılar ve daha yaşlı kadınlara göre daha kolaylıkla eğitilebiliyorlardı. Bekardılar ve bu yüzden de evli kadınlara göre daha güvenilir ve fazla mesai için de daha elverişli idiler. Az eğitim görmekle birlikte okuryazar olmaları; ayrıca erkek otoritesine boyun eğen kırsal gelenekten gelmeleri işte de uyumlu olmalarını ve işverenin istediği biçimde davranmalarını sağlıyordu.

Bu kadın işçilere erkek işçi ücretlerinin yaklaşık yüzde 69'u kadar ücret ödenmektedir. Batı ülkelerindeki kadınlara göre yüzde 50 daha çok süre çalışmakta fakat Batıdaki işçilerin yalnızca yüzde 10-12'si kadar ücret almaktadırlar. Düşük ücretler, aynı zamanda da aşırı kalabalık, iyi yaşama koşullarının çok kıt olduğu yerlerde toplanmayı zorunlu kılmaktadır. Ailelerinin korumasından uzakta kalma ve Batı tarzı davranışlarla karşı karşıya gelme, geleneksel Malay Müslüman değerleriyle bir çatışmaya da yol açmıştır. Birçok anne-baba Malay toplumunda daha düşük bir toplumsal statü sayılan fabrika işçisi olan kızlarından utanmaya başlamışlardır. Hatta, şehire çok yakın alanlarda aileleriyle birlikte yaşamlarını sürdürerek her gün fabrikalara çalışmaya gelip giden kadınlar için bile aynı çatışma söz konusudur (Buang 1993).

Kadınlar imalat faaliyetlerinde daha çok küçük ölçekli ve belirli sanayi kollarıyla sınırlı olarak toplanma gösterirler; özellikle de ucuz emek gücüne talebin yüksek olduğu kollarda. Bu nedenle Hong Kong, Güney Kore, Taiwan, Filipinler, Singapur, Tayland

gibi hızla sanayileşen ülkelerde çok uluslu şirketlerin fabrikalarında imalatı daha ucuza mal edecek kadınların oranı yüzde 30'un çok üzerine çıkmıştır. Bu gibi ülkelere yapılan dışsatımda kadınların ürettikleri, dokuma, giyim eşyası, gıda maddesi, kimyasal maddeler, elektronik eşya, plastik eşya, oyuncak ve benzerleri egemen durumdadır. Biraz önce belirtilen Hindistan örneğinde de olduğu gibi, kadınlar fabrikalara çalışmaya gitmeden de imalat faaliyetlerinde yer alabilmektedirler. Örneğin Mexico City'de kadınlar basit, fazla beceri gerektirmeyen, az miktarda sermaye talep eden ve emek-yoğun üretimleri evlerinde de sürdürebilmektedirler. Dokuma ve giyim eşyası bunların başında gelirken, dantel örme, dikiş dikme, seramik ya da başka süslemeler yapma ve yemek pişirme geliştirmekte olan ülke şehirlerinde gittikçe daha çok kadın tarafından gerçekleştirilen ve çeşitli örgütlerin de kredi, eğitim, pazarlama ve benzeri yollarla desteklediği faaliyetlerdir. Bu konuda bir örnek de Mısır'dan verilebilir: Bu örnekte kadınlar çöplerden topladıkları malzemeyle bile yaşamlarını kazanmaya çalışmaktadırlar: Kahire'nin güneydoğusundaki Mokattam Tepeleri'nde, dar toprak yollarına çöp yığılmış bir gecekondu mahallesinde 17,000 çöp toplayıcı (*zabbaleen*) yaşamaktadır ve Kahire'nin büyük nüfusunun çöpleri Çevre Koruma Birliği'nin yaptığı programa göre burada ayrılır, ayıklanır ve yeniden kullanılır. Bu amaçla, 1988 yılından beri 320 kız Mokattam Kadın Merkezi'nde iki pedallı dokuma tezgâhında artık kumaş parçalarından küçük halı dokumayı öğrenmişlerdir. Yamaları birleştirerek yorgan dikme eğitiminin de verildiği başka el becerileri de öğretilir; daha sonra da bu işler satılır. Bu tür bir eğitim kadınların modernleşmeleri (daha geç evlenme, daha az çocuk sahibi olma) üzerinde de çok olumlu etkiler yapmaktadır (UNFPA 1996).

Türkiye'de de toplam sanayide çalışanlar açısından bakıldığında, büyük işyerlerinde çalışan toplam 1.2 milyon erkeğe karşılık, kadın sayısı yalnızca 148 bin olarak verilmektedir. Buna karşılık, özellikle İstanbul'da kadınlar evlerini terk etmeden de imalat sanayi sektöründe çalışmakta, fakat bu işler, diğer geliştirmekte olan ülkelere olduğu gibi, kayıtlarda gözükmemektedirler. Giyim eşyası ve dokuma gibi sanayi kollarında fason olarak, parça başına ücretle birçok giyim eşyası firması mamullerini bu işi evlerinde sürdürecektik kadınlara yaptırtmaktadırlar; ister gecekondu mahallelerinde isterse diğer yerlerde olsun, bu tür bir imalatla uğraşan

onbinlerce kadın vardır. İşin daha kitlesel bir ölçek alması durumunda işveren firmalar dikiş makinesi gibi bazı küçük yatırımların maliyetini de karşılayabilmektedirler. İstanbul'da rastlanan bir başka gelişme de (Türkiye'nin başka şehirlerinde de olabilir) kadınların aile bütçelerine katkıda bulunmak üzere bazı işyerlerinin ya da ailelerin yemeklerini kendi evlerinde pişirmeleri ya da bazı yiyecek ya da küçük eşyalar imal ederek bunları tezgâhlarında, kermeslerde ya da evden kurulan bir satış mekânizması içinde satmalarıdır. Bu son örneklerle, daha çok ek gelir elde etmek ve üretken olmak isteyen ekonomik ve toplumsal durumu çok düşük olmayan kadınlar arasında rastlanmaktadır. Coğrafyacıların ekonomik faaliyetleri güçlendiren ve mekânsal ilişkileri ortaya koyan bu konularla da ilgilenmesi ilginç olacaktır.

Şehirlere Göç Olgusu

Kadınların şehirselsel işgücüne katılmaları büyük ölçüde kırsal alanlardan şehire göç ile bağlantılıdır. Bu konuda da, yukarıda işgücüyle ilgili konularda da değinildiği gibi, büyük bölgesel farklılıklar yaşanmaktadır. Hindistan'da kırdan şehire göç akınında erkekler egemenken, Latin Amerika'da kırsal alanlardan şehire göçlerde kadınlar egemen durumdadır (Rengert ve Monk 1982b) ve şehirlere göç etmekte olanlar arasında kadın-erkek oranı diğer gelişmekte olan ülke şehirlerine göre kadın lehine oldukça yüksektir. Örneğin Mexico City'ye göç edenler arasında bu oran 81.9 idi; yani her 100 kadına karşılık yalnızca 82 erkek bu şehire göç etmişti. Ülkemizde de 1990 Nüfus Sayımına göre İstanbul ve İzmir şehirlerine, özellikle yakın illerden, kadın göçünün erkeklere göre daha fazla olduğu gözlenmektedir: Örneğin İstanbul'a göç eden her 100 kadına karşılık Sakarya'dan 87, Tekirdağ'dan 84, Edirne'den 83, Bursa ve Kocaeli'nden 80, Kırklareli'nden 90 ve Balıkesir'den de 92 erkek göç etmişti. İzmir'e gelenler arasında da Manisa (100 kadına 89 erkek) ve Aydın (88) kadınlar daha fazla göç etmişlerdir.

Kadınların şehirselsel işgücüne katılmaları kırsal alanlardan şehire olan göçlerle bağlantılıdır. Ancak işgücünün talebine göre kadın-erkek arasında bölgesel farklılıklar gözlenir. Kırdan şehire göçlerde kadınları başlıca üç faktör etkiler: Kadının tarıma katkısı, şehirlerde kadınların ekonomik olanaklara erişebilirliği ve kadınların hareketliliği üzerindeki toplumsal-ekonomik sınırlamalar.

Dünya çapında göç olayına bakıldığında, kırsal ve şehrsel nüfus verilerini değerlendiren ve örnek olayları ele alan bir analiz kadınların göçlerindeki özellikleri ve güdülleri ortaya koymada büyük önem taşımaktadır (International Center for Research on Women 1979). 46 ülkeyi ele alan bu çalışma dünyanın belli başlı bölgeleri arasındakiler kadar, bu bölgeler içindeki çeşitlilik ve farklılıkları da ortaya koymaktadır. Örneğin, Asya'daki göç akışları içinde Hindistan ve Nepal'de erkek egemenliği görülürken, Filipinler'de şehire göçlerde kadınlar üstün gelmekte (başka ülkelere göçlerde de aynı durum söz konusudur –örneğin Avustralya'ya göçlerde kadınlar iki misli miktardadır), Bangkok ve Hong Kong'a da önemli miktarlarda kadın göçü olmaktadır. Araştırmalar kadının göçlerinin nedeni olan ekonomik güdülere de ışık tutmaktadır. Bununla birlikte, Janice Monk (1981) batı Porto Riko'da ekonomik güdünün (iş bulmak için göç) erkeklerin %64'ü kadınlarınsa yalnızca %19'u tarafından neden olarak ileri sürüldüğünü ortaya koyuyor; buna karşılık, kadınların %54 kadarı evlenmek ya da kocasıyla birlikte olmak için şehire göç ettiğini belirtmiştir. Kadınların, böylece, eşi ya da ailesi olmadan, bağımsız bir şekilde erkeklere göre göç olasılıkları bazı alanlarda daha düşük olarak gerçekleşmektedir.

Göçlerde gidilen yerler bakımından yapılan analizler kadınların erkeklerden daha kısa mesafelere göç ettiklerini doğrulamakta, fakat gidilen yerin büyüklüğünden (büyüklük ne kadar fazlaysa, iş olanakları da o kadar çok anlamına geldiğinden) daha fazla etkilendiklerini ortaya koymaktadır. Wekerle'nin (1984) ileri sürdüğü "*bir kadının yeri şehirdir*" görüşü gittikçe daha ağır basmaktadır. Ayrıca, kadınlar erkeklerin tersine, daha olgun çağlarında şehire göç etmektedirler; erkekler 20-40 yaş grubunda en büyük oranı tutarken, kadınlar orta yaş ve 50 yaşın üzerinde daha fazla paya sahiptirler. Başka sözcüklerle, kadınlar kendi ekonomik desteklerini kendileri sağlamaktan doğrudan sorumlu oldukları çağda göç olgusuna katılmaktadırlar. Bununla birlikte, yakın yıllarda, Birleşmiş Milletlere göre, genç yaş grubunda da göç olgusuna katılım çok artmıştır.

Cinslere göre göç ve Lesotho'daki etkisi

Lesotho kadınları altın duludur: Erkekleri Güney Afrika'da altın madenlerinde çalışırken, geride bıraktıkları karıları ellerinden gelen yaşamı kurmak zorundadırlar. 1960'lardan sonra Güney

Afrika'ya çalışmak üzere yalnızca erkeklerin girişine izin verildiğinden, iki ülke arasındaki sınır bir tür cinsiyete-özel engel oluştuyordu. Lesotho toplumu da, bu yüzden, kadınların tarımda ve toplumsal üretkenlikte en büyük yükü taşıdığı toplumlardan birisidir. Kadınlar genelde erkeklerden daha iyi eğitim görmüşlerdir ve oldukça önemli ölçüde bağımsızlaşmışlardır. Bu da modern sanayi dünyasına girişleri engellenen kadınlar arasında derin bir sıkıntıya yol açmıştır. Çoğunun tek yapabildikleri şey Güney Afrika'nın kenarlarında kalmak, ev işleriyle uğraşmak, verimsiz toprakları sürmek, düşük ücretli ufak tefek yerel işlerin peşinde koşmak, Güney Afrika malları için pazar oluşturmak ve erkeklerin zaten istikrarlı olmayan kazançlarına gittikçe daha bağımlı hale gelmektir.

Geleneksel olarak kadınlar evlilik durumunda erkeğin evine taşınırlar ve bu yüzden de kırdan kıra olan göçlerde egemen görünürler; buna karşılık erkekler ise uluslararası göçlerde önemli bir rol oynarlar. Fakat artık durum değişmektedir. Kadınlar şehire göç etmeye başlamışlardır: 24 yaşın altındaki grupta göç edenler arasında cinsiyet oranı 100 kadında 49 erkek gibi, erkeklerin azınlığa düştüğü bir tabloya erişmiştir. Kadınlar şehire doğru yola çıkmışlardır; çünkü kırdan yaşam artık dayanılmaz bir hal almıştır. Kırsal hane halkının yaklaşık üçte ikisinin reisi kadındır; bunların da yalnızca yarısının kocaları göçmendir ve eve para göndermektedir; geri kalanların hepsi duldur -ki bu durum da Güney Afrika'daki madenlerde meydana gelen ölümcül kazaların ne kadar yüksek oranda olduğunu yansıtır.

(C.R.Wilkinson, *Migration in Lesotho: A Study of Population Movements in a Labour Reserve Economy*, 1985 (Momsen'den).

Kırsal alanlardan göç eden kadın ve erkekler arasında çeşitli farklılıklar da vardır. Merkezi Meksika'yla ilgili çalışmalarında Arlene C.Rengert (1976; 1981) erkek göçmenlerin genellikle küçük, kadınların ise geniş ailelerden geldiklerini; en büyük erkek çocuğun daha küçük olanlara göre daha çok göç olgusuna katıldığını, kız çocuklar için ise bunun tersinin geçerli olduğunu; göç sırasında erkeğin evli olma olasılığının kadınlara göre daha fazla olduğunu bulmuştu. Bu farklılıkları kadınların davranışlarını etkileyen "itici" ve erkeklerin davranışlarını etkileyen "çekici" faktörlerle açıklayan Rengert'e göre "özellikle geniş ailelerden gelen kadınlar Meksika'nın tarımsal ortamında kötü ekonomik koşullarda yaşamaktadırlar; şehirlerde hizmetçilik işlerini kolayca bulabildikleri için de şehirlere göç etmektedirler ve bu yol da onların top-

Foto 28: Lima (Peru) sokaklarında kitap satan kadın.

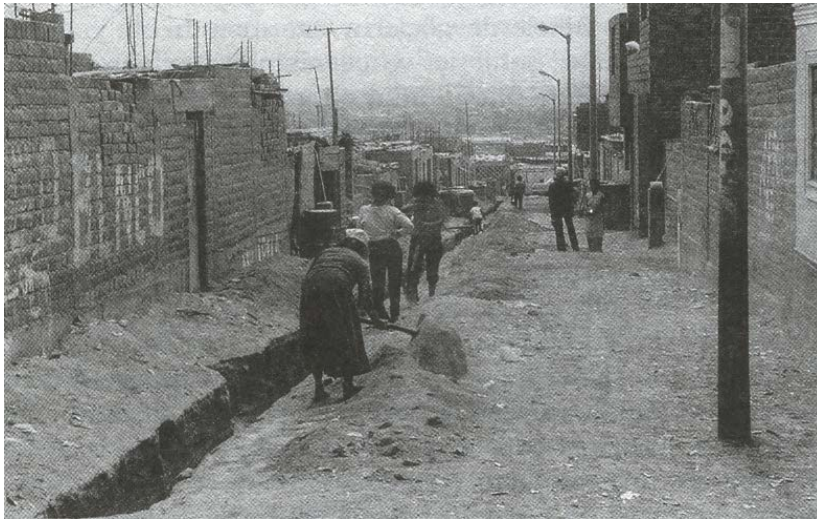

Foto 29: Lima'da gecekondü mahallesinde kadınlar sokaklarda yarım bırakılan altyapı inşaatlarına uyum sağlamak zorunda kalmışlar.

lumsal-ekonomik düzeylerini ve erkeklere göre statülerini yükseltmektedir”. Erkekler ise kırsal işlerde çalışma olanağına sahip oldukları halde, daha çeşitli başka işlerde fırsat elde edebilmek için şehire göç etmektedirler (Meksika şehirlerinde kadınların yaşam mücadeleleri, kadın işçi pazarları ve düşük aile geliri karşılıklı ilişkiler içinde Sylvia Chant -1991b- tarafından incelenirken, Mercedes Gonzales de la Rocha da yoksulluğun kaynaklarına inmeye çalıştığı kitabında Meksika şehrinde kadınların hayatta kalma mücadelelerini ele almaktadır, 1994).

Bogotá’da ise kadınların şehirlerde varlıklarının artması ve yerel mekânı kullanmaları şehrsel görünümün değiştirilmesine katkıda bulunmaktadır (Franco-Arbelaez 1992). Düşük gelirli eğitimsiz kadınlar kendi evlerine yakın mekânları kullanıp orada yeni iş olanakları yaratırken (aile bütçesine katkıda bulunmak gibi evrensel bir kaygı yüzünden), eğitilmiş kadınlar ise evlerinin çok uzağında çalışmakta ve böylece daha uzak mesafelerdeki mekânlarla etkileşim halinde olmaktadır. Bunlardan başka, Üçüncü Dünya ülkelerinde kadın göçlerin şehirlerdeki uzantısı ve toplumsal önemi üzerinde durulan çalışmalar da yapılmıştır (örneğin Monk 1981; Vorlauffer 1985; Davis ve Heyl 1986; Singhanetra-Renard 1987; Bates 1992; Chant 1991a ve 1992; Chant ve Radcliffe 1993; Radcliffe 1993; Vandsemb 1995; Fairhurst ve diğ. 1997).

Gelişmekte olan ülkelerde göçlerin uzantısının bir yansıması da şehir tarımındadır. Şehir içi ve çevresinde her tür mekânda sürdürülen bu faaliyette öncü kadın olmakta ve kadınlar böylece açlık sorununa da bir çözüm getirmektedirler. Halen, dünya gıda maddelerinin yedide biri evlerin çatı ve balkonlarında, boş arsa-larda ürün yetiştirmek, arka bahçede ya da şehir çöplüklerinde hayvan beslemek, havuz ve su birikintilerinde balık üretmekle elde edilmektedir. Dünya nüfusunun “*yoksulların en yoksulu*” denilen kesimi, bu yolla en ucuza en kaliteli gıda maddesini sağlayarak karnını doyurabilmektedir. Dünyada halen 800 milyon kişinin uğraştığı hesaplanan şehir tarımı, örneğin Dar-es-Salaam’da her beş yetişkinden birisinin (istihdamın yüzde 20’sinin) uğraşısı halindedir. Avrupa ve Kuzey Amerika gibi gelişmiş bölgelerde de 1970’lerden itibaren şehir tarımı yeniden doğmuştur; buralarda gelişmekte olan ülkelerden daha farklı bir çizgide sürdürülüyorsa da, *benzerlik* bu faaliyetle en çok kadınların uğraşmasındadır. Gelişmekte olan ülkelerde erkekler ise daha çok yetiştirilen

ürünleri pazarlara taşımaktadırlar. Kahire’de şehir sınırları içinde çoğu kadın ve çocukların gözetiminde 80,000 hayvan vardır; Kalkütta’da da yaklaşık 20,000 kişi şehir çöplüğünde tarım ve hayvancılık yaparken, şehir atık sularında binlerce balık yetiştirilmektedir. Bangkok’da şehir kenarlarındaki alanların yüzde 60’ında sebze yetiştirilmekte, en önemli üreticiler de kadın ve çocuklar olmaktadır. Port Moresby’de (Papua Yeni Gine) şehirlerde bahçecilik yapanların yüzde 70’ini kadınlar oluşturmaktadır.

Bogotá’da (Kolombiya) topraksız tarım

Bogotá’nın *Jerusalen* olarak anılan en yoksul gecekondu semtinde yaklaşık 100 yoksul kadın *hidroponik* tekniğiyle sebze yetiştirmektedir. Hidroponik bahçecilik hiç toprağa ihtiyaç duyuramakta ve çok az mekân gerektirmektedir. Bitkiler küçük kaplara konulmakta ve her bir bitki dip taraftan verilen özel besleyici eriyiklerle beslenmektedir. Hidroponik Kooperatifi’nin metropoliten Bogotá’daki bir süpermarket zinciriyle yaptığı anlaşmaya göre 30 tür sebze bu şekilde yetiştirilmektedir. Bu faaliyette en büyük avantaj kadınlarındır; evlerinde, olabilecek her mekânda, merdivenlerde, balkonlarda, çatılarda, arka bahçelerde sebze yetiştirmektedirler. Kooperatif o kadar başarılı olmuştur ki kadınlar beceri gerektirmeyen işlerde çalışan kocalarından üç misli daha çok para kazanabilmekte; ayrıca, kendi ihtiyaçlarının da büyük kısmını karşılayabilmektedirler. Yalnızca tohumlar süper-market zinciri tarafından verilmektedir. Hidroponik bahçeciliğin düşük gelire sahip alanlarda üç ayrı üstünlüğü vardır: Birincisi, bitkiler topraksız ve suya dayalı besleyicilerle yetiştigi için kirleticilerden uzaktırlar. İkincisi, üretim toprağa bağlı olmaksızın küçük kaplarda yapıldığı için hemen her yerde sürdürülebilmektedir. Üçüncüsü de bu teknik şehrsel pazarlara en yakın mesafede yetiştirilen sebzeleri taşıma masrafları da en aza indirilmiş olarak taze bir şekilde tüketiciye ulaştırmaktadır (Kaynak: UNDP, *Urban Agriculture-Foods, Jobs and Sustainable Cities*, New York 1995).

Bomonti’de şehir tarımı

Tekel Bomonti Bira Fabrikası’nın düzenli olarak Cevizli Deresi’ne akıttığı atık suların bazı gecekondu sakinlerinin dikkatini çekmesi, sudan yararlanmaya karar vermelerine ve bu amaçla yamaçları tıraşlanarak tarlalar haline dönüştürmelerine yol açmıştır. 5 aileden oluşan bu mikro alanda hem bitkisel üretim yapılırken hem de hayvancılıkla uğraşılır. 25-30 yıl önce Kasta-

monu'dan gelen bu aileler alıştıkları yaşam tarzını ve dolayısıyla da tarımı bu alanda zaten her zaman sürdürmüşlerdi. Beş ailede de tarım faaliyetini yapan kadınlardır; erkekler yetiştirilen ürünleri ya Feriköy, Kasımpaşa, Fatih, Dolapdere ve Tophane'de kurulan pazarlara ya da toptancıya satmak üzere götürme görevini üstlenmişlerdir. Kadınlar tarlaları hazırlar, tohumları eker, sulama ve gübreleme işlerini yapar ve sonunda da ürünleri toplarlar. Bunlara ek olarak, yemekleri hazırlamak, çocuklara bakmak, hayvanlarla uğraşmak ve onların bakımlarını yapmak da kadınların işidir. Yetiştirdikleri sebzeleri pazara gönderirken, ürettikleri et, yumurta ve sütün ise bir kısmını kendi tüketimleri için ayırıp, geri kalanları da çevredeki apartmanlarda oturanlara satarlar ve bu yolla para kazanırlar. Burada da kadınların bir günü sabah 4.30'da başlar ve gece saat 10.00'da sona erer. Kız çocukları da annelerine yardımcı olmakla yükümlüdürler ve bu yolla kendi harçlıklarını elde edebilirler.

Şimdi iki sorun vardır: Bira Fabrikası'nın bir gün bu su akışını kesmesi (ya da faaliyetine son vermesi) ve çevrenin daha fazla yapılaşarak zaten az miktarda kalmış olan boş alanları ortadan kaldırması.

Foto 30: Şehir tarımı: Bomonti, İstanbul. Tekel Bomonti Bira Fabrikası'nın düzenli olarak Cevizli Deresi'ne akıttığı atık sulardan yararlanarak, apartmanların ortasında, yamaçlarda tarım yapan bir kadın. Sebze yetiştirmek yanında, 3 inek ve çok sayıda kümes hayvanı da beslemektedir.

Sanayileşmiş Ülkelerde Kadınlar ve İş

Gelişmiş ülkelerde kadınların yaşamlarına bakıldığında da benzer görüntülerle karşılaşılır: Küresel ölçekte gözlenen eşitsizliklerin çoğunu bu bölge ve ülkelerdeki kadınlar da paylaşmaktadır. Ev işlerinin sorumluluğu onların üzerindedir ve üstelik ek olarak da iş yaşamına gittikçe artan katılımları söz konusudur. Mesleklerde uygulanan *ayırımcılık* onları genelde daha düşük konumlarda ve daha dar bir iş seçeneği sınırları içinde tutarken, erkeklerinkinden daha düşük gelir, daha fazla göreceli yoksulluk, daha az siyasal güç ve kadınlara karşı uygulanan şiddet tehdidi ve gerçeği de bu kadınların da karşısında durmaktadır. Keza, gelişmiş ülke ve bölge kadınları kendilerini dünyanın diğer bölgelerindeki kadınlardan farklılaştıran ve gelişmiş ülkelerdeki diğer kadınlardan da ayıran birçok özellik sergilerler. Örneğin Avrupa Topluluğu üyesi ülkelerde yaşayan kadınlar, dünyanın diğer gelişmiş ülkelerindekilere göre daha geç evlenmekte, daha az çocuk sahibi olmakta, nispeten daha yüksek bir gelir ve eğitim düzeyi elde edebilmekte, şehirlerde yaşamayı daha fazla tercih etmekte ve daha uzun yaşayabilmektedirler (Monk ve García-Ramon 1996). Hatta birçok yönden benzerlik gösterdikleri A.B.D.'ndeki kadınlara göre doğum tazminatı ve izni, devlet-destekli sağlık hizmetleri gibi yönlerden bir refah devletinde yaşamamanın tadını daha iyi çıkarmaktadırlar.

Bu genel duruma rağmen, Avrupa Topluluğu üyesi ülke kadınları arasında da önemli farklılıklar vardır. Farklılıkların temelinde ise milliyet, dil, etnik yapı, kırsal-şehirselsel-banliyö yaşamı, sınıf, yaş, seksüel eğilim, medeni durum ve hanehalkının kompozisyonu, aile yaşamının düzeni, refah sisteminin yapısı¹³ ve “içeriden

¹³ Refah sistemi konusunda geçmişte çeşitli toplumsal refah siyasetleri arasındaki benzerlikler ve farklılıklar üzerinde durulmuştu. Yakın zamanlarda ise bu siyasetleri sınıflandırma yolunda girişimler yapılmıştır. Bunlardan Langan ve Ostner'in ayırımına göre *İskandinavya modeli* kadınların erkeklere bağımlılıklarını ortadan kaldıran, anneliği kısmen sosyalleştiren (erkeğe de bakım hakkı veriyor) ve kadını bireysel bir işçi olarak kabul ettiği için de ona bağımsız gelir elde etme hakkı tanıyan sistemdir. *Bismarck modeli*nde devlet erkeğin normal işçi ve kadının normal ev kadını geleneksel rollerinden oluşan modeli sürdürme kaygısındadır. *Anglo-Sakson modeli*nde kadınlar evde ücretli ve ücretsiz çalışma arasında serbestçe seçim yapabilirler –fakat devlet hiç birisini karşılamadığı için kadınlar erkeklerle aynı şekilde emek pazarında yer alamadıkları gibi, güçlü bir ev kadını rolünü de kolay kolay sürdüremez-

bir" (Avrupalı kökenden gelme) ya da "*dışarıdan bir*" (göçmen kadınlar ve göçmen çocukları) olma durumu yatmaktadır. Coğrafyacılara 1970'lerdeki Avrupa Ekonomik Topluluğu'ndan başlayarak, 1980'ler boyunca Avrupa Topluluğu'na ve Maastricht Anlaşması'ndan sonraki duruma büyük ilgi duymuşlar fakat sıralanan bu farklılıkları genelde göz ardı etmişlerdir. Buna karşılık, feminist coğrafyacılara yakın zamanlarda bir uluslar mozayığı olan "Yeni Avrupa"nın kadınlar için nasıl bir yer olacağı üzerinde önemle durmaya başlamışlardır (Monk ve García-Ramon 1996).

Kırsal Uğraşlar

Gelişmiş ülkelerde de kadınlar tarımda görev almaktadırlar. Örneğin Amerikalı çiftçi kadınlar çiftliğin işletilmesinde yaşamsal bir görev üstlenmişlerdir. Bunların faaliyetleri kiralık işçilere harman süresince yemek pişirmekle sınırlı değildir. Kadınlar hayvanları sağlamak, traktör kullanmakta, ürün toplamakta ve alıcılarla pazarlık etmektedirler. Erkek çiftçilerin birçoğu da ölü mevsimde ek işlerde çalışarak gelire katkıda bulunmakta; erkeklerin bulunmadığı dönemde de kadınlar çiftliğin ayakta kalabilmesi için bütün görevleri üstlenmektedirler. Bu yüzden de Amerikan buğday tarlaları ve otlaklarının coğrafi görünümü hem erkek hem de kadın emeğinin bir ürünüdür (Loyd, Rengert ve Monk 1982b). A.B.D.'nde olduğu gibi, Batı Avrupa'nın sanayileşmiş ülkelerinde de, ülkeden ülkeye değişiklik göstermekle birlikte, kadınlar hâlâ tarımda önemli bir yer tutmaktadırlar (1990'da *tarımda çalışan toplam nüfus içinde kadınların payı* 12 Avrupa Topluluğu ülkesinde ortalama %35.3 iken, örneğin Portekiz'de %49.7, Yunanistan'da 44.5, Almanya'da 43.9, Fransa'da 34.4 idi). Ancak tarımda çalışanlar toplamı içinde bu pay yüksek görünmekle birlikte, tüm sektörler alındığında, yine A.B.D.'ndeki gibi tarımda çalışanların payı Batı Avrupa'nın gelişmiş ülkelerinde de çok azaldığı (%4'ün altında) için, tarımda çalışan kadınların sayısı da kıyaslamalı olarak düşük kalmaktadır: 1991 yılında Avrupa Topluluğu'nda çalışan bütün kadınların yalnızca %5.6'sı tarımda; %74.3'ü hizmetlerde, %20.1'i de hafif imalat faaliyetlerinde istihdam ediliyorlardı (*Geographische Rundschau* Heft 4, 1995, s.257).

ler. Son olarak, *Latin Kenar modelinde* kadınlar hem genişletilmiş aile sistemi içinde doğurganlığın bedelini üstlenmekte ve hem de esnek, düşük ücretli emek gücü kaynağı oluşturabilmektedirler (Duncan 1996).

Gerek yerleşik bir deyim haline gelen “*family farm*” (aile çiftliği) tarzında olsun, gerekse kadınların kendi tarımsal işletmeleri yoluyla olsun, kadınların tarımla uğraşmalarının sürdüğü gelişmiş ülkelerde de tarımda çalışan kadınların, doğal olarak, hem katkıları hem de sorunları çeşitlidir. Örneğin Norveç’te tarım geleneksel olarak en tutucu ve en erkek-egemen sektör olarak kalmıştır yakın zamanlara kadar. Bu ülkede babanın ölümü halinde çiftliğin miras olarak daima büyük erkek çocuğa kalması tarımla uğraşan kadın sayısının sürekli azalmasında daha da etkili olmuştur. Fakat 1974’de yapılan bir yasal değişiklikle, cinsiyete bakılmaksızın en büyük çocuğa kalması kadın-tarım ilişkisini olumlu yönde etkilemiştir (Almedal 1992). İspanya’da ise tarımın önem derecesi ne olursa olsun, aile çiftliklerinin yaygın olduğu her yerde kadınların tarımda önemli bir rol oynadıkları görülmektedir (Canoves ve diğ. 1992). Tarımda çalışan nüfusun %47.3’ünü oluşturdukları belirtilen kadınların büyük kısmı bu işi “aile yardımı” olarak görmekte ve %19.4’ü de tarımsal işletmecilikle doğrudan uğraşmaktadır (Majoral 1992). Bununla birlikte, sanayileşmiş ülkelerde toplumsal değişimin hızlanmasında anahtar gücü kadınların ücretli işgücüne hızla katılmaları oluşturmuştur. Ailelerin daha küçülmesi ve ömrün uzamasının da buna eşlik etmesiyle, bu gelişmenin cinsler arasındaki eşitliği sağlama baskılarını besleyeceği düşünülmektedir.

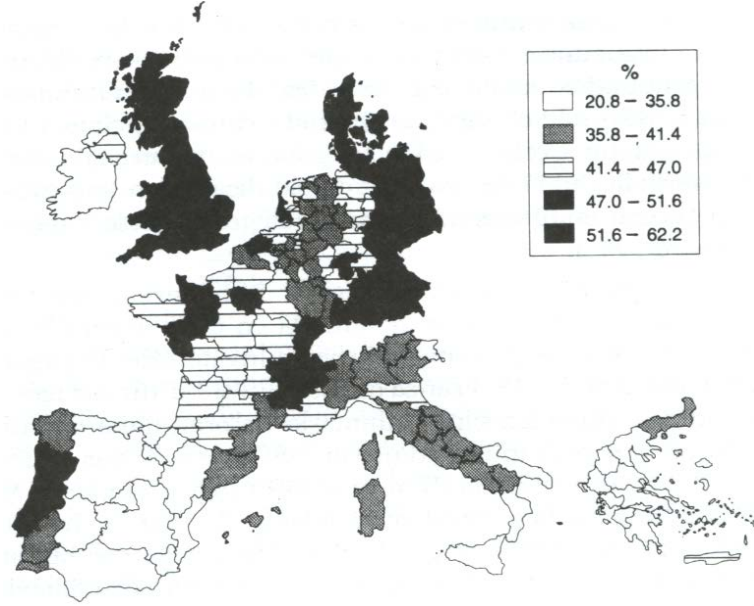
Foto 31: Avustralya’da *part-time* pamuk işçisi bir genç kadın. Bu ülkede tarım son derece modern tekniklerle yapılmakta; fakat kadınlar önemli görevler üstlenmektedirler. Halen internetle ürünlerin dünya çapında pazarlamasını da yapmaya başlamışlardır.

Foto 32: Pamuk tarlalarında çalışan ücretli işçiler. Pamuk, biyoteknoloji endüstrisinin belli başlı hedef ürünlerinden birisidir. Bu yüzden de yetiştirildiği A.B.D. gibi gelişmiş ülkelerde modern yöntemler kullanılmakta, yüksek verim alınmakta ve toplama işlerini de artık, bu fotoğrafta görüldüğü gibi sırtında çocuğuyla kadınlar ve onlarla birlikte erkekler değil, günde 25,000 kg pamuk toplayabilen ve 500 kişinin işini yapan, yalnızca bir sürücüsü olan robotlar yapmaktadır.

Bazı ülkelerde kadın istihdamındaki artışı teşvik eden ek faktörler arasında yapısal değişimler, yani İngiltere’de olduğu gibi geleneksel erkek sanayileri olan demir-çelik faaliyetlerindeki azalma ve hizmet sektöründe ve geleneksel olarak daha fazla kadın istihdam eden faaliyetlerdeki büyüme ile işçi tasarrufu sağlayan donanımlar, daha yüksek yaşam standardı ve daha küçük ev edinme arzusu gibi toplumsal değişimler de sayılabilir. Sanayileşmiş ülkelerde 1940’dan önce kadınların çalışmaları, genellikle, evlenme ya da çocuk sahibi olmayla sona erecek, geçici bir uğraş olarak görülüyordu. İkinci Dünya Savaşı sırasında 35 yaşın üzerindeki kadınlar işgücüne yeniden katılmaya başladılar ve 1950’den beri de işgücünde daha genç evli kadınların oranı, ekonomik kalkınmanın da teşviğiyle, gittikçe arttı (A. Townsend 1992).

Gelişmiş ülkelerde kadının toplam istihdamdaki payı 1980’lerde oldukça yükselmiştir. Örneğin A.B.D.’nde 1984’de %43.7’den 1989’da %45.2’ye çıkmış, 1995’de de yüzde 46 olmuştur; İsveç ve Finlandiya’da %48’i, Norveç, Danimarka ve Fransa’da % 45-46’yı bulmuş; Japonya’da %41’i, İngiltere’de %43’ü geçmiş, Avrupa Topluluğu’nun daha geride kalan ülkelerinden İspanya’da ancak

Şekil 7: Avrupa Topluluğu ülkelerinde bölgelere göre faal kadın oranı. (Kaynak: Eurostat 1995). Akdeniz ülkelerindeki düşük paylar; buna karşılık Topluluğun göreceli en yoksul ülkelerinden Portekiz'deki yüksek katılım dikkat çekiyor.

%36'ya erişirken, Yunanistan'da %33 olmuştu. Bu ülkelerden bir kısmındaki artış, yukarıdaki nedenlere ek olarak, "*part-time*" işlerin artmasına da bağlanmaktadır. Örneğin İngiltere'de bu tür işler 1971-1991 arasında %65'lik bir artış göstermişti ve daha da önemlisi, yaşam tarzında esneklik sağlayan, çağdaş tasarım ve planlama sorunlarına (örneğin ulaşım) daha uygun olduğu için "*part-time*" işlerde çalışanların "*full-time*" çalışanlarla aynı haklara sahip olmaları, bu tür işler yoluyla istihdamda kadının payını arttırmıştır. Avrupa Topluluğu ülkelerinde birçok kadın, evle ilgili sorumlulukları sürdüğü için, *part-time* işleri tercih etmekte ve bu da toplam çalışan kadın sayısını arttırmaktadır. Ancak, bu konuda da bölgesel farklılıklar izlenmektedir: Örneğin Hollanda'da kadınların yüzde 60'ı *part-time* işlerde çalışırken, Yunanistan, İspanya ve Portekiz'de bu oran yalnızca yüzde 10'dur (Monk ve Garcia-Ramon 1996). Bununla birlikte, Portekizli kadınların emek pazarıyla bütünleşmeleri diğer güney Avrupa ülkelerinden

çok daha yüksek oranlı gerçekleşmiştir: 1990'lı yılların ortasında kadınlar işgücünün %44.3'ünü meydana getirirken, 15-64 yaş nüfus grubundaki kadınların %55'i faal durumda bulunmaktadır bunların %20 kadarı tarımda (tarımda çalışan toplam nüfusun yarısını oluşturuyorlar), %35'i temizlik ve benzeri gibi personel hizmetlerinde, %11'i de, Portekiz'de oldukça önem kazanmış bulunan turizm endüstrisinde konaklama tesislerinde çalışmaktadır (André 1996).

Avrupa Topluluğu ülkeleri arasında Danimarka, İngiltere ve Fransa kadınların ücretli istihdamında en önde gelen ülkelerdir; özellikle de ileri yaş grubunda. Örneğin İngiltere'de 35 yaşın üzerinde kadınların %71'i, Fransa'da ise %72'si bu tür bir işte çalışmaktadırlar. Buna karşılık, Danimarka'da oran daha da yüksektir: 30-34 yaş grubunda kadınların %89'u, 35-39 yaş grubunda 88'i, 40-44 yaş grubunda 87'si ve 45-49 yaş grubunda da %82'si (1991) ücretli bir işte çalışır durumdadır. Avrupa Topluluğu'nda en dikkati çeken özellik bölgesel ve yerel farklılıklardır; bu bakımdan hâlâ ülke içlerindeki yoksulluk ceplerinden söz edilebilmektedir. Örneğin İspanya'da Galiçya ve Yunanistan'da da Trakya'da olduğu gibi. Ayrıca kuzey-güney karşıtlığı da söz konusudur; fakat yalnızca yerel farklılıklar açısından, bütünüyle değil.

Japonya'da da yakın yıllarda kadınlar yavaş yavaş geleneksel rollerinden sıyrılmaya çalışarak yeni bir yöne girmiş bulunuyorlar: Çoğu kadın için sabah 5'de başlayıp gece 11'de sona eren bir çalışma günü içinde pirinç ve balık tarlalarında, çay bahçelerinde ya da fabrikada işçi, öğretmen olarak çalışma yanında, geleneksel olarak ailenin tüm sorumluluğunu da taşıyan Japon kadınlarının daha az eğitim görenleri diğer gelişmiş ülkelerde olduğu gibi "*part-time*" işlere yönelirken, eğitim görmüşleri ise hızla yükselme çabası içine girerek kendilerini izleyecek diğer kadınlar için bir "*model rol*" oynamaktadırlar (Fallows 1990).

Ücretli işgücünde kadınların, özellikle de evli kadınların sayısının İkinci Dünya Savaşı'ndan beri hızla artması bütün sanayileşmiş ülkelerde hemen hemen evrensel bir özellik olmuştur (Howe ve O'Connor 1982; Hanson ve Hanson 1980; Humphrys 1992). Bu yüzden kadınların oluşturduğu iş pazarının coğrafyada önemli bir araştırma alanı olabileceğine dikkat çekilmekte (Hanson ve Pratt 1992; denn Hartog-Niemann 1995; Hanson ve diğ.1997) ve örnek çalışmalar da yapılmaktadır (örneğin Eva denn Hartog-Nie-

mann Köln ve Leverkusen şehirlerini alarak böyle bir incelemeye gidiyor, 1994). Kadınlar iş yaşamına gittikçe artan sayılarda katılmakla birlikte, kadınların deneyimleri halen erkeklerinkinden önemli birçok yönden farklılık göstermektedir. Kadınlar hâlâ ancak birkaç meslekte tamamen egemen durumda görünmektedirler; istihdam edilen kadınların üçte ikisi hemşirelik, öğretmenlik ya da kütüphanecilik gibi geleneksel olarak kadınla özdeşleşen alanlarda çalışmaktadırlar. Örneğin, İngiltere’de kadınlar geleneksel “kadın” işi olarak kabul edilen dokuma sanayisinde yüksek oranlarda çalışırken, yine geleneksel olarak “erkek” işi olarak bilinen gemi inşa ya da maden kömürü çıkarımı (geçmişte ucuz işçi olarak kısmen istihdam edilmişler) gibi faaliyetlerde ise çok az kadın çalışmaktadır; kadın işgücünün yaklaşık yüzde 40’ının yalnızca 10 adet işle uğraştığı yolunda tahminler yapılmaktadır. Hatta, bazı ülkelerde geleneksel olarak kadınların çalıştıkları sanayi kollarında bile erkeklere uygun yeni siyasetler geliştirildiği de ileri sürülmektedir (örneğin Avustralya dokuma sanayisi için; Johnson 1990). Kadınlar için iş olanakları genişlerken (uzun zamandır uzak tutuldukları “uzay programları”nda da yer alabiliyorlar artık) ve çalışan kadın sayısı artarken, ekonomik sıkıntı dönemleri de yine en çok kadınları (ve de gençleri) etkilemektedir. Örneğin, 1990’lı yılların başındaki ekonomik açıdan durgunluk dönemi Avrupa Topluluğu’nda nüfusun beşte birini etkileyen bir olgu haline gelmiş; işsizlik ve işçi pazarındaki gelişmeler de en çok kadınları ve gençleri etkilemiştir (Ballesteros 1993; dünya ekonomik krizinin kadınlara etkisi: Vickers 1991; Avrupa Topluluğu’nda kadınların durumu García-Ramon ve Monk 1996).

Kadınların uzay mekânına açılmalarına engeller

Kadınların uzaya gönderilmeme nedenleri bilinmemektedir - ama bu neden kesinlikle fiziksel açıdan uygun olmamaları değildir. Bilim adamlarına göre kadınlar uzay uçuşları için erkekler kadar uygun ve yeterlidirler; hatta bazı yönlerden daha da uygundur. Örneğin kadınlar genelde daha hafiftir ve daha az gıda, daha az oksijen tüketirler -bu ise hiç de azımsanacak bir şey değildir; çünkü uzaya gönderilecek herhangi bir şeyin (bitki, canlı ya da mineral) yarım kilosunun 1973’deki maliyeti 1,000 Amerikan Dolarıydı! (Mazey ve Lee 1983).

Amerika Birleşik Devletleri’nde kadınların dünya atmosferinin ötesine geçmelerine uzun zaman izin verilmemişti; ama

Sovyetler Birliği 1963 Haziran'ında Valentina Tereshkova'yı uzaya göndermişti -ikincisi de 1982 Ağustos'unda uzaya giden Svetlana Savitskaya idi. A.B.D. ise uzaya kadın gönderilmesini uzay mekiği programına ancak 1983 yılında alabildi; o yıl Nisan ayında Sally Ride uzay mekiği mürettebatı arasında yer almıştı. Şimdi ise -yine sayısal bir orantı olmamakla birlikte- kadınlar uzay mekiği seferlerine katılıp, Mir Uzay İstasyonu'nda bir süre kalarak "temizlik" yapabiliyorlarken, A.B.D. Mart 1998'de ilk kez uzay mekiğine bir kadın komutanı (1995 ve 1997'de iki kez Mir'e gitmiş olan) Eileen Marie Collins'i atamış bulunmaktadır.

Bütün diğer iş alanlarında olduğu gibi, sanayinin bazı kollarında (dokuma, giyim eşyası, ayakkabı) ve özellikle de uluslararası rekabete konu olanlarda (elektronik eşya) meydana gelebilecek herhangi bir sarsıntı en çok kadınları etkilemektedir. Örneğin 1973-1987 arasında A.B.D.'nde sanayide iş kaybı yaşandığında çalışan erkeklerin yüzde 17'si kadınlarınsa 23'ü işlerini kaybetmişlerdi (Bluestone 1990). Ancak, bu iş kaybından sonra erkeklerin yüzde 62'si daha kolaylıkla iş bulurken, kadınların ancak yüzde 38'i çok daha uzun bir süre sonra iş bulabilmişlerdi. Ancak, genel olarak sanayide istihdam bakımından kadınlar lehine gelişmeler gözlenmektedir. Son 20 yılda kadın egemen iş kollarının (elektronik eşya gibi) gelişmesiyle bu sektörde kadınların payı artmıştır. Bu durumda kadınların sanayide iş kaybı yerine, işgücü yoğunluklu sanayi kolları ya da bölgeler arasında yer değiştirmesi söz konusu olmaktadır artık. Aynı şey gelişmekte olan ülkeler için de geçerlidir. Gerek elektronik eşya gibi yeni gelişen sanayi kollarında, gerekse giyim eşyası ve dokumada yeni işgücünün büyük kısmını kadınlar oluşturmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerdeki dışsatıma yönelmiş sanayi kollarındaki işgücü ise yaklaşık yüzde 80 kadın ağırlıklıdır. "Turizm"i de unutmamak gerekir; turizm birçok yönüyle adeta bir kadın mesleği haline gelmeye başlamıştır. Özellikle seyahat acentelerinde çalışanlar ve acente sahiplerinin büyük kısmı kadınlardan oluşmaktadır. Kadın-turizm ilişkisi de coğrafyacılar tarafından ele alınmıştır. Kinnaird ve Hall'ün derledikleri *Turizm: Cinslere Göre Yaklaşım*'da (1994) birçok konu kadınlar açısından ele alınmaktadır; örneğin Fairbairn-Dunlop'un (1994) incelediği Batı Samoa'da turizmin gelişmesinde cinslerin ayrı ayrı rolleri; Hennessy'nin (1994) Güneybatı İngiltere'de turizmde kadın istihdamı yazıları gibi. Smith (1989) ise Gü-

neydoğu Asya'da kırsal alanlardaki kadınların turizmden etkilenmelerini kitabına konu yapmıştır.

Kadınlar, aynı zamanda, para ve iş hizmetlerinin küreselleşmesiyle artış gösteren işgücünde merkezi bir yere sahiptirler. Sanayileşmiş ülkelerde üretim, dağıtım ve para işlerinin küresel reorganizasyonuna tepki vererek bölgesel işçi pazarları yeniden düzenlenmektedir. Bu tür ülke ve şehirler şirket kumanda merkezleri haline geldiklerinden, fonksiyonları ve iş ilişkileri çok genişlemektedir. Bu da bankacılık gibi tarihsel olarak çok büyük sayıda kadın işgücü istihdam eden sektörlerdeki talebi arttırmıştır. Buralarda çalışan kadınların sayısı çok artmış ve kadınlar orta dereceli konumları işgal etmişlerdir; ancak, üst konumlar hâlâ kadınlara kapalıdır ve Avrupa ve Kuzey Amerika'da yönetici konumlarının ancak yüzde 4'ünde kadınlar bulunmaktadır. Japonya'da *software* mühendislerin yüzde 20'si kadındır ve bunların yüzde 40'ı programcı, yüzde 6'sı sistem mühendisi, fakat yalnızca %1'i yöneticidir. Bu durum da kısmen, Japonya, Çin gibi cinsler bakımından daha tutucu ülkelerdeki işadamlarının kadınlarla iş tartışmayı güç ve rahatsızlık verici buldukları, bu yüzden de kadın yöneticilerin geleceğe yönelik iş ilişkilerine zarar verebilecekleri inancının bir yansımasıdır (Christopherson 1996).

Bu konuda A.B.D.'ndeki yakın zamanlı durum da örnek olarak verilebilir: A.B.D.'nde özellikle şehirlerde kadınların kendi işlerini kurmaya başlamaları ekonomideki büyümeyi hızlandırdığı belirtilmektedir. Büyük şehirlerde kadın işverenlerin gösterdikleri yüzde 86 dolayındaki artış hızı Portland, Seattle, Phoenix, Houston ve Nashville'de yüzde 96'ya çıkmıştır. Halen A.B.D.'nde 8 milyon işyerinin sahibi kadındır –henüz erkeklere göre çok düşük bir düzey olmakla birlikte. Geçmişte kadınlara kredi vermeye yanaşmayan bankalar şimdi kadın işveren atağına kalkmışlardır.

Kadınların engelleri kırdığı, *Fortune* dergisinin 500 büyük şirket sıralamasında yer alan firmaların yönetim kurullarındaki kadın oranının ilk kez %10'u aşmasından (%10.2) da belli olmaktadır. Her ne kadar 500 şirkette en yüksek konumların 2,373'ünü erkekler ve yalnızca 57'sini kadınlar tutuyorsa da, bir ya da daha çok kadın yönetici çalıştıran şirketlerin oranı 1993'de yüzde 63 iken 1996 sonunda yüzde 83'e çıkmıştır. Bununla birlikte, bu ülkede bile kadınların yönetim kurulu başkanlığı uzak bir hayal gibi görünüyor: 1,216 şirket yönetim kurulu başkanının yalnızca

11'i yani yüzde 0.9'u kadındır. Tek şirket ölçeğinde bakıldığında ise kadınların büyük bir ilerleme gösterdikleri gözlenmektedir: örneğin sabun ve kozmetik sanayisinde kadın yöneticiler yüzde 19, basım ve yayın faaliyetlerinde yüzde 17 iken, paketlenme ve posta taşıma şirketlerinde en düşük, yüzde 3, demiryollarında da yüzde 5.5 oranındadırlar (CNN Interactive 12 Aralık 1996).

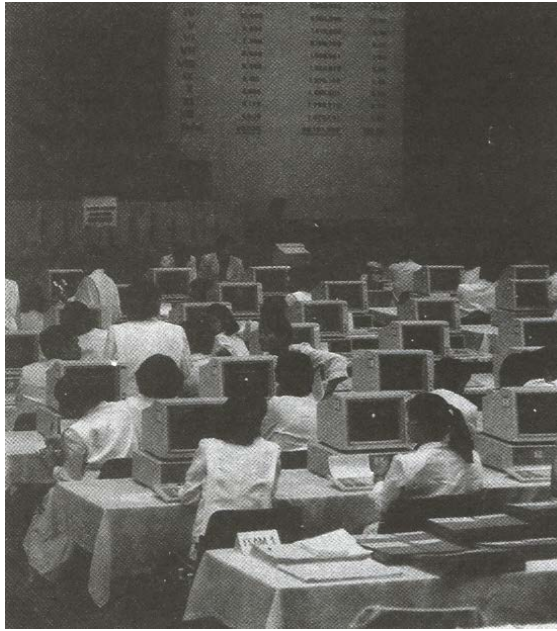

Foto 33: Gelişmiş ülkelerde olduğu gibi, yeni sanayileşen ülkelerde de (örneğin Filipinler'de) bilgisayar teknolojilerini kullanan hizmet faaliyetlerinde genelde kadınlar istihdam edilmektedir.

Sanayileşmiş ülkelerde ondokuzuncu yüzyıl sonları boyunca erkeklere yönelmiş kültürel idealin egemenliği gerçek firmaların yapısında da yansiyordu. Tipik bir aile işletmesinde nesilden nesile geçiş ve erkek çizgisi vurgulanırdı. "Normal" bir şirket, ailenin reisi olan erkek ve onun yanında eğitilen ya da çalışan yetişkin oğul (ya da oğullar)dan oluşuyordu. Şirkette kadının rolü pasifti; kızlar evlendirilip dışarı gidiyor ve eşler de **Hausfrau** olarak ev işlerini yönetip çocuk bakımını sürdürüyorlardı. Günümüzde ise bu tipik yapı oldukça farklılaşmıştır. Örneğin, Hassfurt'un aile işletmelerinin çoğunda karı ve koca çekirdeği oluşturmakta ve kadın kocasının yanında yönetime katılmaktadır. Karı/koca şirketlerinin yarısının faal durumda bir ya da daha çok uzantıları bulunmaktadır ki bu da genellikle kız evlat tarafından sürdürülmek-

tedir. Artık en az baba-oğul birliktelikleri kadar anne-oğul, baba-kız, anne-kız birlikteliklerine de rastlanmaktadır (Dannhaeuser 1993). 1970'lerden beri kadın istihdamının artmasıyla kadınlar özellikle Avrupa'da iş yaşamını da değişime uğratmaktadırlar. Faaliyet oranlarının artması yanında, "*marjinal işlerdeki kadın varlığı*" geleneği gittikçe yıkılmaya, kadınların işleri de gittikçe erkeklerinkine benzemeye başlamıştır: Artık erkekler gibi erken yaşta iş yaşamına başlayıp, yine onlar gibi emeklilik yaşı geldiğinde işi bırakıyorlar. Ancak bu tür bir gelişmenin her Avrupa ülkesi için aynı olduğunu söylemek mümkün değildir. Örneğin İrlanda, Lüksemburg, Yunanistan, Portekiz ve İspanya'da okul bitince işe başlayıp 20-24 yaş grubunda maksimuma erişen çalışan kadın sayısı, evlilik ve annelikle keskin bir düşüşe geçmektedir (Brunetta 1993).

Kadının işgücüne katılmasıyla ortaya çok sayıda sorun ve incelenecek konu çıkmaktadır. Bunlardan birisi "gelişmekte olan ülkeler"den "gelişmiş ülkeler"e olan kadın işçi göçünün incelenmesidir. Gelişmiş ülkelerde ailelerin, örneğin iç hizmetlerde çalışacak işgücüne talep göstermeleri gelişmekte olan ülkelere bir kadın göçüne zemin hazırlamıştır. Örneğin Kanada hükümeti Batı Hint Adaları'ndan kadınların getirilmesi programını desteklemiştir. Daha küçük bir örnek, yalnızca Hong Kong'da ev işlerinde çalışan Filipinli kadınların sayısının 50,000'i aşmış olmasıdır. Sri Lankalı kadınların Ortadoğu'ya, Filipinlilerin A.B.D.'ne, Avustralya'ya ve İngiltere'ye olan göçleri de aynı şekildedir (Momsen 1995). Yakın yıllarda Avustralya'ya olan Filipinli göçünde kadınlar erkeklerin tam iki misli bir miktara varmışlardır (32,326 erkek ve 60,623 kadın). Bunun tersi olarak da, kadın ya da erkek, uzmanlaşmış ve becerili işgücünün gelişmiş ülkelere gelmekte olan ülkelere çalışmak üzere gelmeleri de aynı tür göçleri oluşturmaktadır -teknoloji ve tıp alanında, otelcilikte; şimdi Türkiye'de görüldüğü şekilde, İngiliz dadıların çocuk bakmak üzere gelişmekte olan bazı ülkelerin gelişmiş kesimlerinde çalışmaya gitmeleri gibi.

Gelişmekte olan ülkelere yetişmiş kadın işgücünün göçlerle ilgili bir yönü daha vardır ki, bu söz konusu ülke için bir kayıp doğurmaktadır. Özellikle sağlık alanında iyi yetişme olanağı bulan kadınlar (erkekler de tabii) daha iyi koşullardaki gelişmiş ülkelere göç edebilmektedirler. Hatta, özellikle Filipinler'de fakat

Güney Kore ve Pakistan'da da hemşire eğitimi, onların kendi ülkeleri için değil, dünya pazarları için yetiştirildiklerinin zaten kabul edildiğini yansıtacak şekilde yapılmaktadır (Ball 1990). Bu örneğin de çağrıştıracak gibi, sanayileşmiş ülkelerden, yalnızca erkeklere değil, iyi yetişmiş ve uzmanlaşmış kadınlara da iş talepleri olabilmektedir. Ayrıca, doğum oranlarının çok düşük olduğu Almanya gibi ülkelerde de kadınlar daha nitelikli konumlara çıkabilmekte ve göçmen kadınlar da onlardan boşalan daha rutin işlerdeki boşlukları doldurabilmektedirler. Batı Avrupa ve Kuzey Amerika bu tür örneklerinin sık rastlandığı alanlardır (Christopherson 1996).

Foto 34: Gelişmiş ülke kadınları gelişmekte olan ülkelerdeki kalkınma projelerinde gönüllü olarak çalışmaktadırlar. Kamerun'da Ndian Nehri'ne köprü inşasında çalışan bu kadın gibi.

Kırsal alanlardan gelenlerle şehirselleşen alanlardan gelenlerin değişik mekânsal davranışlar (toplumsal ve ekonomik olanlar yanında) sergilediği bu tür göçlerde gelişmekte olan ülkelerde iç göçlerde büyük şehrin oynadığı rolü bu kez “gelişmiş ülke” oynayarak, erkekler için olduğu gibi, kadınlar için de birer çekim alanı haline gelmektedirler. İspanya’ya kendisinden daha az gelişmiş olan Portekiz’den kadın göçü buna bir örnektir (Borderias Uribeondo ve Luxan 1992). Türkiye’den Avrupa ülkelerine giden kadınların çıkış yeri, eğitim ve gelir düzeylerine göre gösterdikleri davranış farklılıklarını Portekizli kadınlar da göstermektedirler. Türkiye’den yurt dışına işçi olarak yalnız göç eden kadınlar, Abadan’a göre (1977), göç etmeyen ya da bir erkekle (eş ya da akraba) birlikte göç eden kadınlara göre daha fazla olumlu etkilenmişler, daha günü yaşamaya yönelmişler, kendi kişisel refahlarıyla daha çok ilgilenip daha çok para harcamış ve Türkiye’deki ailelerine daha çok para göndermişlerdir. Almanya’daki Türk kadınları ve yabancı işçi göçü (Davis ve Heyl 1986) ve Almanya’da, Almanlarla evli Taylandlı (Thai) kadınlar (Humbeck 1996) üzerine de bazı araştırmalar yapılmıştır.

Şehirselleşme Yaşam

Kadınların şehirdeki yaşamları (Fincher 1993), aileyi ilgilendiren çeşitli konular (örneğin daha önce belirtilen çocuk bakım merkezleri ihtiyacı ve bunların erişebilirliği gibi), günlük faaliyetlerin dağılım kalıpları (örneğin Eyles’in “*Günlük yaşamın coğrafyası*” adlı yazısı, 1989) ile şehirselleşen alanların mekânsal yapısı başta gelir. Uppsala’daki (İsveç) bireylerin günlük faaliyet kalıplarını inceleyen ayrıntılı bir çalışma kadın eşin istihdam (iş) durumunun günlük faaliyet kalıbı üzerinde önemli etkisi varken, erkekler üzerindeki etkisinin ise çok az olduğunu göstermektedir. Tam gün çalışan kadın, işgücüne katılmamış kadına göre daha az zamanını boşa harcamakta, daha kısa mesafelere yolculuk etmekte ve bütün iş dışı amaçlar için daha az duraklamaktadır. Tam gün çalışan kadınların kocaları da, ev dışında çalışmayan kadınların kocalarına göre daha çok alış-veriş yapmakta, daha çok koşuşturmaktalardır. Bu iki grup arasında ortaya konulan az sayıdaki farklılıklardan birisi de tam gün çalışan kadınların kocalarının, dışarıda çalışmayan kadınların kocalarına göre rekreasyona daha çok zaman harcadıklarıdır. Bununla birlikte, tam gün çalışan kadınla tam gün çalışan erkek arasında geleneksel rollerin baskı-

siyla günlük faaliyetlerde açıkça bazı farklılıklar da gözlenmiştir (Hanson ve Hanson 1980). Bu tür bir erkek, rekreasyon ve toplumsal faaliyetlerine aynı durumdaki kadından daha çok zaman ayırabilmekte; alış-veriş hariç, her tür faaliyete daha fazla katılabilmekte ve her tür faaliyete (toplumsal olanlar hariç; bunlara karısının da eşlik etmesi gerekiyor) katılmak için de kadından çok daha uzak mesafelere yolculuk edebilmektedir. Bu çalışmalar, *mekân-zaman* ilişkilerine dayanan çalışmaların sonuçlarını bir mekân boyutuyla daha da güçlendirmektedir.

Gerek A.B.D.'nde gerekse başka gelişmiş ülkelerde banliyölerden işe gidiş-gelişlerde cinslere göre farklılıkları inceleyen çalışmaların çoğunda da, incelenen mekâna ya da inceleme süresine bakılmaksızın, kadınların seyahat ettikleri mesafenin genellikle erkeklerden daha kısa olduğu sonucuna varılmaktadır (Brooker-Gross ve Maraffa 1985; Hanson ve Johnston 1985; Hanson ve Pratt 1988, 1991; Rutherford ve Wekerle 1988; Villeneuve ve Rose 1988; Wekerle ve Rutherford 1989; McLafferty ve Preston 1991; Johnston-Anumonwo 1992; Fortuijn 1996). Hanson ve Pratt (1995) Worcester'da yaptıkları ayrıntılı araştırmaya dayandırdıkları dev eserleri *Gender, Work, and Space*'de "*çoğu kadının fakat özellikle de ağır sorumlulukları olanların yerel iş olanaklarına son derece bağımlı oldukları*" sonucuna varmaktadırlar.

Bu çalışmalarda kadınlar için ortalama mesafe 10-15 km, erkekler içinse 13-20 km olarak tahmin edilmektedir. Bunun için de iki neden ileri sürülüyor: Birincisi, işlerin paylaşımında kadınların iç işlerde daha fazla sorumluluk taşımaları ve ev içiyle ilgili rollerini daha iyi yerine getirebilmek için mesafeyi kısaltmaları; ikincisi de, kadınların daha düşük ücretli, daha düşük statüdeki işlerde istihdam yoluyla yaratılan ayrımcılık yüzünden uzun mesafelere gidip-gelmelere yetecek gelire sahip olmamalarıdır. Buna karşı çıkan birçok deneysel çalışma da gerçekten bunun tersine işaret etmektedirler –özellikle de kadınlar arasındaki farklılıklar söz konusu olduğunda. Örneğin evli kadınların en kısa mesafeye, bekâr kadınların da en uzak mesafeye gittiklerini belirleyen çalışmalar olduğu gibi, çocuk sahibi olmanın kısa mesafelerle bir bağlantısı olduğunu ortaya koyanlar (Fagnani 1985; Singell ve Lilydahl 1986), tam tersine anne olan kadınların olmayanlardan, evli olanların olmayanlardan daha uzun mesafelere gittiklerini kanıtlayanlar ya da bekâr ve evli, çocuk sahibi olan ve olmayan kadın-

lar arasında önemsiz sayılabilecek farklılıklar olduğunu ortaya koyanlar da olmuştur (England 1990; Johnston-Anumonwo 1992, vb.).

Farklılıkların iş kollarıyla ya da çocuk bakım evleriyle de ilgisi varsa da iş özellikle tayin edici olmaktadır. İş güvencesi olan ve yüksek gruptaki mesleklerde mesafe önemini yitiriyor: Aynı nitelikteki işi bulmanın güç olduğunu gören kadınlar işlerini en az evdeki sorumlulukları kadar önemli bulmaktadırlar. Çeşitli firmalarda (büro işlerinde) çalışanlar, başka bir deyişle “*pembe yakalı işçiler-pink collar workers*” için de mesafe önemli değildir. Sonuç olarak, memurluk şeklindeki işler mesafeye bağlı değildir ve yalnızca “*mekânsal olarak kapana kısılmış*” olarak görülen, yakın çevredeki işgücünü kendilerine çekmezler. Bu tür işlere talep her yerden var. Aynı şekilde, McLafferty ve Preston (1991; 1997) Afrika-Amerikan ve Latin kökenli kadınların New York metropoliten alanında erkek meslektaşlarından ve beyaz erkeklerden çok daha uzak mesafelere seyahat ettiklerini; Hanson ve Pratt (1992 ve 1995) Worcester’ın üst sınıf banliyölerinde yaşayan kadınların aynı alandaki erkekler kadar uzağa gidip-geldiklerini göstermişlerdir. Bununla birlikte, bir genelleştirme yapılamıyorsa da, “kadınların çoğu erkeklerin çoğu kadar şehrsel mekânda özgürce dolaşamamakta”dırlar. Kadınların günlük yaşamı ile mekân arasındaki bağlantının anlaşılması için bu tür çalışmalar büyük önem taşımaktadır.

Kadının işgücüne katılmasının şehrsel alanı ne şekilde etkileyeceğine gelince: Kadınların istihdam kalıplarındaki değişimlerin şehrsel mekânın yapısındaki değişimlere anahtar olabileceği ileri sürülmüştür (Mackenzie 1980; Bruegel 1973). Yapılan çeşitli çalışmalarda kadının işgücüne katılmasının hanehalkı sayısının küçülmesi, hanehalkı gelirinin artması, ilk evlilik yaşının yükselmesi ve artan boşanmalar ve ayrılıklarla yakın ilişkisi olduğu ortaya koyulmuştur. Şehirde iki geliri olan hane halkının etkileri birçok değişken üzerinde hissedilmekte ve daha küçük, daha merkezde yer alan, tek kişilik ya da tek ebeveynli aileyi barındıracak konut birimlerine olan talep artmaktadır. Aile gelirlerinin ve çift gelirli ailelerin artması da banliyöleşmenin yaygınlaşması yoluyla şehrsel biçimi etkileyecek ve bu belki de işverenlere kadın işgücü pazarından yararlanmak için banliyölere gitmeleri konusunda bir teşvik oluşturacaktır. Başka sözcüklerle, England’ın,

evli-çocuklu oldukları için fazla seçenekleri olmayan, “mekânsal bakımdan kapana kısılmış” olarak nitelediği banliyölerdeki bu kadının nüfusun yarattığı ucuz “yeşil” işgücünden yararlanabilmek için şirketlerin banliyölere yakın yer seçmeleri gerektiği üzerinde çok durulan bir konu olmuştur (Gober 1980; Blumen ve Kellerman 1990; Fortuijn ve Karsten 1989; Hanson ve Pratt 1988 ve 1995; Villeneuve ve Rose 1988; Wekerle ve Rutherford 1989). Yakın yıllarda çıkan bir araştırmasında Kim England (1993) Amerikan ekonomisinin yeniden yapılanma sürecinin (*post-modern* dönemin) böyle bir şehirselleşme ve büroların –dolayısıyla da istihdamın– banliyölerde toplanması sonucunu doğurduğunu ileri sürmektedir.

Sonuç

Bu kitabın amacının ülkemizde henüz başlamamış sayılabilecek “kadın coğrafyası” ile ilgili yakın çalışmaları özetlemek ve coğrafya topluluğunu haberdar etmek olduğu birçok kez belirtilmişti. Günümüzde coğrafyanın sınırları daha önce ihmal edilmiş, çekici konuları da içine alacak şekilde genişlemiştir: Irkçılık, yoksulluk ve sömürü (daha çok Üçüncü Dünya ülkeleriyle ilgili olarak) coğrafyacılar tarafından 1960’larda keşfedilmişti. Hümanizm, sanat, edebiyat ve müziğin ise coğrafyayla ilişkisi 1970’lerde kuruldu. Coğrafyanın inceleme konuları arasına bunların katılması hem coğrafi çalışmalara değer kazandırmış hem de bilim dalının gelişmesi açısından olumlu etkiler yapmıştır. Şimdi ise, Lee ve Mazey’nin sözcükleriyle:

“Coğrafyacıların kadınları keşfetme zamanı gelmiştir. Geleceğe yönelik bir bakış açısıyla kadınlar üzerine yapılan çalışmaları incelemek son derece yararlı olacaktır. Zaman, keza, kadınların da coğrafyayı keşfetme zamanıdır”.

Kitabın bibliyografyası içinde yer verilen “kadınların coğrafyası” üzerine yapılan çalışmalara genel bir bakışla bile, 1960’lardan bu yana önemli ölçüde ilerleme kaydedildiği görülmektedir. Fakat, Zelinsky, Monk ve Hanson’un deyimiyle “bilinmeyen ülke” -*terra incognita*- olarak da adlandırılabilir “kadınların dünyası” üzerine yapılan çalışmaların, doğrudan “feminist metodoloji” ve geliştirmekte olan ülke kadınlarının içinde bulundukları ağır sorunları

ortaya koyan ayrıntılı çalışmalar¹⁴ dışında, çoğunun henüz “giriş” niteliğindeki genel değerlendirmeler olduğu da söylenebilir.

Kadınlarla ilgili konuların daha duyarlı bir şekilde ele alınması,
“*feminist olmayan fakat cinsler arasında yanlı davranmayan bir beşeri coğrafyanın geliştirilmesi*”

açısından temel önem taşımaktadır. Kadınla erkek cinsinin ayrı ayrı rolleri onların yaşamlarını tanımlamada önem taşıdığı süreçte, birçok araştırmanın yapısında potansiyel bakımdan önemli bir değişken olarak *cinsin* de katılması verimli sonuçlar doğuracak ve “beşeri coğrafya”, Monk ve Hanson’ın dediği gibi, “daha da beşeri olacaktır”.

¹⁴ Sue Ellen Charlton (1984) “Üçüncü Dünya’nın Kalkınmasında Kadınlar”ı ele alan çalışmasının son bölümünde, kitabın amacı olan “*kalkınma sürecini kadınların da eşit bir şekilde paylaşma ihtiyacı*”nı yansıtmakla birlikte, aslında daha da ileri giderek toplumsal rahatsızlığı, umutsuzluğu ve kişisel acıları da beraberinde getiren devrimsel öneriler ortaya koymaktadır. Tıpkı Zambiyalı bir kadının yakınmalarından da anlaşıldığı gibi: “Ben birçok şeyi değiştirmek istiyordum... Kadınların seslerini daha güçlü çıkarmaları... yalnızca esir olmamaları....para dilenmemeleri.... erkeğe boyun eğen olmamaları gerektiğini düşünüyordum. Ama artık vazgeçtim... İlerici kadın bir *hooligan* olarak kabul ediliyor”. Janet G.Townsend’in (1995) kitabının adı da, “*Yağmur Ormanlarından Kadın Sesleri*”, Zambiyalı kadının bu yakınmalarını çağırıştırıyor.

Bibliyografya

- ABADAN-UNAT, Nermin. 1977. "Implication of migration on emancipation and pseudo-emancipation of Turkish women", *International Migration Review* 11, s.31-57.
- ABADAN-UNAT, Nermin (ed.). 1982. *Türk Toplumunda Kadın, Araş.-Eğit.-Ekin Yay.*
- AFSHAR, Haleh (ed.). 1991. *Women, Development and Survival in the Third World*, Londra.
- AGARWAL, Bina. 1987. "Gender issues in the agricultural modernization of India", *Geography of Gender in the Third World* (ed.J.H.Momsen ve J.G.Townsend), s.334-336, Londra.
- AGNEW, Clive. 1990. "Green belt around the Sahara", *The Geographical Magazine* 4, s.26-30.
- AHMAD, Aijazuddin. 1992. "Women's access to land and their working status: A geographical interpretation of female dependency in rural India", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.7-8.
- AHMAD, Asmah. 1993. "Gender and the quality of life of households in raft-houses, Temerloh, Pahang, Peninsular Malaysia", *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America* (ed. J.H.Momsen, ve V.Kinnaird), s.183-196, Londra ve New York.
- ALIKHAN, Fatima. 1992. "Women's home-based production in developing countries: A case study of bangle workers of Hyderabad, India", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstract*, s.15-16.
- ALIREZA, Marianne. 1987. "Women of Arabia", *National Geographic*, October, s.423-453.

- ALMEDAL, Sigrid. 1992. "Women in Norwegian Agriculture: A role in change", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.17-18.
- ANDRÉ, Isabel M. 1996. "At the center on the periphery? Women in the Portuguese labour market", *Women of the European Union. The Politics of Work and Daily Life* (ed.M.D.Garcia-Ramon ve J.Monk), s.138-155, Londra ve New York.
- ANDREWS, Alice C. 1979. "Spatial perspectives on the status of women in the Americas", *Annual Meeting of the National Council for Geographic Education*, Mexico City.
- ANDREWS, Alice C. 1982. "Towards a status-of-women index", *The Professional Geographer* 34, s.24-31.
- ARAT, Necla. 1996. "Women's studies in Turkey", *Women's Studies Quarterly* 18&2, s.400-411.
- ARDAYFIO-SCHANDORF, Elizabeth. 1993a. "Gender and geography in Africa", *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America* (ed. J.H.Momsen, ve V.Kinnaird), s.11-14, Londra ve New York.
- ARDAYFIO-SCHANDORF, Elizabeth. 1993b. "Household energy supply and women's work in Ghana", *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America* (ed. J.H. Momsen, ve V.Kinnaird), s.15-29, Londra ve New York.
- ARDENER, Shirley (ed.). 1981. *Women and Space: Ground Rules and Social Maps*, Londra.
- AREA. 1989. "Guidelines for the use of non-sexist language", Sayı 2, s.115-116.
- AREA. 1991. "Guidelines for the use of non-sexist language", Sayı 4, s.290-292.
- ASSOCIATION OF AMERICAN GEOGRAPHERS. 1979. *Guide to Graduate Departments of Geography in the United States and Canada 1979-1980*, Washington.
- BACKLER, Alan L. 1977. "A geography of education in the United States", *Geographic Horizons* (ed.R.Taaffe ve J.Odland), Dubuque, Iowa.
- BAGCHI, Deipica. 1987. "Rural energy and the role of women", *Geography of Gender in the Third World* (ed.J.H.Momsen ve J.G.Townsend), s.327-333, Londra.

- BAGCHI-SEN, Sharmista. 1995. "Structural determinants of occupational shifts for males and females in the U.S. labor market", *The Professional Geographer* 47, s.268-279.
- BALLESTEROS, Aurora G. 1993. "Unemployment: Regional variations in age-and sex-specific rates", *The Changing Population of Europe* (ed.D.Noin ve R.Woods), IGU, Oxford, s.151-160.
- BARKE, Michael. 1990. "Workers of the world", *Geographical* 6, "Analysis" bölümü, s.1-4.
- BARRET, Hazel ve Angela BROWNE. 1993. "The impact of labour-saving devices on the lives of rural African women: grain mills in the Gambia", *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America* (ed. J.H.Momsen, ve V.Kinnaird), s.52-62, Londra ve New York.
- BARTON Thomas F. ve Pradyuma P.KARAN. 1992. *Leaders in American Geography*, New Mexico Geographical Society, Mesilla, NM.
- BÄSCHLIN, Elisabeth ve Verana MEIER. 1995. "Feministische Geographie-Spuren einer Bewegung", *Geographische Rundschau* Heft 4, s.248-249.
- BATES, Judy. 1992. "Home left me: the migration of homeless young women to Toronto", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.39.
- BAYLINA, Mireia ve M.Dolores GARCÍA-RAMON. 1998. "Homeworking in rural Spain. A gender approach", *European Urban and Regional Studies* 5, s.55-64.
- BELL, David. 1997. "Sex lives and audiotape: geography, sexuality and undergraduate dissertations", *Journal of Geography in Higher Education* 21, s.411-417.
- BENTON, Jane. 1987. "A decade of change in the Lake Titicaca region", *Geography of Gender in the Third World* (ed.J.H.Momsen ve J.G. Townsend), s.215-222, Londra.
- BENTON, Jane. 1993. "The role of women's organizations and groups in community development: a case study of Bolivia", *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America* (ed. J.H.Momsen, ve V.Kinnaird), s.230-242, Londra ve New York.
- BERGMAN, Edward F. 1995. *Human Geography. Cultures, Connections, and Landscapes*, Englewood Cliffs, N.J.

- BERMAN, Mildred. 1974. "Sex discrimination and geography: The case of Ellen Churchill Semple", *The Professional Geographer* 26, s.8-11.
- BERMAN, Mildred. 1977a. "Facts and attitudes on discrimination as Perceived by AAG members", *The Professional Geographer* 29, s.70-76.
- BERMAN, Mildred. 1977b. "A response to the wolf who cried wolf", *The Professional Geographer* 29, s.402-404.
- BERMAN, Mildred. 1980. "Millicent Todd Bingham: Human geographer and literary scholar", *The Professional Geographer* 32, 199-204.
- BERMAN, Mildred. 1982. *All that is Solid Melts into the Air: The Experience of Modernity*, New York.
- BESHARA, Aida. 1987. "The role of women in integrated development in Egypt", *Geography of Gender in the Third World* (ed.J.H.Momsen ve J.G.Townsend), s.337-343, Londra.
- BINDER, Elisabeth. 1989. "Feminist geography in Austria, Germany and Switzerland", *Journal of Geography in Higher Education* 13, s.97-99.
- BINNIE, Jon. 1997. "Coming out of geography: towards a queer epistemology," *Environment and Planning D: Society and Space* 15, s.223-31.
- BIRDSALL, Nancy ve William A.McGREEVEY. 1983. "Women, poverty and development", *Women, Poverty and the Third World* (ed.M.Buvinic, M.A.Lycette ve W.P.McGreevey), s.83-96, Baltimore.
- BLUE, J.L. 1978. "The strange case of the missing female geographer: A further insight", *Annual Meeting of American Geographers*, New Orleans.
- BLUMEN, O. ve Aharon KELLERMAN. 1990. "Gender differences in commuting distance, residence, and employment location: Metropolitan Haifa 1972 and 1983", *The Professional Geographer* 42, s.54-71.
- BLUNT, Alison. 1994a. *Travel, Gender and Imperialism: Mary Kingsley and West Africa*, New York ve Londra.
- BLUNT, Alison. 1994b. "Mapping authorship and authority: reading Mary Kingsley's landscape descriptions", *Writing Women and Space: Colonial and Postcolonial Geographies* (ed. A Blunt ve G.Rose), s.51-72, Londra.
- BLUNT, Alison ve Gillian ROSE (ed.). 1994. *Writing Women and Space: Colonial and Post Colonial Geographies*, New York-Londra.
- BOCK, S., U.HÜNLEIN, H.KLAMP ve M.TRESKE (ed.). 1989. *Frauen(t)räume in der Geographie. Beiträge zur Feministischen geographie*, Kassel.

- BONDI, Liz. 1990. "Progress in geography and gender: feminism and difference", *Progress in Human Geography* 14, s.438-445.
- BONDI, Liz. 1991. "Gender divisions and gentrification", *Transactions of the Institute of British Geographers* 16, s.190-198.
- BONDI, Liz. 1992. "Gender and dichotomy", *Progress in Human Geography* 14, s.438-445.
- BONDI, Liz. 1993. "Gender and geography: crossing boundaries", *Progress in Human Geography* 17, s.241-246.
- BONDI, Liz. 1994. "Gentrification, work, and gender identity", *Women, Work, and Place* (ed. A.Kobayashi), s.182-200, Montréal ve Kingston.
- BONDI, Liz. 1997. "In whose words? On gender identities, knowledge and writing practices", *Transactions of the Institute of British Geographers* 22, s.245-258.
- BORDERIAS URIBEONDO, Maria P. ve Maria V.A. LUXAN. 1992. "The immigrant Portuguese woman in Spain", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.62.
- BOSERUP, Ester. 1970. *Women's Role in Economic Development*, Londra.
- BOURDIEU, Pierre. 1988. *Homo academicus*, Cambridge.
- BOWLBY, Sophie R. 1989. "The development of feminist geography in Britain", *Journal of Geography in Higher Education* 13, s.90-92.
- BOWLBY, Sophie R. 1990. "Women, work and the family: control and constraints", *Geography* 76, s.17-27.
- BOWLBY, Sophie R., Jane LEWIS, Linda McDOWELL ve Jo FOORD. 1989. "The geography of gender", *New Models in Geography* (ed.R.Peet ve N.Thrift), Vol. 2, New York.
- BOWLBY, Sophie R., Jo FOORD ve Suzanne MACKENZIE. 1982. "Feminism and geography", *Area* 13, s.19-26.
- BOWLBY, Sophie, Stanley GREGORY, ve L. McKIE. 1997. "'Doing home': patriarchy, caring, and space", *Women's Studies International Forum* 20, s.343-50.
- BÖRDLEIN, R. 1994. "Geographinnen an Hochschulen in der Bundesrepublik Deutschland, Österreich und der Schweiz", *Geographica Helvetica* 49, s.31-40.
- BRADBURY, Bettina. 1994. "Women's workplaces: the impact of technological change on working-class women in the home and in the

- workplace in nineteenth-century Montréal", *Women, Work, and Place* (ed. A.Kobayashi), s.27-44, Montréal ve Kingston.
- BREATHNACH, Proinnsias. 1993. "Women's employment and peripheralisation: the case of Ireland's branch plant economy", *Geoforum* 24, s.19-31.
- BROOKER-GROSS, Susan R. ve Thomas A.MARAFFA. 1985. "Commuting distance and gender among non-metropolitan university employees", *The Professional Geographer* 37, s.303-310.
- BROWN, L.A., F.B.WILLIAMS, C.E.YOUNGMAN, J.HOLMES ve K.WALBY. 1972. *Day care Centers in Columbus: A Locational Strategy*, Columbus, Ohio.
- BROWN, Marilyn A. ve Michael J.BROADWAY. 1981. "The cognitive map of adolescents: Confusion about inter-town distances", *The Professional Geographer* 33.
- BRUEGEL, Irene. 1973. "Cities, women and social class: a comment", *Antipode: A Radical Journal of Geography* 5, s.62-63.
- BRUNETTA, Giovanna. 1993. "The role of women in the post industrial economy", *The Changing Population of Europe* (ed.D.Noin ve R.Woods), IGU, Oxford, s.161-184.
- BRUNN, Stanley D. 1995. "Geography's research performance based on *Annals* manuscripts, 1987-1993", *The Professional Geographer* 47, s.204-215.
- BRUNN, Stanley D. 1997. "Support for, and impacts of, publishing in the *Annals* of the AAG: The authors and editor speak", *The Professional Geographer* 49, s.364-371.
- BRYDON, Linne ve Sylvia CHANT. 1989. *Women in the Third World: Gender Issues in Rural and Urban Areas*, New Brunswick, N.J.
- BUANG, Amriah. 1993. "Development and factory women: negative Perceptions from a Malaysian source area", *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America* (ed. J.H.Momsen, ve V.Kinnaird), s.197-210, Londra ve New York.
- BUCHANAN, Keith. 1970. *The Map of Love*, Sydney.
- BURNETT, Pat. 1973. "Social change, the status of women and models of city form and development", *Antipode* 5, s.57-62.
- BURTON, L. 1976. "The country and the city: the effects of women's changing roles and attitudes on their views of the environment in contemporary fiction", *Women in Society. A New Perspective* (ed.P. Burnett), çoğaltma kopya.

- BUSHONG, Allen D. 1975. "Women as geographers: some thoughts of Ellen Churchill Semple", *Southern Geographer* 15, s.102-109.
- BUVINIC', Myra ve N.YOUSSEF. 1978. *Women-Headed Households: the Ignored Factor in Development*, AID, Office of Women in Development, Washington.
- BUVINIC', Myra, Margaret A.LYCETTE ve William McGREEVEY. 1983. *Women and Poverty in the Third World*, Baltimore.
- BÜHLER, L., H.MEYER, D.REICHERT ve A.SCHELLER (ed.) 1993. *Ortsuche. Zur Geographie der Geschlechterdifferenz*, Zürich-Dortmund.
- CALIO, Sonia A. 1993. "Women and geography in Brazil", *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America* (ed. J.H.Momsen, ve V.Kinnaird), s.228-229, Londra ve New York.
- CANOVES, Gemma, Mireia BAYLINA ve Maria D.GARCIA-RAMON. 1992. "Regional variations in gender roles within family farms in Spain: a fieldwork approach", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.84.
- CARIS, Susan. 1978. "Geographic perspectives on women: A review", *Transition: Quarterly Journal of the Socially and Ecologically Responsible Geographers* 8, s.10-14.
- CARNEY, Judith. 1993. "Converting the wetlands, engendering the environment: the intersection of gender with agrarian change in the Gambia", *Economic Geography* 69, s.329-348.
- CARNEY, Judith ve Michael WATTS. 1991. "Disciplining women? Rice, mechanization and the evolution of Mandinka gender relations in Senegambia", *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 16, s.651-681.
- CASINADER, Rex A., Sepalika FERNANDO ve Karuna GAMAGE. 1987. "Women's issues and men's roles: Sri Lankan village experience", *Geography of Gender in the Third World* (ed.J.H.Momsen ve J.G. Townsend), s.309-322, Londra.
- CAULFIELD, J. ve Linda. PEAKE (ed.). 1996. *City Lives and City Forms: Critical Research and Canadian Urbanism*, Toronto.
- CHAMBERLEIN, Miriam K. ve Florence HOWE. 1995. "Women's studies and developing countries: focus on Asia", *The Women and International Development Annual*, Vol.4 (ed.R.S.Gallin, A.Ferguson ve J.Harper), s.51-75.

- CHANT, Sylvia. 1984. "Women and housing: a study of household labour in Querataro, Mexico", *Women's Role in Changing the Face of the Developing World* (ed. J.H. Momsen ve J.G. Townsend), WGSF, Institute of British Geography, Durham University.
- CHANT, Sylvia. 1987. "Family structure and female labour in Querétaro, Mexico", *Geography of Gender in the Third World* (ed.J.H.Momsen ve J.G.Townsend), s.277-293, Londra.
- CHANT, Sylvia. 1991a. "Gender, migration and urban development in Costa Rica: the case of Guanacaste", *Geoforum* 22, s.237-253.
- CHANT, Sylvia. 1991b. *Women and Survival in Mexican Cities: Perspectives on Gender, Labour Markets and Low Income Households*, Manchester.
- CHANT, Sylvia (ed.). 1992. *Gender and Migration in Developing Countries*, Londra ve New York.
- CHANT, Sylvia ve Sarah RADCLIFFE. 1992. "Migration and development: the importance of gender", *Gender and Migration in Developing Countries* (ed.S.Chant), s.1-29, Londra ve New York.
- CHARLTON, Sue Ellen. 1984. *Women in the Third World Development*, Boulder, Colorado.
- CHIANG, Nora. 1989. "Feminist geography in Taiwan", *Journal of Geography in Higher Education* 13, s.94-96.
- CHIANG, Nora. 1993. "Feminist geography in Taiwan and Hong Kong", *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America* (ed. J.H.Momsen, ve V.Kinnaird), s.180-182, Londra ve New York.
- CHRISTENSEN, Kathleen. 1992. "White-collar home-based work", *Geographical Snapshots of North America* (ed.D.Janelle), s.99-102, New York.
- CHRISTENSEN, Kathleen. 1993. "Eliminating the journey to work: home based work across the life course of women in the United States", *Full Circles: Geographies of Women over the Life Course* (ed. C.Katz ve J.Monk), s.55-87, Londra ve New York.
- CHRISTOPHERSON, Susan M. 1983. "Households and class formation", *Environment and Planning D:Society and Space* 1, s.322-338.
- CHRISTOPHERSON, Susan M. 1989. "On being outside 'the project'", *Antipode:A Radical Journal of Geography* 21, s.83-89.
- CHRISTOPHERSON, Susan M. 1994. "Bargaining and balancing: women's waged work as an adjustment strategy in U.S. households",

Women, Work, and Place (ed. A.Kobayashi), s.162-181, Montréal ve Kingston.

- CHRISTOPHERSON, Susan M. 1996. "Changing women's status in a global economy", *Geographies of Global Change: Remapping the World in the Late Twentieth Century* (ed.R.J.Johnston, P.J.Taylor ve M.J. Watts), s.191-205, Oxford.
- CIECHOCINSKA, M. 1993. "Gender aspects of dismantling the command economy in Eastern Europe: The Polish Case", *Geoforum* 24, s.31-45.
- COLBY, Charles C. 1933. "Ellen Churchill Semple", *Annals of the Association of American Geographers* 23, s.229-240.
- COOKE, Thomas J. 1997. "Geographic access to job opportunities and labor force participation among women and African Americans in the Greater Boston Metropolitan area," *Urban Geography* 18, s.213-227.
- CORTESI, Gisela ve M. MARENGO. 1992. "La différenciation spatiale du travail féminin en Italie", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.121-122.
- CRAVEY, Altha J. 1997. "The politics of reproduction: households in the Mexican industrial transition," *Economic Geography* 73, s.166-186.
- CREEVEY, Lucy E. 1991."The impact of Islam on women in Senegal", *The Journal of Developing Areas* 3, s.347-368.
- CRIBIER, Françoise. 1978. *Une Génération de Parisiens Arrive à la Retraite*, Paris, CNRS.
- CUNNINGHAM, Susan. 1987. "Gender and industrialization in Brazil", *Geography of Gender in the Third World* (ed.J.H.Momsen ve J.G. Townsend), s.294-308, Londra.
- DANNHAEUSER, Norbert. 1993. "The survival of family-operated firms under developed conditions: the case of Hassfurt, Germany", *The Journal of Developing Areas*, No.3, s.307-328.
- DAVIS, F.J. ve B.S.HEYL. 1986. "Turkish women and guestworker migration to West Germany", *International Migration: The Female Experience* (ed.R.J.Simon ve C.B.Brettell), Totowa, N.J.
- DAVISON, J. (Ed.). 1988. *Women and Land in Agriculture*, Boulder, Colorado.
- DEATHERAGE-NEWSOM, M. 1978. "Teaching woman's role in changing the face of the earth: how and why", *Journal of Geography* 77, s.166-172.

- denn HARTOG-NIEMANN, Eva. 1994. *Frauenarbeitsmarkt und Regionale Wirtschaftsstruktur. Ein Beitrag zur geographischen Arbeitsmarktforschung -dargestellt am Beispiel der Städte Köln und Leverkusen*, Bonn.
- denn HARTOG-NIEMANN, Eva. 1995. "Der Frauenarbeitsmarkt als geographisches Forschungsfeld", *Geographische Rundschau* Heft 4, s. 246-247.
- DOMOSH, Mona. 1991a. "Toward a feminist historiography of geography", *Transactions of the Institute of British Geographers* 16, s.95-104.
- DOMOSH, Mona. 1991b. "Beyond the frontiers of geographic knowledge", *Transactions of the Institute of British Geographers* 16, s.488-490.
- DOMOSH, Mona. 1992. "Professional female globe-trotters: American women explorers in the early 20th century", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.158-159.
- DRAKE, C. 1983. "Teaching about women in the Third World", *Journal of Geography* 82, s.163-169.
- DUNCAN, Nancy (ed.). 1996. *Body Space: Destabilising Geographies of Gender and Sexuality*, New York.
- DUNCAN, Simon. 1991. "The geography of gender divisions of labour in Britain", *Transactions of the Institute of British Geographers* 16, s.420-439.
- DUNCAN, Simon. 1994. "Women's and men's lives and work in Sweden: a review article", *Gender, Place and Culture* 1, s.261-268.
- DUNCAN, Simon. 1996. "Diverse worlds of European patriarchy", *Women of the European Union. The Politics of Work and Daily Life* (ed. M.D.García-Ramon ve J.Monk), s.74-110, Londra ve New York.
- DWORKIN, J. 1980. *Women and Water: Impact of Rural Water Supply Projects on Women*, AID, Office of Women in Development, Washington, D.C.
- DYCK, Isabel. 1989. "Integrating home and wage workplace: women's daily lives in a Canadian suburb", *The Canadian Geographer* 33, s.329-341.
- DYCK, Isabel. 1993. "Etnography: A feminist method", *The Canadian Geographer* 37, s.52-57.
- EHLERS, Eckart. 1992. "German geography 1945-1992. Organizational and institutional aspects", *40 Years After: German Geography. Deve-*

lopments, Trends and Prospects 1952-1992 (ed.E.Ehlers), Tübingen 1992, s.11-32.

- ELAHI, Maudud K. 1993. "Gender relations in rural Bangladesh: aspects of differential norms about fertility, mortality and health practices", *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America* (ed. J.H.Momsen, ve V.Kinnaird), s.80-92, Londra ve New York.
- ELMENDORF, M. 1976. "The dilemma of peasant women: a view from a village in Yucatan", *Women and World Development* (ed.I.Tinker ve M.B.Bramsen), Washington, D.C.
- ENGLAND, Kim V.L. 1990."Integrating home, child care and work: the daily lives of working mothers in Columbus, Ohio", *Ohio Geographer* 17, s.84-99.
- ENGLAND, Kim V.L. 1991. "Gender relations and the spatial structure of the city", *Geoforum* 22, s.135-147.
- ENGLAND, Kim V.L. 1993. "Suburban pink collar ghettos: the spatial entrapment of women?", *Annals of the Association of American Geographers* 83, s.225-242.
- ENGLAND, Kim V.L. 1994. "Getting personal: reflexivity, positionality, and feminist research", *The Professional Geographer* 46, s.80-89.
- ENGLISH, Paul W. 1984. *World Regional Geography. A Question of Place*, New York.
- ERWIN, N. 1978. "Regional variation in the legal rights of women", *Annual Meeting of Association of American Geographers*, Georgia.
- EVANS, Estyn E. 1956. "The ecology of peasant life in Western Europe", *Man's Role in Changing the Face of the Earth* (ed.W.L.Thomas), s.217-239, Şikago.
- EVANS, Richard. 1990. "Women in Asia and Sub-Saharan Africa", *The Geographical Magazine* 4, s.32-35.
- EVERITT, J.C. 1974. "Liberation or restriction? The job as an influence on urban or environmental perception and behavior", *Antipode:A Radical Journal of Geography* 6, s.20-25.
- EYLES, John. 1989. "The geography of everyday life", *Horizons in Human Geography* (ed.D.Gregory ve R.Walford), Totowa, NJ., s.102-117.
- EYLES, John. 1993. "Feminist and interpretive method: how different?", *The Canadian Geographer* 37, s.50-52.

170 Bibliyografiya

- FAGNANI, Jeanne. 1977. "Activités féminines et transports urbains", *Annales de Géographie* 477, s.542-561.
- FAGNANI, Jeanne. 1985. "Mobilité des femmes employées dans l'agglomération Parisienne", *Annales de Géographie*, No.526.
- FAGNANI, Jeanne. 1989. "French geography and feminist issues: a state of the art", *Journal of Geography in Higher Education* 13, s.96-97.
- FAGNANI, Jeanne. 1993. "Life course and space: dual careers and residential mobility among middle class families in the Ile-de-France region", *Full Circles: Geographies of Women over the Life Course* (ed. C. Katz ve J.Monk), s.171-187, Londra ve New York.
- FAGNANI, Jeanne. 1996. "Family policies and working mothers: A comparison of France and West Germany", *Women of the European Union. The Politics of Work and Daily Life* (ed.M.D.Garcia-Ramon ve J.Monk), s.126-137, Londra ve New York.
- FAIRBAIRN-DUNLOP, Peggy. 1993. "Women and agriculture in Western Samoa", *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America* (ed. J.H.Momsen, ve V.Kinnaird), s.211-225, Londra ve New York.
- FAIRBAIRN-DUNLOP, Peggy. 1994. "Gender, culture and tourism development in Western Samoa", *Tourism: A Gender Analysis* (ed. V. Kinnaird ve D.Hall), New York.
- FAIRCHILD, Wilma B. 1976. "Gladys Mary Wrigley", *Geographical Review* 66, s.331-333.
- FAIRHURST, Joan, Ingrid BOOYSEN ve Philip HATTINGH (ed.), 1997. *Migration and Gender: Place, Time and People Specific*, Pretoria: Department of Geography, University of Pretoria.
- FALLOWS, Deborah. 1990. "Japanese women", *National Geographic*, April, s.52-83.
- FAO. 1996. "Feeding the cities, the role of urban agriculture", *World Food Summit*, Roma 13-17 Kasım 1996.
- FAST, Cathy Carroll ve Timothy H.FAST. 1995. *The Women's Atlas of the United States*, New York.
- FINCHER, Ruth. 1989. "Class and gender relations in the local market and the local state", *The Power of Geography* (ed.J.Wolch ve M. Dear), s.93-117, Londra.
- FINCHER, Ruth. 1992. "Women as care-takers in Australian social and spatial policy", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.191.

- FINCHER, Ruth. 1993. "Women, the state and the life course in urban Australia", *Full Circles: Geographies of Women over the Life Course* (ed. C.Katz ve J.Monk), s.243-263, Londra ve New York.
- FLAHERTY, Mark ve Anchalee JENGJALERN. 1995. "Differences in assessment of forest adequacy among women in North Thailand", *The Journal of Developing Areas* 29, s.237-254.
- FOORD, Jo. 1980."Comment in reply to L.McDowell, 'Women in British geography'", *Area* 12, s.49-50.
- FORTUIJN, Joos D. 1996. "City and suburb: contexts for Dutch women's work and daily lives", *Women of the European Union. The Politics of Work and Daily Life* (ed.M.D.Garcia-Ramon ve J.Monk), s.217-228, Londra ve New York.
- FORTUIJN, Joos D. ve Lia KARSTEN. 1989. "Daily activity patterns of working parents in the Netherlands", *Area* 21, s.365-376.
- FRANCO-ARBELAEZ, Maria C. 1992. "Working women and urban space: experiences in the southeast of Bogotá", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.195.
- FREESTONE, R. 1977. "Provision of child care facilities in Sydney", *The Australian Geographer* 13, s.318-325.
- FRIBURG, Tora. 1989. "Women's studies in Scandinavian geography", *Journal of Geography in Higher Education* 13, s.106-108.
- GARCÍA-RAMON, Maria D. 1989. "Geography and gender in Spain: new lines of research and teaching", *Journal of Geography in Higher Education* 13, s.110-112.
- GARCÍA-RAMON Maria D. ve Janice MONK (ed.). 1996. *Women of the European Union. The Politics of Work and Daily Life*, Londra ve New York.
- GARCÍA-RAMON, Maria D ve Alba CABALLE. 1997. *Situating Gender Geographies: A Bibliometrical Analysis of Geographical Academic Journals*, IGU Commission on Gender and Geography Working Paper No. 35. Tucson AZ (IGU Commission on Gender and Geography).
- GARCÍA-RAMON, Maria D. ve J. NOGUÉ-FONT. 1992. "Professional geography in Spain and the institutionalization of academic geography in Spain", *Geography in Spain (1970-1990): Spanish Contribution to the 27th International Geographical Congress (IGU)* (ed.J.Bosque-Maurel ve diğ.), s.53-62, Madrid.
- GARCÍA-RAMON, Maria D. ve Josefina CRUZ. 1996. "Regional welfare policies and agricultural labour in southern Spain", *Women of the*

172 Bibliyografiya

European Union. The Politics of Work and Daily Life (ed.M.D.Garcia-Ramon ve J.Monk), s.247-262, Londra ve New York.

GARCÍA-RAMON, Maria D., M.CASTANER ve N.CENTELLES. 1988. "Women and geography in Spanish universities", *The Professional Geographer* 40, s.307-315.

GARCÍA-RAMON, Maria D., M.VAILARINO, Mireia BAYLINA ve Gemma CANOVES. 1993. "Farm women, gender relations and household strategies on the coast of Galicia", *Geoforum* 24, s.4-19.

GARDNER, Rita. 1996. "A new era", *The Geographical Magazine* 7, s.50-51.

GEOGRAPHICA HELVETICA. 1994. Sayı 1, "Geschlechterforschung in der Geographie" özel sayısı.

GEOGRAPHICAL MAGAZINE, THE. 1992. "Those female fellows", No. 9, s.5.

GEOGRAPHISCHE RUNDSCHAU. 1995. Sayı 4, "Frauenbezogene Forschung" özel sayısı.

GIBSON, Anne ve Timothy H.FAST. 1986. *The Women's Atlas of the United States*, New York.

GIELE, J.Z. ve A.C. SMOCK. 1977. *Women: Roles and Status in Eight Countries*, New York.

GILBERT, Ann-François ve Mechtild E.RÖSSLER. 1982. "Quer durch die Geographie in halsbereicherischen Sprüngen auf den Spuren der Frauen", *Geoscope* 27, s.4-13.

GILBERT, Ann-François. 1985. *Frauenforschung am Beispiel der Time Geography. Textanalysen und Kritik*, Zürich.

GILBERT, Ann-François. 1993. "Feministische Geographien. Ein Streifzug in the Zukunft", *Ortsuche. Zur Geographie der Geschlechterdifferenz* (ed. L.Bühler, H.Meyer, D.Reichert ve A.Scheller), s.79-107, Zürich-Dortmund.

GILBERT, Melissa R. 1992. "Low-waged women's survival in the inner city", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.213-214.

GILBERT, Melissa R. 1994. "The politics of location: Doing feminist fieldwork at 'home'", *The Professional Geographer* 46, s.90-96.

GILMARTIN, Patricia ve Jeffrey C.PATTON. 1984. "Comparing the sexes on spatial abilities: map use skills", *Annals of the Association of American Geographers* 74, s.605-619.

- GLENDINNING, D. ve J.MILLAR (ed.) 1987. *Women and Poverty in Britain*, Brighton.
- GOBER, Patricia. 1980. "Shrinking household size and its effect on urban population density patterns: a case study of Phoenix, Arizona", *The Professional Geographer* 32, s.55-62.
- GOBER, Patricia. 1985. "Retirement community as a geographical phenomenon: the case of Sun City, Arizona", *Journal of Geography* 75, s.189-198.
- GOBER, Patricia. 1994. "Why abortion rates vary: a geographical examination of the supply of the demand for abortion services in the United States in 1988", *Annals of the Association of American Geographers* 84, s.230-250.
- GOLANT, Stephen M. 1972. *The Residential Location and Spatial Behavior of the Elderly: A Canadian Example*, Dept. of Geography, Univ.of Chicago, Research Paper 143.
- GOLANT, Stephen M. 1992. *Housing America's Elderly: Many Possibilities/Few Choices*, Newbury Park, Kaliforniya.
- GOLD, Sylvia. 1994. "Women, work, and place: the Canadian context", *Women, Work, and Place* (ed. A.Kobayashi), s.98-111, Montréal ve Kingston.
- GOLLEDGE, Reginald G. ve William C.HALPERIN. 1983. "On the status of women in geography", *The Professional Geographer* 35, s.214-218.
- GONZALES de la Rocha, M. 1994. *The Resources of Poverty: Women and Survival in a Mexican City*, Cambridge MA/Oxford.
- GOSAL, G. ve G.KRISHNAN. 1975. "Patterns of internal migration in India", *People on the Move* (ed. L.A.Kosinski ve R.M.Prothero), s.193-206, Londra.
- GRAY, Leslie C. 1993. "The effects of drought and economic decline on rural women in Western Sudan", *Geoforum* 24, s.89-98.
- GREGSON, Nicky ve Michelle LOWE. 1994. *Serving the Middle Classes: Class, Gender, and Waged Domestic Work in Contemporary Britain*, Londra.
- HALFORD, S. 1989. "Spatial divisions and women's initiatives in British local government", *Geoforum* 20, s.161-174.
- HALL, Derek ve Vivian KINNAIRD. 1994. "A note on women travelers", *Tourism: A Gender Analysis* (ed.V.Kinnaird ve D.Hall), Chichester ve New York.

174 Bibliyografiya

- HALL, Ray. 1993. "Family structures", *The Changing Population of Europe* (ed.D.Noin ve R.Woods), IGU, Oxford, s.100-126.
- HANSON, Susan ve Geraldine PRATT. 1988. "Spatial dimensions of the gender division of labor in a local labor market", *Urban Geography* 9, s.173-193.
- HANSON, Susan ve Geraldine PRATT. 1990. "Geographic perspectives on the occupational segregation of women", *National Geographic Research* 4, s.376-399.
- HANSON, Susan ve Geraldine PRATT. 1991. "Job search and the occupational segregation of women", *Annals of the Association of American Geographers* 81, s.229-253.
- HANSON, Susan ve Geraldine PRATT. 1992. "Dynamic dependencies: a geographic investigation of local labor markets", *Economic Geography* 68, s.373-405.
- HANSON, Susan ve Geraldine PRATT. 1994. "Geography and the construction of difference", *Gender, Place and Culture* 1, s.5-29.
- HANSON, Susan ve Geraldine PRATT. 1995. *Gender, Work, and Space*, Londra ve New York.
- HANSON, Susan ve Ibipo JOHNSTON. 1985. "Gender differences in work-trip length: explanations and implications", *Urban Geography* 6, s.193-219.
- HANSON, Susan ve Peter HANSON. 1980. "Gender and urban activity patterns in Uppsala, Sweden", *Geographical Review* 70, s.291-299.
- HANSON, Susan, T.KOMINIAK ve S. CARLIN. 1997. "Assessing the impact of location on women's labor market outcomes: a methodological exploration", *Geographical Analysis* 29, s.281-297.
- HARGREAVES, M.W.M. 1979. "Space: its institutional impact in the development of the Great Plains", *The Great Plains: Environment and Culture* (ed. B.W.Blouet ve F.C.Luebke), s.205-223, Lincoln.
- HARRISS, Barbara ve Elizabeth WATSON. 1987. "The sex ratio in South Asia", *Geography of Gender in the Third World* (ed.J.H.Momsen ve J. G.Townsend), s.85-115, Londra.
- HAY, Alan M. 1995. "Concepts of equity, fairness and justice in geographical studies", *Transactions of the Institute of British Geographers* 20, s.500-508.
- HAYFORD, Alison. 1974. "The geography of women: an historical introduction", *Antipode: A Radical Journal of Geography* 6, s.1-19.

- HECHT, Jacqueline ve Henri LERIDON. 1993. "Fertility policies: A limited influence?", *The Changing Population of Europe* (ed.D.Noin ve R. Woods), IGU, Oxford, s.62-75.
- HELMS, J.E. 1974. "Old women in America: the need for social justice", *Antipode: A Radical Journal of Geography* 6, s.26-33.
- HEMMING, John. 1996. "End of an era", *The Geographical Magazine* 6, s.45-46.
- HENNESSY, S. 1994. "Female Employment in Tourism Development in South-West England", *Tourism: A Gender Analysis* (ed. V. Kinnaird ve D.Hall), New York.
- HENRY, Norah F. 1982. "Regional dimensions of abortion-facility services", *The Professional Geographer* 34, s.65-70.
- HERBERS, Hiltrud. 1995. "Ernährungssicherung in Nord-Pakistan: Der Beitrag der Frauen", *Geographische Rundschau* 4, s.234-239.
- HEROD, Andrew. 1991. "Homework and the fragmentation of space: challenges for the labor movement", *Geoforum* 22, s.173-183.
- HEROD, Andrew. 1993. "Gender issues in the use of interviewing as a research method", *The Professional Geographer* 45, s.305-317.
- HODGE, David.C. 1995. "Should women count? The role of quantitative methodology in feminist research", *The Professional Geographer* 47, s.426.
- HOLCOMB, Briavel. 1992. "Women, travel and escape from (social) conventions: then and now", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.262.
- HORST, Oscar H. 1981. "Lucia Harrison: in recognitions of her contributions to the role of women in geography", *Papers in Latin American Geography in Honor of Lucia Harrison* (ed.O.H.Horst), Indiana.
- HOWE, Anna ve Kevin O'CONNOR. 1982. "Travel to work and labor force participation of men and women in an Australian metropolitan area", *The Professional Geographer* 34, s.50-64.
- HOY, Don R. (Ed.) 1978. *Geography and Development: A World Regional Approach*, New York.
- HUDSON, John C. 1979. "The plains country town", *The Great Plains: Environment and Culture* (ed.B.W.Blouet ve F.C.Luebke), s.99-118, Lincoln.
- HUMBECK, Eva. 1996. "The politics of cultural identity: Thai women in Germany", *Women of the European Union. The Politics of Work and*

176 Bibliyografiya

Daily Life (ed.M.D.García-Ramon ve J.Monk), s.186-201, Londra ve New York.

HUMPHRYS, Graham. 1992. "The nature and geographical implications of increased female participation in the labor force in industrial South Wales", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.269-270.

HUTCHINGS, Claire. 1994. "Creating fear by design", *The Geographical Magazine* 8, s.32-34.

HYMA, B. ve Perez NYAMWANGE. 1993. "Women's role and participation in farm and community tree-growing activities in Kiambu District, Kenya", *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America* (ed. J.H.Momsen, ve V.Kinnaird), s.30-45, Londra ve New York.

IBERIAN STUDIES. 1991. No.1-2, "Women, space and society in Spain and Portugal" özel sayısı.

IGU (International Geographical Union). *Commission on Gender Newsletter*, No.19, November 1997.

INTERNATIONAL CENTER FOR RESEARCH ON WOMEN. 1979. *Women in Migration: A Third World Focus*, AID, Office of Women in Development, Washington, D.C.

JACKSON, Peter. 1989. "Gender and sexuality", *Maps of Meaning: An Introduction to Cultural Geography* (ed.P. Jackson), s.104-131, Boston.

JACKSON, Peter. 1991. "The cultural politics of masculinity: towards a social geography", *Transactions of the Institute of British Geographers* 16, s.199-213.

JACKSON, Peter. 1992. "Social and cultural geography", *The Students Companion to Geography* (ed.A.Rogers, H.Viles ve A.Goudie), s.97-103.

JANELLE, Donald G. 1992. "The peopling of American geography", *Geography's Inner Worlds* (ed.R.F.Abler, M.G.Marcus ve J.M.Olson), s.363-390, New Jersey.

JOHNSON, Louise C. 1987. "(Un)realist perspectives: patriarchy and feminist challenges in geography", *Antipode: A Radical Journal of Geography* 19, s.210-215.

JOHNSON, Louise C. 1989a. "Feminist or gender geography in Australia?", *Journal of Geography in Higher Education* 13, s.85-88.

- JOHNSON, Louise C. 1989b. "Weaving workplaces: sex, race and ethnicity in the Australian textile industry", *Environment and Planning A* 21, s.681-684.
- JOHNSON, Louise C. 1990. "New patriarchal economies in the Australian textile industry", *Antipode: A Radical Journal of Geography* 22, s.1-32.
- JOHNSON, Louise C. 1994. "What future for feminist geography", *Gender, Place and Culture* 1, s.103-113.
- JOHNSTON-ANUMONWO, Ibipo. 1992. "The influence of household type on gender differences in work trip distance", *The Professional Geographer* 44, s.161-169.
- JOHNSTON-ANUMONWO, Ibipo. 1997. "Race, gender and constrained work trips in Buffalo, NY, 1990", *The Professional Geographer* 49, s.306-17.
- JONES, Paul John III, Heidi.J.NAST ve Susan ROBERTS. 1997. *Thresholds in Feminist Geography. Difference, Methodology, Representation*, New York.
- KARSTEN, Lia. 1989. "Feminist geography in the Netherlands", *Journal of Geography in Higher Education* 13, 104-106.
- KATZ, Cindi ve Janice J.MONK. 1993. "Making connections: space, place and the life course", *Full Circles: Geographies of Women over the Life Course* (ed.C.Katz ve J.Monk), s.264-277, Londra ve New York.
- KATZ, Cindi. 1992. "All the world is staged: intellectuals and the projects of ethnography", *Environment and Planning D: Society and Space* 10, s.495-510.
- KATZ, Cindi. 1993. "Growing girls/closing circles: Limits on the spaces of knowing in rural Sudan and U.S. cities", *Full Circles: Geographies of Women over the Life Course* (ed.C.Katz ve J.Monk), s.88-106, Londra ve New York.
- KATZ, Cindi. 1994. "Playing the field: questions of fieldwork in geography", *The Professional Geographer* 46, s.67-72.
- KATZ, Cindi. ve Janice J.MONK (ed.). 1993. *Full Circles: Geographies of Women over the Life Course*, Londra ve New York.
- KAYE, Allison. 1991. "Landscape of women and men: rethinking the regional historical geography of the United States and Canada", *Journal of Historical Geography* 17, s.435-452.
- KAYE, Allison. 1994. "No skill beyond manual dexterity involved: gender and the construction of skill in the East London clothing industry",

Women, Work, and Place (ed. A.Kobayashi), s.112-129, Montréal ve Kingston.

KEARNS, Gerry. 1997. "The imperial subject: geography and travel in the work of Mary Kingsley and Halford Mackinder", *Transactions of the Institute of British Geographers* 22, s.450-472.

KINNAIRD, Vivian ve Derek HALL (ed.). 1994. *Tourism: A Gender Analysis*, New York.

KINNAIRD, Vivian ve Janet H. MOMSEN. 1993. "Geography, gender and development", *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America* (ed. J.H.Momsen, ve V.Kinnaird), s.3-8, Londra ve New York.

KIVIKKOKANGAS-SANDGREN, Ritva S. 1992. "Women geographers in Finland, 1890 to 1930: spatial and social mobility of the first women geographers", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.316317.

KOBAYASHI, Audrey (ed.). 1994. *Women, Work, and Place*, Montreal.

KOBAYASHI, Audrey. 1994. "Coloring the field: gender, 'race', and the politics of fieldwork", *The Professional Geographer* 46, s.73-80.

KOBAYASHI, Audrey. 1994. "For the sake of children: Japanese/Canadian workers/mothers", *Women, Work, and Place* (ed. A.Kobayashi), s.45-72, Montréal ve Kingston.

KODRAS, Janet E. ve John Paul JONES III. 1991. "A contextual examination of the feminization of poverty", *Geoforum* 22, s.159-171.

KOFMAN, Eleonore ve Rosemary SALES. 1996. "The geography of gender and welfare in Europe", *Women of the European Union. The Politics of Work and Daily Life* (ed.M.D.Garcia-Ramon ve J.Monk), s.31-60, Londra ve New York.

KRAAS, Frauke ve Hiltrud HERBERS. 1995. "Frauenbezogene Forschung in der Geographie", *Geographische Rundschau* Heft 4, s.212-213.

KRAAS, Frauke ve Ulrike SAILER-FLIEGE 1995. "Alleinerziehende in Deutschland", *Geographische Rundschau* Heft 4, s.222-226.

LANEGRAN, David A. 1992. "Communication", *Geography's Inner Worlds* (ed.R.F.Abler, M.G.Marcus ve J.M.Olson), s.181-211, New Jersey.

LARIMORE, Ann E. 1978. "Humanizing the writing in cultural geography textbooks", *Journal of Geography* 77, 183-185.

- LAURIE, N. 1997. "From work to welfare: the response of the Peruvian state to the feminization of emergency work," *Political Geography* 16, s.691-714.
- LAWS, Glenda. 1993. "The land of old age': society's changing attitudes toward urban built environments for elderly people", *Annals of the Association of American Geographers* 83, s.672-693.
- LAWSON, Victoria. 1995. "The politics of difference: examining the quantitative/qualitative dualism in post-structural feminist research", *The Professional Geographer* 4, s.449-457.
- LEACH, V. 1976. *Women in Academic Geography: An Examination of the Situation and its Problems*, Minnesota.
- LEE, Alison. 1996. *Gender, Literacy, Curriculum: Re-Writing School Geography* (Critical Perspectives on Literacy and Education), Londra.
- LEE, David R. 1974. "Geography, advertisements, and sexism", *The Professional Geographer* 26, s.324-325.
- LEE, David R. 1978. "Feminist approaches in teaching geography", *Journal of Geography* 77, s.180-183.
- LEE, David R. 1990. "The status of woman in geography: things change, things remain the same", *The Professional Geographer* 42, s.202-211.
- LEE, David R. 1993. *Women in Geography: A Comprehensive Bibliography*, AAG (ilk baskı 1988).
- LEE, David R. ve Bonnie LOYD. 1987. *Women and Geography: A Bibliography* (Birinci baskı 1982), Cincinnati.
- LEE, David ve Ronald SCHULTZ. 1982. "Regional patterns of female status in the United States", *The Professional Geographer* 34, s.32-41.
- LEE, D., A.J.STEWART ve D.G.WINTER. 1979. "The geography of female status: a world wide-view", *Transition: Quarterly Journal of the Socially and Ecologically Responsible Geographers* 9, s.2-7.
- LIBBEE, K.S. ve Michael LIBBEE. 1978. "Geographic education and the women's movement", *Journal of Geography* 77, s.176-180.
- LIBBEE, Michael. 1980. "Geographic research and women", *Transition: Quarterly Journal of the Socially and Ecologically Responsible Geographers* 4, s.2-4.
- LIBBEE, Michael. ve D.McGEE. 1979. "Spatial analysis of some factors related to the Women's Movement", *Annual Meeting of Association of American Geographers*, Philadelphia.

180 Bibliyografiya

- LITTLE, Jo, Linda PEAKE ve P.RICHARDSON (ed.). 1988. *Women in Cities: Gender and the Urban Environment*, Londra.
- LITTLE, Jo. 1997. "Constructions of rural women's voluntary work," *Gender, Place and Culture* 4, s.197- 210.
- LOPATA, H. 1980. "The Chicago woman. A study of patterns of mobility and transportation", *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 5, s.161-169.
- LOPEZ SPRINGFIELD, C. (ed.). 1997. *Daughters of Caliban: Caribbean Women in the Twentieth Century*, Londra.
- LOYD, Bonnie S., Arlene C.RENGERT ve Janice J.MONK. 1982a. "Landscapes of the home", *Women and Spatial Change* (ed.Arlene C.Rengert ve Janice J.Monk), AAG, s.3-6.
- LOYD, Bonnie S., Arlene C.RENGERT ve Janice J.MONK. 1982b. "Women and agricultural landscapes", *Women and Spatial Change* (ed. A.C.Rengert ve J.J.Monk), AAG, s.1-2.
- LOYD, Bonnie ve Lester ROWNTREE. 1978. "Radical feminists and gay men in San Francisco: social space in dispersed communities", *An Invitation to Geography* (ed.D.A.Lanegran ve R.Palm), New York.
- LOYD, Bonnie. 1975a. "The home as a social environment and women's landscape", *Annual Meeting of Association of American Geographers*, Milwaukee.
- LOYD, Bonnie. 1975b. "Woman's place: man's place", *Landscape*, 20, s.10-13.
- LOYD, Bonnie. 1976. *Women and Geography: An Annotated Bibliography and Guide to Sources of Information*, Illinois.
- LYCAN, D.R. 1975. "Interregional migration in the United States and Canada", *People on the Move* (ed.L.A.Kosinski ve R.M.Prothero), s.207-221, Londra.
- MACKENZIE, F. 1993. "Exploring the connections: structural adjustment, gender and the environment", *Geoforum* 24, s.71-89.
- MACKENZIE, Suzanne. 1980. "Women's place - women's space: a perspective on the geographical study of women", *Area* 12, s.947-949.
- MACKENZIE, Suzanne. 1986."Women's responses to economic restructuring: changing gender, changing space", *The Politics of Diversity* (ed.R.Hamilton ve M.Barrett), Londra.

- MACKENZIE, Suzanne. 1988. "Building women, building cities: toward gender sensitive theory in the environmental disciplines", *Life Spaces* (ed.C.Andrew ve M.B.Moore), Vancouver.
- MACKENZIE, Suzanne. 1989a. "Restructuring relations of work and life: women as environmental actors, feminism as geographical analysis", *Remarking Human Geography* (ed.A.Kobayashi ve S.Mackenzie), Londra.
- MACKENZIE, Suzanne. 1989b. "Women in the city", *New Models in Geography* (ed.R.Peet ve N.Thrift), 2.cilt, Londra.
- MADDEN, Janice F. 1981. "Why women work closer to home", *Urban Studies* 18, s.181-194.
- MAJORAL, Roser. 1992. "Women's role in Spanish agriculture: an analysis from the agricultural census", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.388-389.
- MARSTON, Sallie A. ve M.SAINT-GERMAIN. 1991. "Urban restructuring and the emergence of new political groupings: women and neighbourhood activism in Tucson, Arizona", *Geoforum* 22, s.223-236.
- MARWELL, G., R.ROSENFELD ve S.SPILERMAN. 1979. "Geographic constraints on women's career's in Academia", *Science* 205, s.1225-1231.
- MASSEY, Doreen. 1984. *Spatial Divisions of Labour: Social Structures and the Geography of Production*, Londra.
- MASSEY, Doreen. 1994a. *Space, Place and Gender*, Minnesota.
- MASSEY, Doreen. 1994b. "Masculinity, dualisms and high technology", *Transactions of the Institute of British Geographers* 20, s.487-499.
- MATTINGLY, Doreen J. ve Karen FALCONER-AL-HINDI. 1995. "Should women count? A context for the debate", *The Professional Geographer* 47, s.427-435.
- MAYER, Tamar. 1989. "Consensus and invisibility: The representation of women in human geography textbooks", *The Professional Geographer* 41, s.397-409.
- MAZEY, Mary Ellen ve David R. LEE. 1983. *Her Space Her Place. A Geography of Women*, AAG, Resource Publications in Geography, Pennsylvania.
- McCALL, Michael. 1987. "Carrying heavier burdens but carrying less weight: some implications of villagization for women in Tanzania", *Geography of Gender in the Third World* (ed.J.H.Momsen ve J.G. Townsend), s.192-214, Londra.

182 Bibliyografiya

- McDOWELL, Linda ve Doreen MASSEY. 1984. "A woman's place?", *Geography Matters! A Reader* (ed. D.Massey ve J.Allen), s. 128-147, Cambridge.
- McDOWELL, Linda. 1979. "Women in British Geography", *Area* 11, s.151-154.
- McDOWELL, Linda. 1983. "Toward an understanding of the gender division of space", *Environment and Planning D:Society and Space* 1, s.59-72.
- McDOWELL, Linda. 1986. "Beyond patriarchy: a class-based explanation of women's subordination", *Antipode: A Radical Journal of Geography* 18, s.311-321.
- McDOWELL, Linda. 1988. "Coming in from the dark: feminist research in geography", *Research in Human Geography: Introductions and Investigations* (ed.J.Eyles) s.155-173.
- McDOWELL, Linda. 1990. "Sex and power in academia", *Area* 22, s.323-332.
- McDOWELL, Linda. 1991a. "The baby and the bathwater: diversity, deconstruction, and feminist theory in geography", *Geoforum* 22, s.123-133.
- McDOWELL, Linda. 1991b. "Life without father and Ford: the new gender order of post-Fordism", *Transactions of the Institute of British Geographers* 16, s.400-419.
- McDOWELL, Linda. 1992. "Multiple voices: speaking from inside and outside 'the project'", *Antipode: A Radical Journal of Geography* 24, s.56-72.
- McDOWELL, Linda. 1993a. "Space, place and gender relations: Part I. Feminist empiricism and the geography of social relations", *Progress in Human Geography* 17, s.157-179.
- McDOWELL, Linda. 1993b. "Space, place and gender relations: Part II. Identity, difference, feminist geometries and geographies", *Progress in Human Geography* 17, s.309-320.
- McDOWELL, Linda. 1993c. "Doing gender: feminism, feminists and research methods in human geography", *Transactions of the Institute of British Geographers* 17, s.399-416.
- McDOWELL, Linda. 1994. "Making a difference: geography, feminism and everyday life - an interview with Susan Hanson", *Journal of Geography in Higher Education* 18, s.19-32.

- McDOWELL, Linda. 1996. "Understanding diversity: the problem of/for 'theory'", *Geographies of Global Change: Remapping the World in the Late Twentieth Century* (ed.R.J.Johnstone, P.J.Taylor ve M.J.Watts), s.280-294, Oxford.
- McGEE, Terry. 1987. "Mass markets - little markets: a call for research on the proletarianization process, women workers and the creation of demand", *Geography of Gender in the Third World* (ed.J.H.Momsen ve J.G.Townsend), s.355-358, Londra.
- McLAFFERTY, Sara. 1995. "Counting for women", *The Professional Geographer* 47, s.436-442.
- McLAFFERTY, Sara ve Valerie PRESTON. 1991. "Gender and race, and commuting among service sector workers", *The Professional Geographer* 43, s.1-15.
- McLAFFERTY, Sara ve Valerie PRESTON. 1992. "Spatial mismatch and labor market segmentation for African-America and Latina women", *Economic Geography* 68, s.406-431.
- McLAFFERTY, Sara ve Valerie PRESTON. 1997. "Gender, race, and the determinants of commuting: New York in 1990," *Urban Geography* 18, s.192-212.
- MEERTENS, Donny. 1993. "Women's role in colonization: a Colombian case study", *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America* (ed. J.H.Momsen, ve V.Kinnaird), s.256-269, Londra ve New York.
- MEIER, Verena. 1992a. "Could Columbus have been a woman? On the problematic role of women in geography", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.404-405.
- MEIER, Verena. 1992b. "Blue roses - Women's labor and the international cut flower business", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.404.
- MEUSBURGER, Peter. 1992. "City-size of the place of work and the qualification of the female and male labor force", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.411-412.
- MEUSBURGER, Peter ve Jürgen SCHMUDE. 1991. "The relationship between community size, female employment rates and the educational level of female labour force", *International Geographical Union Study Group on Gender and Geography Working Paper No.12*.
- MILES, Miranda ve Jonathan CRUSH. 1993. "Personal narratives as interactive texts: Collecting and interpreting migrant life-histories", *The Professional Geographer* 45, s.84-95.

184 Bibliyografiya

- MILLER, Roger P. ve Arlene C.RENGERT. 1982. "Farm to factory: female industrial migration in early 19th-century New England", *Women and Spatial Change* (ed.A.C.Rengert ve J.J.Monk), AAG, s.19-31.
- MITCHELSON, R.L. 1980. "Gender related differences in travel mode psychophysics", *Annual Meeting of the Association of American Geographers*, Louisville, Kentucky.
- MOMSEN, Janet H. 1980a. "Women in Canadian geography", *The Professional Geographer* 24, s.177-183.
- MOMSEN, Janet H. 1980b. "Women in Canadian geography", *The Professional Geographer* 24, s.365-369.
- MOMSEN, Janet H. 1981. "Women and small-scale farming in the Caribbean", *Papers in Latin American Geography in Honor of Lucia Harrison* (ed.O.H.Horst), Indiana.
- MOMSEN, Janet H. 1987. "The feminization of agriculture in the Caribbean", *Geography of Gender in the Third World* (ed.J.H.Momsen ve J. G.Townsend), s.344-347, Londra.
- MOMSEN, Janet H. 1992. "Engendering environmental change: gender specific impacts of structural adjustment and natural disasters in the Caribbean", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.427-428.
- MOMSEN, Janet H. 1993a. "Gender and restructuring", *Geoforum* 24, s.1.
- MOMSEN, Janet H. 1993b. "Women, work and the life course in the rural Caribbean", *Full Circles: Geographies of Women over the Life Course* (ed. C.Katz ve J.Monk), s.122-137, Londra ve New York.
- MOMSEN, Janet H. 1993c. "Gender and geography in Latin America: a historical perspective", *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America* (ed. J.H.Momsen, ve V.Kinnaird), s.227-228, Londra ve New York.
- MOMSEN, Janet H. 1994. *Women and Change in the Caribbean*, Londra.
- MOMSEN, Janet H. 1995. *Women and Development in the Third World*, (ilk baskı 1991) Londra.
- MOMSEN, Janet H. ve Janet G. TOWNSEND (ed.). 1984. *Women's Role in Changing the Face of the Developing World*, WGSF, Institute of British Geography, Durham University.
- MOMSEN, Janet H. ve Janet G. TOWNSEND (ed.). 1987. *Geography of Gender in the Third World*, Londra.

- MOMSEN, Janet H. ve Nancy D.LEWIS. 1993. "Gender and geography in South-East Asia and Oceania: a regional overview", *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America* (ed. J.H.Momsen, ve V.Kinnaird), s.179-180, Londra ve New York.
- MOMSEN, Janet H. ve Vivian KINNAIRD (ed.). 1993. *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America*, Londra ve New York.
- MONICAT, Bénédicte. 1992. "19th century women's travel narratives in France: political statements, subversive voices", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.429.
- MONICAT, Bénédicte. 1994. "Autobiography and women's travel writings in nineteenth-century France: journeys through self-representation", *Gender, Place and Culture* 1, s.161-170.
- MONK, Janice J. 1977. "Women in geographic games", *Journal of Geography* 77, s.190-191.
- MONK, Janice J. 1980. "Social change through education: problems and planning in rural Australia", *Rural Change and Public Policy: Eastern Europe, Latin America and Australia* (ed.W.P.Avery, R.E.Lonsdale ve I.Volgyes), New York.
- MONK, Janice J. 1981. "Social change and sexual differences in Puerto Rican migration", *Papers in Latin American Geography in Honor of Lucia Harrison* (ed.O.H.Horst), s.28-43, Indiana.
- MONK, Janice J. 1992. "The occupational segregation of women geographers in the United States, 1900-1950", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.429-430.
- MONK, Janice J. 1994. "Place matters: Comparative international perspectives on feminist geography", *The Professional Geographer* 46, s.277-288.
- MONK, Janice J. ve Arlene C.RENGERT. 1982. "Location decision making: The case of the day care center", *Women and Spatial Change* (ed.A.C.Rengert ve J.J.Monk), AAG, s.11-24.
- MONK, Janice J. ve Janet H.MOMSEN 1995. "Geschlechterforschung und Geographie in einer sich verändernden Welt", *Geographische Rundschau* Heft 4, s.214-221.
- MONK, Janice J. ve Susan HANSON. 1982. "On not excluding half of the human in human geography", *The Professional Geographer* 34, s.11-23.

186 Bibliyografiya

- MONK, Janice ve Maria Dolors GARCÍA-RAMON. 1996. "Placing women of the European Union", *Women of the European Union. The Politics of Work and Daily Life* (ed.M.D.García-Ramon ve J.Monk), s.1-30, Londra ve New York.
- MOSER, Caroline O.N. ve Linda PEAKE (ed.) 1987. *Women, Human Settlements and Housing*, Londra.
- MOSS, Pamela, John EYLES, Isabel DYCK ve Damaris ROSE. 1993. "Focus: feminism as method", *The Canadian Geographer* 37, s.48-61.
- MOSS, Pamela. 1993. "Focus: Feminism as method", *The Canadian Geographer* 37, s.48-49.
- MOSS, Pamela. 1995. "Embeddedness in practice, numbers in context: The politics of knowing and doing", *The Professional Geographer* 47, s.442-449.
- MOSS, Pamela. 1997. "Spaces of resistance, spaces of respite: franchise housekeepers keeping house in the workplace and at home", *Gender, Place and Culture* 4, s.179-98.
- MULLER, Peter O. 1981. *Contemporary Suburban America*, New Jersey.
- MUSYOKI, Agnes. 1992. "Women in Kenya's urban informal sector", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.443.
- MWAKA, Victoria M. 1993. "Agricultural production and women's time-budgets in Uganda", *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America* (ed. J.H.Momsen, ve V.Kinnaird), s.46-51, Londra ve New York.
- NAST, Heidi J. 1994. "Women in the field: critical feminist methodologies and theoretical perspectives", *The Professional Geographer* 46, s.54-66.
- NAST, Heidi J. 1996. "Islam, gender, and slavery in West Africa circa 1500: a spatial archaeology of the Kano Palace, Northern Nigeria", *Annals of the Association of American Geographers* 86, s.44-77.
- NELSON, Ronald E., Robert E.GABLER ve James W.VINING. 1995. *People, Cultures, and Landscapes*, Orlando.
- NESMITH, C. ve Sarah RADCLIFFE. 1993. "(Re)mapping mother earth: a geographical perspective on environmental feminisms", *Environment and Planning D: Society and Space* 11, s.379-394.
- NEWLAND, Kathleen. 1979. *The Sisterhood of Man: The Impact of Women's Changing Roles on Social and Economic Life Around the World*, New York.

- NOIN, Daniel ve Robert WOODS (ed.). 1993. *The Changing Population of Europe*, International Geographical Union, Oxford.
- OSTERGREN, Robert. 1979. "A community transplanted: the formative experience of a Swedish immigrant community in the upper Middle West", *Journal of Historical Geography* 5, s.189-212.
- OSTHEIDER, Monika. 1984. "Geographische Frauenforschung -ein neuer theoretischer Ansatz", *Bremer Beiträge zu Geographie und Raumplanung*, Heft 5, s.202-226.
- OSTLER, Timothy. 1994. "Making design for a safer city", *The Geographical Magazine* 7, s.29-31.
- OUGHTON, Elizabeth. 1993. "Seasonality, wage labour and women's contribution to household income in western India", *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America* (ed. J.H.Momsen, ve V.Kinnaird), s.93-108, Londra ve New York.
- PAIN, Rachel H. 1991. "Space, sexual violence and social control: integrating geographical and feminist analyses of women's fear of crime", *Progress in Human Geography* 15, s.415-431.
- PAIN, Rachel H. 1997. "Social geographies of women's fear of crime", *Transactions of the Institute of British Geographers* 22, s.231-244.
- PALM, Risa ve Alan PRED. 1978. "The status of women: a time-geographic view", *An Invitation to Geography* (ed.D.E.Lanegrn-R.I.Palm), s.99-109.
- PARR, Joy. 1994. "Womanly militance, neighbourly wrath: new scripts for old roles in a small-town textile strike", *Women, Work, and Place* (ed. A.Kobayashi), s.73-97, Montréal ve Kingston.
- PEAKE, Linda. 1994. "Engendering change: women's work and the development of urban-social theory", *Women, Work, and Place* (ed. A.Kobayashi), s.3-25, Montréal ve Kingston.
- PEAKE, Linda. 1997. "Towards a social geography of the city: race and dimensions of urban poverty in women's lives", *Journal of Urban Affairs* 19, s.335-61.
- PEAKE, Linda. ve diğ. 1989. "The challenge of feminist geography", *Journal of Geography in Higher Education* 13, s.85-121.
- PEARSON, Maggie. 1987. "Old wives or young midwives? Women as caretakers of health: the case of Nepal", *Geography of Gender in the Third World* (ed.J.H.Momsen ve J.G.Townsend), s.116-130, Londra.

- PEET, Richard. 1977. *Radical Geography: Alternative Viewpoints on Contemporary Social Issues*, Şikago.
- PEMBERTON, D.S. 1976. "The committee on the status of women in geography", *Transition: Quarterly Journal of the Socially and Ecologically Responsible Geographers* 3, s.1-7.
- PENROSE, J., L.BONDI, L.McDOWELL, E.KOFMAN, G.ROSE ve S. WHATMORE. 1992. "Feminists and feminism in the academy – Women and Geography Study Group Meeting University College, London, 20 September, 1990", *Antipode: A Radical Journal of Geography* 24, s.218-237.
- PFaffenbach, Carmella. 1995. "... und die Frauen bleiben zu Hause. Arbeitsmobilität von Männern und die Veränderung von Frauenrollen in einer ländlichen Region Syriens", *Geographische Rundschau*, Heft 4, s.240-244.
- PFEIFER, G. 1956. "The quality of peasant living in Central Europe", *Man's Role in Changing the Face of the Earth* (ed.W.L.Thomas), Şikago, s.240-277.
- PICKLES, John ve Michael J. WATTS. 1992. "Paradigms for inquiry?", *Geography's Inner Worlds* (ed.R.F.Abler, M.G.Marcus ve J.M.Olson), s.301-326, New Jersey.
- PINCH, Steven ve A.STOREY. 1992a. "Who does what, where? A household survey of the division of domestic labour in Southampton", *Area* 24, s.5-12.
- PINCH, Steven ve A.STOREY. 1992b. "Flexibility, gender and part-time work; evidence from a survey of the economically active", *Transactions of the Institute of British Geographers* 17, s.198-214.
- PRATT, Geraldine. 1992 . "Feminist geography", *Urban Geography* 13, s.385-391.
- PRATT, Geraldine. 1997. "Stereotypes and ambivalence: the construction of domestic workers in Vancouver, British Columbia," *Gender, Place and Culture* 4, s.159-78.
- PRATT, Geraldine ve Susan HANSON. 1988. "Gender, class and space", *Environment and Planning D: Society and Space* 6, s.15-36.
- PRATT, Geraldine ve Susan HANSON. 1991. "Time, space, and the occupational segregation of women: a critique of human capital theory", *Geoforum* 22, s.149-157.
- PRATT, Geraldine ve Susan HANSON. 1993. "Women and work across the life course: moving beyond essentialism", *Full Circles: Geograp-*

- hies of Women over the Life Course* (ed.C.Katz ve J.Monk) , s.27-54, Londra ve New York.
- PRED, Alan. 1989. "In other wor(l)ds", *Antipode: A Radical Journal of Geography* 22, s.33-52.
- PRYER, Jane. 1987. "Production and reproduction of malnutrition in an urban slum in Khulna, Bangladesh", *Geography of Gender in the Third World* (ed.J.H.Momsen ve J.G.Townsend), s.131-150, Londra.
- PUENTE-LUTTEROTH, Sofia. 1992. "The role of industry on women's work in Mexico", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.516.
- PULSIPHER, Lydia M. 1993. "He won't let she stretch she foot': gender relations in traditional West Indian houseyards", *Full Circles: Geographies of Women over the Life Course* (ed.C.Katz ve J.Monk) , s.107-121, Londra ve New York.
- RADCLIFFE, Sarah. 1993. "The role of gender in peasant migration: conceptual issues from the Peruvian Andes", *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America* (ed. J.H.Momsen, ve V.Kinnaird), s.278-287, Londra ve New York.
- RADCLIFFE, Sarah ve Janet TOWNSEND. 1988. *Gender in the Third World. A Geographical Bibliography of Recent Work*, Institute of Development Bibliography Series No.2, Sussex.
- RADCLIFFE, Sarah ve Sallie WESTWOOD. 1993. "Viva". *Women and Popular Protest in Latin America*, Londra.
- RAGHURAM, Parvati. 1993. "Invisible female agricultural labour in India", *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America* (ed.J.H.Momsen ve V.Kinnaird), s. 109-119, Londra ve New York.
- RAGHURAM, Parvati ve Janet H. MOMSEN. 1993. "Domestic service as a survival strategy in Delhi, India", *Geoforum* 24, s.55-63.
- RAJU, Saraswati. 1980. "School and work: variation in female literacy and employment in urban India", *Meeting of Association of American Geographers*, Louisville, Kentucky.
- RAJU, Saraswati. 1981. *Sita in the City: A Sociogeographical Analysis of Female Employment in Urban India*, Syracuse.
- RAJU, Saraswati. 1982. "Regional patterns of female participation in the labor force of urban India", *The Professional Geographer* 34, s.42-49.
- RAJU, Saraswati. 1993. "Women and gender in geography: an overview from South Asia", *Different Places, Different Voices: Gender and De-*

velopment in Africa, Asia and Latin America (ed. J.H.Momsen, ve V. Kinnaird), s.77-79, Londra ve New York.

RAJU, Saraswati ve M.SATISH. 1989. "Gender and geography: an overview from India", *Journal of Geography in Higher Education* 13, s.102-104.

RAJU, Saraswati ve Deipica BAGHCI (ed.). 1994. *Women and Work in South Asia: Regional Patterns and Perspectives*, New York.

RANASINGHE, Hema C. 1992. "Changing nature of female labor force participation and travel problems: an analysis for policy making with special reference to Sri Lanka", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstract*, s.523.

RASANAYAGAM, Yoga. 1992. "Survival strategies and female-headed households in Sri Lanka", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.524-525.

RASANAYAGAM, Yoga. 1993. "Women as agents and beneficiaries of rural housing programmes in Sri Lanka", *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America* (ed.J.H.Momsen ve V.Kinnaird), s.146-158, Londra ve New York.

REGULSKA, Joanna, S.FRIED ve John TIEFENBACHER. 1991. "Women, politics and place: spatial patterns of representation in New Jersey", *Geoforum* 22, s.203-221.

REITH, D.J. 1979. "Residential sex ratio patterns of older Americans", *Annual Meeting of the Association of American Geographers*, Philadelphia.

RENGERT, Arlene C. 1976. "Village to city migration in Mexico: implications for the advancement of women", *Annual Meeting of Population Association of America*, Montreal.

RENGERT, Arlene C. 1981. "Some sociological aspects of rural out migration in Latin America", *Papers in Latin American Geography in Honor of Lucia Harrison* (ed.O.H.Horst), Indiana.

RENGERT, Arlene C.ve Janice J.MONK (ed.). 1980. *Toward a Gender Balanced Geography: Materials for Teaching and Learning Introductory College Human Geography*, AAG ve US Department of Education.

RENGERT, Arlene C.ve Janice J.MONK. 1982b. "Village to barriada: contemporary female migration to cities in Latin America", *Women and Spatial Change* (ed.A.C.Rengert ve J.J.Monk), AAG, s. 25-28.

RENGERT, Arlene ve Janice J.MONK (ed.). 1982a. *Women and Spatial Change*, AAG.

- RENGERT, George F. ve Janice J.MONK. 1982c. "Geographic perspectives on social change: the example of women in crime", *Women and Spatial Change* (ed.A.C.Rengert ve J.J.Monk), AAG, s.7-10.
- RENWICK,H.L. ve S.C.CUTTER (ed.). 1979. *Women in Geography: The Newsletter of the Committee on the Status of Women in Geography* AAG, Washington, D.C.
- RIHANI, M. 1978. *Development if Women Mattered: An Annotated Bibliography with a Third World Focus*, Washington, D.C.
- RII, Hae Un. 1989. "Feminist geography in Korea", *Journal of Geography in Higher Education* 13, s.101-102.
- ROBINSON, J. 1990. *Wayward Women: A Guide to Women Travellers*, Oxford.
- ROCHELEAU, Dianne E. 1995. "Maps, numbers, text, and context: mixing methods in feminist political ecology", *The Professional Geographer* 47, s.458-466.
- ROCHELEAU, Dianne E. 1996. *Feminist Political Ecology*, New York.
- RODER, Wolf. 1977. "An alternate interpretation of men and women in geography", *The Professional Geographer* 29, s.397-400.
- ROGERS, Alisdair (ed.). 1992. *Elderly Migration and Population Redistribution: A Comparative Study*, Londra.
- ROGERSON, Peter A., Richard H.WENG ve Ge LIN. 1993. "The spatial separation of parents and their adult children", *Annals of the Association of American Geographers* 83, s.656-671.
- ROLOFF, J. 1992. "Zu problemen der Erwerbsbeteiligung der Frauen in den neuen Bundesländern", *Zeitschrift für Bevölkerungsgeographie* 4, s.465-475.
- ROSE, Damaris. 1989. "A feminist perspective of employment restructuring and gentrification: the case of Montreal", *The Power of Geography* (ed.J.Wolch ve M.Dear), Londra.
- ROSE, Damaris. 1993a. "On feminism, method and methods in human geography: an idiosyncratic overview" *The Canadian Geographer* 37, s.57-60.
- ROSE, Damaris. 1993b. "Local child care strategies in Montréal, Québec: the mediations of state policies, class and ethnicity in the life courses of families with young children", *Full Circles: Geographies of Women over the Life Course* (ed.C.Katz ve J.Monk) , s.188-207, Londra ve New York.

192 Bibliyografiya

- ROSE, Damaris ve N.CHICOINE. 1991. "Access to school day care services: class, family, ethnicity and space in Montréal's old and new inner city", *Geoforum* 22, s.185-201.
- ROSE, Damaris ve Paul VILLENEUVE. 1992. "Gender, age and precarious employment in Canadian inner cities: an exploration of flexibility and labor force restructuring in advanced service economics", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.540-541.
- ROSE, Damaris ve Paul VILLENEUVE. 1992. "Women workers and the inner city: some implications of labor force structuring in Montreal", *Life Spaces* (ed.C.Andrew ve M.B.Moore), Vancouver.
- ROSE, Damaris ve Paul VILLENEUVE. 1994. "Gender and occupational restructuring in Montréal in the 1970's", *Women, Work, and Place* (ed. A.Kobayashi), s.130-161, Montréal ve Kingston.
- ROSE, Gillian. 1993. *Feminism and Geography. The Limits of Geographical Knowledge*, Cambridge.
- ROSENBLOOM, Sandra. 1993. "Women's travel patterns at various stages of their lives", *Full Circles: Geographies of Women over the Life Course* (ed.C.Katz ve J.Monk) , s.208-241, Londra ve New York.
- ROWE, S. ve Jennifer WOLCH. 1990. "Social networks in time and space: homeless women in skidrow, Los Angeles", *Annals of the Association of American Geographers* 80, s.184-204.
- RÖSSLER, Mechtild E. 1989. "Frauenforschung in der Geographie", *Frauen(t)räume in der Geographie. Beiträge zur Feministischen geographie* (ed. S.Bock, U.Hünlein, H.Klamp ve M.Treske), s.45-71, Kassel.
- RÖSSLER, Mechtild E. 1992. "Geography and discovery: women explorers in the 19th and 20th centuries", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s. 542-543.
- RUBIN, Barbara. 1979. "'Women in geography' revisited: present status, new options", *The Professional Geographer* 31, 125-134.
- RUTHERFORD, B. ve Gerda WEKERLE. 1988. "Captive rider, captive labor: spatial constraints on women's employment", *Urban Geography* 9, s.173-193.
- SABATÉ, Ana ve A.TULLA. 1992. "The geography of gender: the state of the art", *Geography in Spain (1970-1990): Spanish Contribution to the 27th International Geographical Congress (IGU)* (ed.J.Bosque-Maurel ve diğ.), Madrid, s.261-268.

- SABATÉ, Ana. 1992. "Female labor market and new activities in rural areas of Spain", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s. 549.
- SABATÉ-MARTINEZ, Ana. 1996. "Women's integration into labour market and rural industrialization in Spain: Gender relations and the global economy", *Women of the European Union. The Politics of Work and Daily Life* (ed.M.D.García-Ramon ve J.Monk), s.263-281, Londra ve New York.
- SACHS, Patricia. 1993. "Old ties: women, work and ageing in a coalmining community in West Virginia", *Full Circles: Geographies of Women over the Life Course* (ed.C.Katz ve J.Monk), s.156-169, Londra ve New York.
- SACK, Robert David. 1997. *Homo Geographicus: Framework for Action, Awareness and Moral Concern*, Londra.
- SAEGERT, S. 1980. "Masculine cities and feminine suburbs", *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 3, s.96-111.
- SAGE, Colin. 1993. "Deconstructing the household: women's roles under commodity relations in highland Bolivia", *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America* (ed. J.H.Momsen, ve V.Kinnaird), s.243-255, Londra ve New York.
- SALES, Rosemary. 1997. *Women Divided: Gender, Religion, and Politics in Northern Ireland*, Londra.
- SAMARASINGHE, Vidyamali. 1993a. "Puppets on a string: women's wage work and empowerment among female tea plantation workers of Sri Lanka", *The Journal of Developing Areas* 3, s.329-339.
- SAMARASINGHE, Vidyamali. 1993b. "Access of female plantation workers in Sri Lanka to basic needs provision", *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America* (ed.J.H.Momsen ve V.Kinnaird), s.131-145, Londra ve New York.
- SANDERSON, Marie. 1974. "Mary Somerville: her work in physical geography", *Geographical Review* 44, s.410-420.
- SAUER, Carl O. 1956. "The agency of man on earth", *Man's Role in Changing the Face of the Earth* (ed.W.L.Thomas), Şikago, s.49-69.
- SAUER, Carl O. 1961. "Sedentary and mobile bents in earliest societies", *Social Life of Early Man* (ed.S.L.Washburn), s.256-266, Şikago.
- SAUER, Carl O. 1967. "Seashore: primitive home of early man", *Land and Life* (ed.J.Leighly), Berkeley.
- SCARPACI, J. ve J.FRAZIER. 1993. "State terror: ideology, protest and the gendering of landscapes", *Progress in Human Geography* 17, s.1-21.

194 Bibliyografya

- SCHMUDE, Jürgen. 1988. *Die Feminisierung des Lehrberufs an öffentlichen, allgemeinbildenden Schulen in Baden-Württemberg, ein raumzeitliche Analyse*, Heidelberger Geographische Arbeiten, Heft 87.
- SCHMUDE, Jürgen. 1996. "Contrasting developments in female labour force participation in East and West Germany since 1945", *Women of the European Union. The Politics of Work and Daily Life* (ed. M.D. Garcia-Ramon ve J.Monk), s.156-185, Londra ve New York.
- SCHROEDER, Richard A. 1993. "Shady practice: gender and the political ecology of resource stabilization in Gambian garden/orchards", *Economic Geography* 69, s.349-365.
- SCHROEDER, Richard A. 1997. "Re-claiming' land in the Gambia: gendered property rights and environmental intervention," *Annals of the Association of American Geographers* 87, s.487- 508.
- SEAGER, Joni K. 1992. "Caring about nature: women, feminism, and environmental concern", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.564-565.
- SEAGER, Joni K. 1994. *Earth Follies: Coming to Feminist Terms with the Global Environmental Crisis*, New York.
- SEAGER, Joni K. 1997. *The State of Women in the World Atlas* (üçüncü baskı), New York.
- SEAGER, Joni K. ve Ann OLSON. 1986. *Women in the World: An International Atlas*, Londra.
- SHORTRIDGE, Barbara G. 1987. *Atlas of American Women*, New York.
- SILL, Michael. 1990. "Exploited workers", *Geographical* 6, "Analysis" bölümü, s.5-8.
- SIMONSEN, Kirsten. 1996. "Family, gender and urban life: Stability and change in a Copenhagen neighbourhood", *Women of the European Union. The Politics of Work and Daily Life* (ed.M.D.Garcia-Ramon ve J.Monk), s.229-246, Londra ve New York.
- SINGELL, L.D. ve J.H. LILLYDAHL. 1986. "An empirical analysis of the commute to work patterns of males and females in two-earner households, *Urban Studies* 2, s.119-129
- SINGHANETRA-RENARD, Anchalee. 1987. "Non-farm employment and female labour mobility in northern Thailand", *Geography of Gender in the Third World* (ed.J.Momsen ve J.Townsend) , s.258-273, Londra.
- SIZOO, Edith. 1997. *Women's Lifeworlds: Women's Narratives on Shaping Their Realities*, Londra.

- SKELTON, Tracey. 1997. "Issues of sexuality in the teaching space", *Journal of Geography in Higher Education* 21, s.424-431.
- SMITH, David M. 1973. *The Geography of Social Well-Being in the United States*, New York.
- SMITH, M. 1989. *Behind the Glitter: The Impact of Tourism on Rural Women in the Southeast*, N.T.I.S.
- SMITH, Robert H.T. 1980. "Periodic market places and periodic marketing: Review and prospect II", *Progress in Human Geography* 4, s.1-31.
- SOJA, Edward. 1968. *The Geography of Modernization in Kenya*, Syracuse.
- SOWDEN, Clive. 1990. "The statistics of shame", *Geographical* 6, "Analysis" bölümü, s.5-7.
- SPIRO, Heather M. 1987. "Women farmers and traders in Oyo state, Nigeria -a case study of their changing roles", *Geography of Gender in the Third World* (ed.J.H.Momsen ve J.G.Townsend), s.173-191, Londra.
- SPORTON, Deborah. 1993. "Fertility: The lowest rate in the world", *The Changing Population of Europe* (ed.D.Noin ve R.Woods), IGU, Oxford, s.49-61.
- STAEHELI, Lynn A. ve Victoria LAWSON. 1994. "A discussion of 'women in the field': The politics of feminist fieldwork", *The Professional Geographer* 46, s.96-102.
- STEVENSON, Iain. 1988. "26th Congress of the I.G.U.", *The Geographical Magazine* 12, s.52-54.
- STODDART, David R. 1991. "Do we need a feminist historiography of geography – and if we do, what should it be?" *Transactions of the Institute of British Geographers* 16, s. 484-487.
- STRÜDER, Inge. 1995. "Bedingungen des Alltags-handelns alleinstehender Frauen ab 60 Jahre", *Geographische Rundschau* 4, s.228-233.
- SWAMINATHAN, E. 1978. "Towards an understanding of the occupational structure of small towns in a regional system: a case study Thanjavur District-Tamil Nadu", *Regional Conference of the International Geographical Union, Lagos, Nigeria* 2, s.290-295.
- SYKES, Lisa. 1994. "Who's planning whose family?", *The Geographical Magazine* 9, s.16-18.
- SYKES, Lisa. 1995. "Women on the world stage", *The Geographical Magazine* 9, s.20-21.

196 Bibliyografiya

- THOMAS, Alan ve diğ. 1994. *Third World Atlas*, Washington, D.C.
- THOMAS, William L., Jr. (Ed.). 1956. *Man's Role in Changing the Face of the Earth*, Şikago.
- THOMAS-SLAYTER, Barbara P. 1995. *Gender, Environment and Development in Kenya: A Grassroots Perspective*, Boulder ve Londra.
- THOMAS-SLAYTER, Barbara P. ve Dianne E. ROCHELEAU. 1995. "Research frontiers at the nexus of gender, environment, and development: linking household, community, and ecosystem", *The Women and International Development Annual*, Vol.4 (ed.R.S.Gallin, A.Ferguson ve J.Harper), s.79-117.
- THUMERELLE, Pier-Jean. 1993. "Age and sex structures", *The Changing Population of Europe* (ed.D.Noin ve R.Woods), IGU, Oxford, s.76-81.
- THURSHEN, M. 1978. "Women and health - lessons from the People's Republic of China", *Antipode: A Radical Journal of Geography* 10, s.51-63.
- TINKER, Irene ve M.B.Bramsen (ed.). 1976. *Women and World Development*, Washington, D.C.
- TINKER, Irene. 1998. "Feeding Megacities", *Urban Age*, Winter 1998, s.4-9.
- TIVERS, J. 1977. *Constraints on Spatial Activity Patterns: Women with Young Children*, Dept. of Geography, King's College, Occ.Paper No.6, Londra.
- TIVERS, J. 1978. "How the other half lives: the geographical study of women", *Area* 10, s.302-306.
- TIVERS, J. 1985. *Women Attached: The Daily Lives of Women with Children*, Londra.
- TOWNSEND, Alain R. 1992. "Gender at work in the OECD area; new trends in female and part-time employment", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.623-624.
- TOWNSEND, Janet G. 1991. "Towards a regional geography of gender", *The Geographical Journal* 157, s.25-35.
- TOWNSEND, Janet G. 1992. "Feminists in the Mexican rain forest", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.624-625.
- TOWNSEND, Janet G. 1993a. "Housewifization and colonization in the Colombian rainforest", *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America* (ed.J.H.Momsen ve V.Kinnaird), s.270-277, Londra ve New York.

- TOWNSEND, Janet G. 1993b. "Gender and the life course on the frontiers of settlement in Colombia", *Full Circles: Geographies of Women over the Life Course* (ed.C.Katz ve J.Monk) , s.138-155, Londra ve New York.
- TOWNSEND, Janet G. 1995. *Women's Voices from the Rainforest*, Londra ve New York.
- TOWNSEND, Janet G. ve J. Bain de CORCUERA. 1993. "Feminists in the rain forest in Mexico", *Geoforum* 24, s.45-55.
- TOWNSEND, Janet G. ve Janet H. MOMSEN. 1987. "Towards a geography of gender in developing market economies", *Geography of Gender in the Third World* (ed.J.H.Momsen ve J.G.Townsend), s.27-82, Londra.
- TOWNSEND, Janet G. ve Sally W. de ACOSTA. 1987. "Gender roles in colonization of rainforest: a Colombian case study", *Geography of Gender in the Third World* (ed.J.H.Momsen ve J.G.Townsend), s.240-257, Londra.
- TRENCHARD, Esther. 1987. "Rural women's work in sub-Saharan Africa and the implications for nutrition", *Geography of Gender in the Third World* (ed.J.H.Momsen ve J.G.Townsend), s.153-172, Londra.
- TÜMERTEKİN, Erol. 1958. "Türkiye'de kadın ve erkek nisbetinin dağılışı", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi* 9, s.22-49.
- TÜMERTEKİN, Erol. 1958-59."Türkiye ziraatında kadın gücünün dağılışı", *Türk Coğrafya Dergisi* 18-19, s.175-176.
- TÜMERTEKİN, Erol. 1959. "The distribution of sex ratios with special reference to internal migration in Turkey", *Review of the Geographical Institute, University of Istanbul* 5, s.77-93.
- TÜMERTEKİN, Erol. 1964a. "Changing picture of female participation in Turkish agriculture", *The Professional Geographer* 16, s.17-20.
- TÜMERTEKİN, Erol. 1964b. "Türkiye'de ziraatte çalışan kadınların miktar ve dağılışındaki değişim", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi* 14, s.54-61.
- TÜMERTEKİN, Erol ve Nazmiye ÖZGÜÇ. 1997. *Beşeri Coğrafya. İnsan, Kültür, Mekan*, Çantay Kitabevi, İstanbul.
- ULLUWISHEWA, Rohana K. 1992. "Development planning, environmental degradation and women's fuelwood crises: A case study", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.629-631.

198 Bibliyografiya

- ULLUWISHEWA, Rohana K. 1997. "Rural development and its consequences for women: a case study of a development project in Sri Lanka," *Geography* 82 (355) 110-17.
- UN (Birleşmiş Milletler). 1991. *The World's Women: 1970-1990*, New York.
- UN (Birleşmiş Milletler). 1996. *The World's Women 1995: Trends and Statistics*, New York.
- UNDP (Birleşmiş Milletler Kalkınma Fonu). 1997 *Human Development Report*, Oxford Univ. Press, New York.
- UNFPA (Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu). 1996a. *Dünya Nüfusunun Durumu 1996*, New York.
- UNFPA (Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu). 1996b. *Thematic Workshop on Gender, Population and Development*, The Population Council, New York, 30 September-3 October 1996.
- UNFPA (Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu). 1998. *The Right to Choose: Reproductive Rights and Reproductive Health, The State of the World Population Report 1997*, New York.
- UNICEF (Birleşmiş Milletler Çocuk Fonu). 1998a. *The State of the World Children 1998*, New York.
- UNICEF (Birleşmiş Milletler Çocuk Fonu). 1998b. *Qualitative Needs Assessment of Child-Headed Households in Rwanda*, New York.
- UYANGA, J. 1978. "The nutritional correlates of fertility in Southern Nigeria", *Regional Conference of the International Geographical Union, Lagos, Nigeria* 2, s.72-79.
- ÜNALDI, Zeliha. 1997. "Now its our turn to talk", *Proceedings of the XI. World Forestry Congress, Antalya, Turkey, 13 to 22 October 1997*, Volume 8, s.72-78, UN Forestry Department.
- VAIOU, Dina. 1989. "(In search of) feminist geography in Greece", *Journal of Geography in Higher Education* 13: 99-101.
- VALENTINE, Gill. 1989. "The geography of women's fear", *Area* 21, s.385-390.
- VALENTINE, Gill. 1992. "Images of danger: women's sources of information about the spatial distribution of male violence", *Area* 24, s.22-29.
- VALENTINE, Gill. 1995. "A lesson from the heroines of soap", *The Geographical Magazine* 9, s.21.

- VANDSEMB, Berit H. 1995. "The place of narrative in the study of Third World migration: the case of spontaneous rural migration in Sri Lanka", *The Professional Geographer* 47, s.411-425.
- VARMA, Rameswari. 1993. "Assessing rural development programmes in India from a gender perspective", *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America* (ed. J.H. Momsen, ve V.Kinnaird), s.120-130, Londra ve New York.
- VERHEIJDEN, Christine. 1997. "Women leading forestry activities in their communities", *Proceedings of the XI. World Forestry Congress, Antalya, Turkey, 13 to 22 October 1997*, Volume 8, s.67-71, UN Forestry Department.
- VILLENEUVE, Paul ve Damaris ROSE. 1988. "Gender and the separation of employment from home in metropolitan Montreal", *Urban Geography* 9, s.155-179.
- VORLAUFER, Karl. 1985. "Frauen-Migrationen und sozialer Wandel in Afrika. Das Beispiel Kenya", *Erdkunde* 2, s.128-143.
- VRIENS, Hans. 1994. "Hearts of stone: China's granite-carrying Hui-An women", *The Geographical Magazine* 3, s.36-41.
- WASTL-WALTER, Doris. 1985. "Geographie-Eine Wissenschaft der Männer?", *Festschrift für Elisabeth Lichtenberger*, s.157-169, Klagenfurt.
- WATKINS, John, Thomas LEINBACH ve Karen F. FALCONER. 1993. "Women, family, and work in Indonesian transmigration", *The Journal of Developing Areas* 27, s.377-398.
- WEKERLE, Gerda. 1984. "A woman's place is in the city", *Antipode* 16, s.11-19.
- WEKERLE, Gerda ve Linda PEAKE. 1996 "New social movements and women's urban activism", *City Lives and City Forms: Critical Research and Canadian Urbanism* (ed. J. Caulfield ve L. Peake), Toronto: University of Toronto Press.
- WEKERLE, Gerda. ve Barbara RUTHERFORD. 1989. "The mobility of capital and the immobility of female labor: responses to economic restructuring", *The Power of Geography: How Territory Shapes Social Life* (ed. J. Wolch ve M. Dear), s.139, 172, Winchester, MA.
- WEKERLE, Gerda, R. PETERSON ve D. MORLEY. 1980. *New Space for Women*, Boulder, Colorado.
- WHATMORE, Sarah, Toni MARSDEN ve P. LOWE (ed.). 1994. *Gender and Rurality*, Londra.

200 Bibliyografiya

- WHEAT, Sue. 1995. "Banking on the future", *The Geographical Magazine* 9, s.24-25.
- WHITBECK, Ray H. 1932. "Semple, Ellen Churchill", *Geographical Review* 22, s.500-501.
- WICKRAMASINGHE, Anoja. 1993. "Women's roles in rural Sri Lanka", *Different Places, Different Voices: Gender and Development in Africa, Asia and Latin America* (ed.J.H.Momsen ve V.Kinnaird), s.159-175, Londra ve New York.
- WICKRAMASINGHE, Anoja, S. DAS ve C.K. BHADRA (ed). 1997. *Land and Forestry: Women's Local Resource Based Occupations for Sustainable Survival in South Asia*, Colombo: CORRENSA (Collaborative Regional Research Network in South Asia).
- WILKINSON, Clive. 1987. "Women, migration and work in Lesotho", *Geography of Gender in the Third World* (ed.J.H.Momsen ve J.G. Townsend), s.225-239, Londra.
- WINCHESTER, Hilary. 1992. "Intersecting cultures and gender relations in the inner city", *IGU 27th International Geographical Congress, Technical Program Abstracts*, s.680-681.
- WINSTON, B. 1978. "Issues in the geographic representation of women", *Annual Meeting of the Association of American Geographers*, New Orleans.
- WISEMAN, R.F. 1978. *Spatial Aspects of Ageing*, AAG Resource Papers, Washington, D.C..
- WOHLENBERG, E.H. 1979. "Correlates of Equal Rights Amendment ratification", *Annual Meeting of Association of American Geographers*, Philadelphia.
- WOMEN AND GEOGRAPHY STUDY GROUP (WGSG). 1984. *Geography and Gender: An Introduction to Feminist Geography*, Londra.
- WOMEN AND GEOGRAPHY STUDY GROUP (WGSG). 1997. *Feminist Geographies: Explorations in Diversity and Difference*. Harlow, Essex.
- WOMEN'S STUDIES QUARTERLY. 1996. *Beijing and Beyond. Toward the Twenty-first Century of Women*, Numbers 1&2, Özel sayı.
- WORLD BANK. 1997. *World Development Report 1997*, Oxford.
- WRIGHT, M. 1997. "Crossing the factory frontier: gender, place, and power in the Mexican maquiladora," *Antipode: A Radical Journal of Geography* 29, s.278-302.

- ZELINSKY, Wilbur. 1973a. "The strange case of the missing female geographer", *The Professional Geographer* 25, s.101-106.
- ZELINSKY, Wilbur. 1973b. "Women in geography: A brief factual account", *The Professional Geographer* 25, s.161-165.
- ZELINSKY, Wilbur. 1977. "Vive la difference géographique? Further thoughts on geography as a male preserve", *The Professional Geographer* 29, s.400-402.
- ZELINSKY, Wilbur, Janice J. MONK ve Susan HANSON. 1982. "Women and geography: A review and prospectus", *Progress in Human Geography* 6, s.317-366.

